

MAGYAR NYELV

115. ÉVF.

2019. ŐSZ

3. SZÁM

Új csuvas hangtörténet*

1. Mint ismeretes, a török nyelvcsaládot két főágra oszthatjuk. Az egyikbe, amelyet régebben köztöröknek, ma inkább oguznak neveznek, tartozik egy nyelv kivételével az összes török nyelv. A másik főág, az ogur egyetlen ma élő nyelve a csuvas. Történetileg nézve a csuvas az ótörök nyelv ogur ágának leszármazottja. Ez az ogur ág a nyugati ótörök nyelvcsoporthoz tartozik, egyik meghatározó összetevője volt. A történeti ogur főágba tartoztak ma már nem beszélt, kihalt nyelvek, mint a kazár. A csuvasnak ez a nyelvtörténeti helyzete már önmagában is kiemelt figyelmet érdemel a történeti nyelvtudomány rendszerében.

Az a tény, hogy a csuvas őse meghatározó szerepet játszott a magyar nyelv történetében, külön jelentőséget biztosít a csuvas kutatásoknak mind a nemzetközi, mind a magyar tudományosságban. Végül, de nem utolsósorban, a Volga-vidék bonyolult nyelvi és etnikai kapcsolatrendszerének felfejtésében a csuvas kulcsszerepet játszik. A csuvas nyelv története ezért egy nagyobb hálózat számos, eddig még megfejtetlen kérdéséhez nyújt elengedhetetlen segítséget.

AGYAGÁSI KLÁRA 2019-ben, Wiesbadenben megjelent angol nyelvű könyve (lásd a lábjegyzetben) régóta várt és alapvető munka. Jelen írásom első felében ismertetem a könyv tartalmát, második részében néhány megjegyzést fogok fűzni a könyvhöz.

2. A könyv rövid bevezetések után a csuvas nyelvtörténet forrásainak szenteli az első nagy fejezetet. Sorba veszi a prototörök, az ótörök, a középtörök és a modern csuvas korszak forrásait. Mivel a csuvas nyelv írott forrásai csak a 18. században jelennek meg, a korábbi források jövevényszavak. Ezért a szerző a csuvas korábbi története során átvett, és nem ritkán a más nyelvek számára átadott szóanyagról írott korábbi irodalmat összegezi, elemzi és értékeli. Kiemelném a keleti szláv és óorosz jövevényszavak tanulságainak összefoglalását, ahol AGYAGÁSI saját korábbi tanulmányainak eredményeit is beépítette. A csuvasok

* Klára Agyagási, *Chuvash Historical Phonetics. An areal linguistic study, with an Appendix on the Role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism*. *Turcologica* 117. Harrassowitz, Wiesbaden, 2019. 333 lap.

őseinek a Volga vidékre költözésével a források körvonalai is megváltoznak. Kapcsolatba kerülnek a protopermi nyelveket beszélő népekkel. Ugyanakkor a Volga-vidéki török nyelvek differenciálódása is megindul. Egyrészt kialakulnak a Volga-vidéki csuvas/bulgár nyelvjárárok, másrészt számolnunk kell korábbi, helyi nyelvi szubsztrátumokkal is. A korszakot a tatárjárás zárja, amely a Volga-vidék nyelvi átrendeződésével jár. Bevándorolnak a kipcak-török nyelvet beszélő csoportok (a későbbi volgai tatár és baskír nyelvváltozatokat beszélők ősei), míg a finnugor csoportok kitérnek a mongol hóditás elől.

A kutatás szempontjából fontos esemény, hogy a 13. században megjelennek a volgai bulgár feliratok. Mint ismeretes ezeknek a török elemeket tartalmazó arab sírfeliratoknak két fő típusa van. Az egyik csuvasos nyelvet tükröz, míg a másik egy kipcak vallási/irodalmi nyelv helyi változatában íródott. A 14. század után, kipcak közvetítéssel kerülnek a csuvasba a közép-mongol jövevényszavak. E korszak mari, orosz és kipcak-török jövevényszavai fontos forrásai a középcsuvas nyelvállapot rögzítésének.

A 18. században bukkannak fel az első írásos emlékek. Különböző európai utazók, tudósok korai feljegyzései után 1769-ben lát napvilágot az első csuvas nyelvtan. Ettől fogva egyre gyarapodik az elsősorban cirill írásos csuvas nyelvű valóságos irodalom. A fejezetet a modern csuvas lexikológiai források áttekintése zárja.

A könyv ezután három nagy fejezetre osztva a mássalhangzó-oppozíciók, a magánhangzórendszer és a középcsuvas változások kérdéseit tárgyalja.

Ha az ember egy mai csuvas beszélőt hallgat, akár az északi, akár a déli nyelvjárársból, nem gondol arra, hogy egy török nyelvet figyel. Ez annyira így van, hogy a csuvas nyelv első kutatói nem is kezelték a csuvas török nyelvként. A mai csuvas inkább „hangzik” finnugornak, mint töröknek, s ennek okairól hosszú vita folyik. AGYAGÁSI először a csuvas minden egyes hangjának a lehetőségek szerinti teljes történetét írja le.

Az elemzés természetesen azokkal a sajátosságokkal kezdődik, amelyek a csuvas nyelvet elválasztják a köztörök nyelvektől. Majd áttér minden hang minden helyzetben való előfordulására. A könyv egyik erénye, hogy minden hangváltozásra az összes elérhető adatot felsorolja. Példaképpen bemutatom a rotacizmust, vagyis azt a jelenséget, hogy a csuvasban /r/ felel meg a köztörök /z/-nek. Az alább zárójelbe tett „(irodalom)” helyén AGYAGÁSI könyvében a releváns források rövidítései állnak, ezeket nem ismétlem. Az első csoportba azok a szavak tartoznak, amelyek a protoszamojédbe kerültek az őrükből:

Ancient Turkic **boro* → PS **boro* 'gray, wolf-gray, wolf-gray dog', cf. Old Turkic *bōz* 'gray' (irodalom).

Ez a szó nincs meg a mai csuvasban, ezért korai előfordulása jövevényszóként különösen értékes. A második csoportba azok a szavak kerültek, amelyek a magyarban is előfordulnak. A harmadik csoport egy óvotjába, a negyedik egy óoroszbba átkerült szót mutat be. Az ötödik egy a kipcak nyelvekbe átkerült és rotacizmust tartalmazó szót elemez. Ezután következnek azok a csuvas szavak, amelyekben rotacizmus van, és /r/-es alakjuk a csuvasból kimutathatóak. Ez a lista 32 szót tartalmaz. Egy példa:

WOT/Oguric **bār* >> Chuv *par* 'železa', cf. EOT *bāz* 'a swelling on the surface of the body' (irodalom).

A szóvégi mássalhangzók tárgyalásából is egy példát mutatok be. A csuvasban sok szóban a köztörök szóvégi *n* helyén *m* van. Ezt tükrözi többek között a magyar *szám* szavunk is, amely egyébként ennek a hangváltozásnak legrégebb emléke.

WOT/Oguric (**sān* >) **sām* 'number' (→ AH* *sam* > *szám*), EOT *sān* 'number', cf. Chuv *sum* 'sčet' (irodalom).

Ugyanakkor a csuvas szókincs egy részében ez a változás nem zajlott le. Ilyen például:

WOT/Oguric **qān* > **χian* >> Chuv *yun* 'krov', cf. EOT *qān* 'blood' (irodalom).

A kérdést sokan tárgyalták, egyesek egy külön profonémát feltételeztek azokban az esetekben, ahol a csuvasban *-m* van, ennek azonban áthidalhatatlan nehézségei vannak. AGYAGÁSI úgy látja, hogy a csuvas elődje integrálta mind az *-n*-et megőrző, mind az *n* > *m* változásban részt vevő nyelvváltozatot (79).

A viszonylag kései változásokhoz tartozik a szókezdő **ti* > *či* változás. Ennek vizsgálata azért is fontos, mert a mongolban is lezajlott egy ilyen hangváltozás. Mivel a mongolban feltűnően sok az ogur, tehát a csuvas elődjéből származó jövevényszó, felmerült, hogy a két hangváltozás összefügg. Van példa, amely látszatra a jelenség korai voltát mutathatná:

WOT/Oguric **tāl* > WOT/VB **tjal* >> Chuv *čul* 'kamen', cf. EOT *tāš* 'stone' (irodalom).

Ugyanez a szó a mongolban *čilagun* 'kő' > mai mongol (halha) *čulū*. AGYAGÁSI világos kronológiai elemzését kell elfogadnunk, amely szerint a két változás egymástól független, és a csuvasban a 13–14. században zajlott le. Hozzáteszi, joggal, hogy a különböző volgai bulgár nyelvjáráásokban a változás eltérő ütemben zajlott le. Különösen fontos, hogy a volgai bulgár feliratokban (13–14. sz.) a *ti*- és *či*-alakok még váltakoznak; itt a jelenség születését figyelhetjük meg.

A mássalhangzók történetét egy összefoglalás és egy jól áttekinthető táblázat (94) zárja.

Aki foglalkozott hangtörténettel, jól tudja, hogy a magánhangzók történetét nehezebb feltárni, mint a mássalhangzókét. Míg a mássalhangzókra AGYAGÁSI alig 60 oldalt szánt (35–97), a magánhangzók történetére közel kilencvenet (97–185).

Először a prototörök hosszú magánhangzók kérdéséről tárgyalja. Mivel az ótörök nyelvelmékek nem, vagy csak igen szórványosan tükrözik az ótörök hosszú magánhangzókat, ezért ezek rekonstrukcióját csak az összehasonlító török nyelvészet módszereivel lehet kimutatni. Ebből a szempontból a csuvas jelentős szerepet játszik. Itt különösen fontosak a magyarba átkerült jövevényszavak, mint például:

WOT/Oguric **kāp* 'model' → AH **kēp* (> *kép*) 'picture, shape, form', EOT *kēp*, *kēb* 'mould, Model', cf. Chuv *kap* 'vnešnj vid, figura etc.' (irodalom).

A nagyon alapos elemzésekből három kérdést emelnék ki. A csuvasban a proto török rövid /*a/ hangnak első szótagban két fő megfelelése van: /u/ és /i/. Ezzel szemben a hosszú /*ā/ több megfelelése figyelhető meg. Az egyik esetben a hosszú magánhangzó diftongizálódik. Az illabiális /ā/ helyén /ja/, illetve labiális/ā/ hangból /ya/ lesz, a másik esetben a hosszú /ā/ rövidül, majd sorsa azonos az eredetileg is rövidekével: /ā/ > /u/, illetve /ā/ > /i/. Példák:

WOT/Oguric **qār* > **χiār* > WOT/VB **iār* > Chuv *yur* 'sneg', cf. EOT *qar* 'sneg' (DTS 422), *qār* 'snow' (CLAUSON 629),¹

WOT/Oguric **āč* > WOT/VB **uas* > Chuv *viš-* 'progolodat'sja', cf. EOT *āč* 'to be hungry' (irodalom);

WOT/Oguric **qara* > WOT/VB > MČ₁ **χāra* >> Chuv *χura* 'černyj cvet', cf. EOT *qarā* 'black' (irodalom);

WOT/Oguric **kat-* > WOT/VB > MČ₁ *χat-* >> Chuv *χit-* 'tverdet'', cf. EOT *qat-* 'to be hard, firm, tough' (irodalom).

AGYAGÁSI a kettős fejlődés okát abban látja, hogy a középcsuvasban az /a/ két, már az ócsuvasban meglévő allofónja az illabiális /ā/ és a labiális /â/ a középcsuvasban fonematizálódott, majd külön változásban vett részt (115). Az illabiális /a/ található meg a magyar *tiló*, *tinó* és *béka* szavunkban. AGYAGÁSI könyvében (115–121) a két típushoz tartozó csuvas szavak szinte teljes felsorolását adja.

Másodikként a protézisek kérdését emelném ki. Bár egyes kipcak nyelvjárásokban megjelennek a protézisek, a szókezdő magánhangzók előtt kialakult másodlagos mássalhangzók, ezek szubfonematikus jellegűek maradnak. Ezzel szemben a csuvasban bizonyos esetekben a labiális magánhangzók előtt *v*, az illabiális magánhangzók előtt *j* (*y*) protézis jött létre:

WOT/Oguric, WOT/VB* *ōn* > MČ₁ *wān* > Chuv A *vunnā*, V *vonnā* 'desjat', cf. EOT *ōn* 'ten' (irodalom);

WOT/Oguric **orman* > WOT/VB **urman* > *vurman* >> Chuv *vārman* 'les', cf. EOT *orman* 'les' (irodalom).

A változást, többek között, a magyar *vályú* szó már tükrözi, és megjelenik egy 1323-as volgai bolgár feliraton. A *y* protézis talán későbbi:

WOT/Oguric **it* > WOT/VB **yit* > Chuv *yāt*, *yātā* 'sobaka', cf. EOT *it* 'sobaka' (DTS 221), *it* 'sobaka' (DTS 215).

A csuvas hangtörténetben jelentős változást hozott a tatárjárás. A tatárjárás húsz évvel korábban érte el a Volga-vidéket, mint Magyarországot. Ez nemcsak

¹ Itt AGYAGÁSI két forrást idéz, CLAUSON alakja a helyesen rekonstruált.

a népességtörténet drasztikus fordulatait okozta, hanem a Volga-vidéken beszélt nyelvek történetében is új korszakot jelentett. AGYAGÁSI úgy látja, hogy a mongol invázió előtt már kialakult a volgai bulgár nyelv három változata. Ezért könyvében (160–185) összefoglalja, mi az, ami a három nyelvjárásból a 13. század előtti időből rekonstruálható. A volgai bulgár1 (VB₁) nyelvjárást elsősorban a 10. század környékén a protopermi, illetve a protovotják nyelvbe átvett szavak segítségével lehetett rekonstruálni. Ezeket az eredményeket az óoroszból átvett néhány szó erősíti. A magánhangzó-rendszert a zártabbá válás, a redukció megindulása, a mássalhangzó-rendszert az affrikáták spirantizálódásának kezdete jellemzi. Magyar szempontból a korszakhoz tartoznak mind a *gyékény*, mind a *szél* típusú szavaink:

WOT/Oguric **jekän* (→ AH **jeken* 'rush mat'), cf. EOT *yekän* 'raznovidnost' kamyša' (DTS 253) WOT/VB₁ **šäkän* → Ancient Votyak *šakan* 'rush mat';

WOT/Oguric (**jēl* >) *čēl* (→ AH *šēl*) WOT/VB₁ **šēl*, **sil* 'wind' → PP **šil*, perhaps **šil*, cf. EOT *yēl* 'wind'.

A volgai bulgár2 (VB₂) AGYAGÁSI szerint az arabírasos volgai bulgár feliratokban megbújó bulgár elemekével azonos. Bár a feliratok 1281 és 1361 között készültek, csak ezek alapján tudjuk a mongol kor előtti, tehát az 1220-as évek előtti állapotot rekonstruálni. Ez a földrajzilag középső volgai bulgár nyelvjárás megelőzte a mongol inváziót, majd a 14. század végén kihalt. Fő jellemzői a szókezdő *y*-nek *j*-fokon történő megőrzése, a szóvégi veláris mássalhangzó spirantizálódás utáni diftongizálódása és a hosszú magánhangzók diftongizálódása.

A volgai bulgár3 (VB₃) a mai csuvas elődje, amelybe a VB₂-ből kerültek át jövevényiszavak. E nyelvjárást másképpen kései ócsuvasnak is lehet nevezni. Ebben a nyelvjárásban már lezárul a *y* > *j* > *š* változás. Emlékeit többek között a tatár nyelvjárások is megőrizték.

A következő nagy fejezet (185–244) a középcsuvas korszak hangváltozásait írja le. A mai csuvas mássalhangzórendszer ekkor alakult ki, fő jellemzője a zöngés mássalhangzók zöngétlenedése, a magánhangzórendszer zártabbá válása és egyes magánhangzók redukálttá alakulása. E rendszerszerű változáson belül azonban a magánhangzók közötti és a szonoránsok utáni mássalhangzók képzése megváltozott, a feszes (fortis) képzésből laza (lenis) lett. Az első fázist tükrözi a protomari:

WOT/VB **šükür* 'bread' (cf. EOT *čörek* 'loaf of bread') → PM₂ **šükür* ~ **šükâr* [nyelvjárási adatok következnek].

A mai csuvas írott alakja: *čăkăp* 'hleb', ami kívülállónak megtevesztő, olvasata ugyanis /šăGăr/, vagyis a veláris mássalhangzó lenis kiejtésű. A középcsuvas korszakban a mássalhangzórendszer több más irányú változáson is átesett. Ekkor kezdődött a mássalhangzók erőteljes palatalizálódása, ami magas hangrendű szavakban később generalizálódott, és ami a mai csuvas egyik fő jellemzője:

WOT/Oguric **tikuy* > WOT/VB₂ **tīχuy* > *t'īχu* > MČ₁ **čīχu* > Chuv *čăχ(ă)* 'kurica'.

A magyar *tyúk* éppen ezt a palatalizált *t'*-t tükrözi. AGYAGÁSI gondosan elemzi a csuvas mássalhangzó-változások főbb fajtáit, és ahol elegendő anyaga van, külső adatokkal igyekszik alátámasztani vizsgálati eredményeit.

A fejezet nagyobbik része a magánhangzórendszer gyökeres átalakulásával foglalkozik. Az átalakulásban kiemelt fontossága van a zártabbá válásnak illetve a zárt magánhangzók redukálódásának. AGYAGÁSI részletesen tárgyalja a kérdés korábbi kutatóinak nézeteit, majd egy új megoldásra tesz javaslatot. Ennek lényege az, hogy elválasztja (majd egy külön fejezetben tárgyalja) a korai cseremiszi adatok népének történetét a mari nyelv történetétől. Úgy látja, hogy a mongol invázió eredményeképpen megszűnt a volgai bulgár társadalmi-politikai fölénye, és egy kétnyelvűség alakult ki, amelynek eredményeképpen a protomari magánhangzórendszer a volgai bulgár³, illetve a középcsuvas hangrendszerre fejtett ki hatást. Lényegében egy kódmásolás (code copying) történt. Itt idézem: „Copying the code of the reduced pronunciation was the way the influence mentioned above was realized” (200). Ehhez hozzát teszi: „In what follows I wish to interpret the reduction of the Late Chuvash close vowels as an instance of partial code-copying from Late Proto-Mari (PM₂), for which a thorough study of the PM₂ vowel system seems to be vitally necessary and must serve as a point of departure” (200). Ezután részletesen elemzi a protomari magánhangzórendszert, különös tekintettel a korai volgai bulgár jövevényszavakra. Arra az eredményre jut, hogy a protomariiban az első szótagban nem volt redukált, míg a második szótagban volt. A mari RÖVID : REDUKÁLT opozícióval szemben a korabeli csuvasban HOSSZÚ : RÖVID opozíció létezett, amelyen belül az első szótag lehetett hosszú vagy rövid, de mindenképpen teljes képzésű, míg a nem első szótag csak rövid teljes képzésű. Ezért az első fázisban mari hatásra a csuvas rendszer előbb átalakult úgy, hogy az első szótagban csak teljes képzésű magánhangzó létezett, míg a második szótagban redukált. Ezután a csuvasban a redukált minőség áterjedt a zárt magánhangzókra, függetlenül azok helyétől a szóban, tehát megjelentek az első szótagban is. Ezzel egyidejűleg a középső nyelvallású hosszú /ō/ nyíltabbá vált és elvesztette hosszúságát (204–205). Néhány szó, amelyben eredetileg hosszú /ō̄/ volt, mélyhangúvá vált, és az első szótagú /ō̄/ követte mélyhangú párját:

WOT/Oguric *kōč- > WOT/VB₃ *kōš- > MČ₁ kōš- > Chuv kus-
'peremeščat'sja, dvigat'sja', cf. EOT kōč- 'to change one's abode, migrate' (irodalom).

A magánhangzók redukciója alapvetően megváltoztatta a csuvas szóhangsúly rendszerét. Míg a korai fázisokban, a többi török nyelvhez hasonlóan a csuvasban is az utolsó szótagon volt a hangsúly (szemben a mongollal, ahol az elsőn volt és van), ez a középcsuvasban megváltozott. Mivel az utolsó szótagban a magánhangzó rendszerszerűen redukált lett, a hangsúly az előtte lévő teljes képzésű magánhangzóra került. Amennyiben ez is redukált volt, akkor az első nem redukáltra; ha a szóban csak redukált volt, akkor az első szótagra esett a szóhangsúly.

A középcsuvas hangváltozások sokoldalú elemzése után AGYAGÁSI külön alfejezetet szentel a kései középcsuvas magánhangzórendszer változásainak. Ebben

a folyamatban vett részt az $e > i$ változás, és a nyílt magánhangzók közül eltűnt az illabiális és a labiális teljes képzésű /a/, míg a nyílt /ä/ helyén újra megjelent a hátul képzett /a/. Az illabiális /ä/-ből veláris /i/, a labiális /ä/-ből a virjal nyelvjárásban /o/, az anatriban és az (ezen alapuló) irodalmi nyelvben /u/ lett. Ebben a változásban arab, újperzsa, orosz és közép-mongol jövevényszavak is részt vettek. Ebben a fejezetben tesz kísérletet AGYAGÁSI annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy miért találunk a régi csuvas illabiális /ä/ helyén két megfelelést, nevezetesen teljes képzésű, hátul képzett /i/-t és redukált, hátul képzett /ä/-t. Ezek a változatok sokszor mint nyelvjárási adatok egymás mellett élnek (pl. az irodalmi *ivás* 'marok' szó mellett van nyelvjárási *äväs*). AGYAGÁSI szerint a redukált első magánhangzót tartalmazó alakok a VB₁ nyelvjárásból mint szubsztrátumból átkerült formák.

Fontos eleme ennek a változásrendszernek a diftongusok monoftongizálódása:

WOT/Oguric **sawur* > WOT/VB₃ **saur* > MČ₁ **sâur* > MČ₂ **sur* > Chuv V *sur*- 'vejat'' (a magyar *szór* megfelelője).

Az utolsó alfejezet a csuvas két fő nyelvjárásnak, az anatribnak és a virjalnak az elemzését végzi el.

A könyvet egy Appendix zárja. Ennek címe: A cseremis szerepe a csuvas magánhangzók történetében (The role of Cheremis in the History of the Chuvash vocalism, 245–298). Ez két nagy alfejezetre oszlik. Az első (245–287) az úgynevezett cseremis kérdést tárgyalja, míg a második a kései protomari vokalizmusát (289–298).

Mint ismeretes, a mari nyelvet beszélők ma magukat *mari*-nak hívják, de idegen, külső elnevezésük *cseremis*. Az AGYAGÁSI által helyesen feltett kérdés: biztos-e hogy az idegen forrásokban 4. század óta előforduló *cseremis* népnév (*Sremiscans*, *Čermis*, *Čeremis* stb.) mindig a ma mari nyelvet beszélőket jelentette? A kérdés irodalmának és a népnév korabeli forrásainak, majd a népnévnek a környék más nyelveiben megjelenő alakjaira irányuló alapos elemzés után arra a megállapításra jut, hogy nem, a 'cseremis' népnév korai előfordulásai előbb egy másik népet, majd toposzként általában az idegeneket jelölte, és csak jóval a mongol invázió után vált a marik idegen elnevezésévé. Majd foglalkozik e népnév eddig javasolt etimológiáival, s ezek részletes bírálata után megállapítja, hogy annak eredete jelenlegi tudásunk alapján ismeretlen (253). Ezután összefoglalja a marik által ma lakott terület régészeti kutatásainak eredményeit, áttér a mari nyelvbe került jövevényszavak vizsgálatára. Itt két tényt emel ki, amelyek a továbbiakban fontosak. A biztosan csuvas jövevényszavak nagy része a mongol kor után került a mariba. Ugyancsak világos kritériumok alapján állítható, hogy a mari korai orosz jövevényei sem régebbiek, mint a mongol kor; ha török közvetítéssel kerültek át, akkor is mongol kor utániak. Ez pedig azt jelenti, hogy a marik a mongol invázió eredményeképpen, de biztosan az után vándoroltak jelenlegi területükre. Abba a régióba, amit korábban az írott források és a szomszédok (oroszok, bulgárok stb.) *cseremis*-nek neveztek. Így jutottak a marik a *cseremis* külső elnevezéshez.

A mongol kor, vagyis a 13. század első fele előtt tehát egy másik nép lakott a mai mari területen. AGYAGÁSI ezután arra a kérdésre kísérli meg a választ, hogy ez

a nyelv milyen nyelvcsaládba tartozott. Abból indul ki, hogy a csuvasban sok olyan szó van, amelynek eredete ismeretlen. Ugyancsak sok ilyen ismeretlen eredetű szó van a mariban. Már korábban is észrevették, de nem tulajdonítottak jelentőséget annak a ténynek, hogy a csuvas és a mari ismeretlen eredetű szavai között sok a közös.

AGYAGÁSI vizsgálat alá veszi ezt a szóréteget, amelynek nagy része szerinte szubsztrátum, egy a Vjatka–Volga–Veluga partjain korábban lakott, később eltűnt nép nyelvéből való. 62 ilyen szót különít el. Majd erről a területről és közelebbi környékéről ismert víznevekkel foglalkozik, amelyek közismerten igen tartósak, lassan változnak. Az eddigi és a saját kutatásait összegezve arra az eredményre jut, hogy a területen a balti szláv közösség felbomlása után a nyugati balti nyelvágba tartozó nyelvet beszélő népek éltek. Ezután az elsősorban. A. H. HALIKOV által felvetett irányban, de módszerét jogosan felülbírálván vizsgálja meg a meglévő nyelvi anyagot, és úgy látja, hogy a mariban és a csuvasban (illetve más, ezek környékén beszélt nyelvekben is) megőrzött szavak végső fokon a nyugati balti nyelvághoz köthetők. Ezek a nyugati balti elemek egy közvetítő nyelven keresztül jutottak a mariba és a csuvasba. Ezt a közvetítő, azóta eltűnt szubsztrátumnyelvet AGYAGÁSI *Low Cheremis*-nek, 'alsó cseremisiz'-nek nevezi. A kötetben (270–287) tíz nyugati balti eredetű tőszó történetét és elterjedését vizsgálja. E szavak némelyike többszörös átvétel a nyugati balti nyelvből, és az alsó cseremiszen keresztül kerültek a Volga-vidék nyelveibe, így a mariba és a csuvasba. AGYAGÁSI a következő rekonstruált nyugati balti szavakat tárgyalja:

West Baltic **ařdamas* 'wood in logs', WB *ařdy-* 'to cleave', WB dial **dub-* 'grow with an empty space inside', WB **júos-* 'gird', WB **kuñp-* 'bend', WB dial. **lěk-* 'fly', WB **lěps'*, WB dial. **púcio-* 'suffocate, stifle', 'blow up', WB dial. **popliaũ-* 'chat, gossip', WB dial. **su-stó-* 'stop, combine, unite', WB **tur-* 'rotate, revolve'.

Ezzel sikerült azonosítani a rejtélyes őscseremisiz nyelvet. A könyv hátralévő részében a szerző azt vizsgálja, hogy a mari-csuvas nyelvtörténeti érintkezések adatai, a szóstruktúrák átalakulása egyeztethető-e azzal a feltevessel, hogy a cseremisiz szubsztrátum nyomokat hagyott mind a csuvasban, mind a mariban, és a mari csak a mongol kor után jelent meg jelenlegi helyén.

Végül a protomari magánhangzó-szerkezet elemzése segítségével arra az eredményre jut, hogy ennek hatására indult meg a csuvas magánhangzórendszer (újabb) változása. Mint írja: „It can be documented that there were 134 Late Proto-Mari bisyllabic structures that could have affected the historical development of 167 Late Old Chuvash bisyllabic structures” (290).

A könyvet egy alapos bibliográfia (299–320), rövidítésjegyzék és nyelvek szerint rendezett szójegyzékek zárják, amelyek közül kiemelném a magyar és a csuvas szavak mutatóját.

3. A könyv az általános nyelvtörténet több kérdésében is állást foglal, és ezt külön kiemelendőnek tartom. Míg a szinkron nyelvészet elméleti és módszertani kérdései óriási irodalommal rendelkeznek, addig a történeti nyelvészet általános

és módszertani kérdései alig kapnak figyelmet. AGYAGÁSI képzettsége és eddigi kutatómunkája három nagy nyelvtípust, három nyelvcsaládot érintett: a tipológiailag egymástól eltérő török, a finnugor és a szláv nyelveket. Nemcsak e területek anyagát ismeri alaposan és használja fel e könyvben, hanem e területek nyelvtörténeti problémáit és azok megoldási módjait is. Az alábbiakban néhány ilyen általános kérdést említek.

Ma már nyilvánvaló, hogy a nyelvi változások rendszerben történnek és szabályokkal leírhatók. Nem elég tehát egyes elszigetelt jelenségeket tárgyalni, mondjuk egy szabályt bemutatni, majd három példát idézni, hanem oppozíciókban, rendszerben kell vizsgálni a változásokat. A kérdés ott bukkan fel, amikor kiderül, a szabályok nem fedik a teljes nyelvi anyagot, vannak kivételek. A régi, újgrammatikus nézet szerint minden kivétel egy második szabály alá tartozik. Például: a prototörök szibiláns /s/ minden török nyelvben megmarad (majd a baskírban /h/ lesz). Kivéve a csuvas, amelyben egyes esetekben az /s/ helyén /š/-t találunk. A kivétel is szabályos. Ha az /s/ után /i/, /i/ következik, akkor az /s/ /š/-é változik. Néhány esetben azonban az /s/ /š/-é változik, pl. /a/ és /e/ előtt is. Ezekre az esetekre egy újabb szabály érvényes: szibiláns változása akkor zajlik le /a/ és /e/ előtt, ha ezek a magánhangzók hosszúak voltak. A szabályt meg is tudjuk magyarázni, a hosszú /ā/ és a hosszú /ē/ diftongizálódik: /ja/, illetve /je/ lesz, és a diftongus /i/ eleme ugyanúgy hat a szibilánsra, mint az egyedülálló /i/, illetve /i/. Ennek a változásrendszernek van egy világos kronológiája. Tükrözik ezt a magyar nyelv nyugati török jövevényszavai (*sár, sárga, seper, serke, sík, sima, sió, sőreg, süly, serleg*). A csuvasból a tatárba és óoroszba került jövevényszavak is segítenek a jelenség relatív kronológiájának felállításához. Mindez világosan és a jelenséget kimerítően idézett szavak bemutatásával van leírva AGYAGÁSI könyvében (55–58). Vannak azonban ennek a szócsoporthoz renitens elemei. Az egyik ilyen a külső megjelenést jelentő török *šin*, amely a magyarban *szin* alakban fordul elő, s megvan a csuvasban is *sän* formában (az adatokat l. WOT. 799–802). Nem véletlen, de persze indokolatlan, hogy az EWUng. (2: 1436) a szavunkat ismeretlen eredetűnek mondja, míg LIGETI (1986) az egyszerűbb módot választotta: nem tárgyalja – ahogy a csuvas adatot nem tárgyalja AGYAGÁSI sem, nyilván azért, mert a csuvas adatot tatár jövevénynek gondolja, ahogy a WOT. is. Tárgyalja ugyanakkor a török *širt* szót, amely a csuvasban *särt* és a magyarban *szirt* (az adatokat l. WOT. 806–808). Itt az a figyelemreméltó, hogy a várt *širt* alak is megvan; AGYAGÁSI helyesen idézi a tatár nyelvjárási *širt* alakot (176), amely szerinte nem a volgai bulgár3-ból, a csuvas elődjéből, hanem a volgai bulgár2 nyelvjárásból került a tatárba. Végül, bár nem utolsósorban megkerülhetetlen a török *šinek* kérdése. Ez a szó a szókezdő tekintetében szabályos a csuvasban: *šána*, míg a magyarba került *szúnyog* ugyanúgy nem mutatja az /i/ előtt az /s/ > /š/ változást, mint a *szirt* és *szin* szavunk. A szó történetének egy másik sajátossága, hogy az ogur /ŋ/ helyén nem a várt /m/ van a csuvasban, hanem /n/: *šána*. Azonban, a szó mongol alakja megőrizte az /m/-et: *sima-gul*.

A hangváltozási szabályokat kereső nyelvész ilyenkor megkísérel további szabályokat felállítani. A kivétel oka lehet, hogy a szó jövevény; ezt gondolja AGYAGÁSI elődeit követve a csuvas /sän/ esetében, de ez nem működik a csuvas /särt/, illetve a magyar *szúnyog* átadó alakja esetében. Biztosan ez áll a magyar

szongor háttérében, amely a magyarban kun jövevényt szó. Ugyanez a szó megvan ugyanakkor a csuvasban is *šānkkar* alakban, ami egy ősi török **sinqur* alakra megy vissza. A szó egyébként hiányzik AGYAGÁSI gazdag adattárából. A magyar *szűnyog* eredetét illetően lehet arra gondolni, hogy a magyar egy már hasonult /sunuk/ alakot vett át (ahogy ez áll a WOT. 1085. oldalán).

Egy másik szabályrendszert használt AGYAGÁSI, mikor azt kellett megmagyaráznia, hogy a prototörök **a* helyén miért van kettős megfelelés a csuvasban: /u/ és /i/. Úgy látja, hogy az eredetileg allofónként jelentkező illabiális /ǎ/ és labiális /ā/ fonematizálódott, az előbbiből /i/, az utóbbiból /o/, majd az anatriban /u/ lett. Mindez pedig szépen illeszkedett a magánhangzórendszer zártabbá válásába. AGYAGÁSI nem mérlegelte azt a DOERFER (1971, 1975–1976) által felvetett lehetőséget, hogy mindazon esetekben, ahol a köztörök /a/-val szemben a csuvasban /i/ van, ott egy eltérő, a többi török nyelvben eltűnt, és csak a csuvasban megőrzött proto-fonémával van dolgunk. Talán érdemes lett volna DOERFER véleményét expliciten is cáfolni. Állítását a fonematizálódással a csuvasba került mongol, orosz, újperzsa és arab jövevényt szavakkal igazolta (115). Ugyanakkor AGYAGÁSI-nak meg kell küzdenie azzal a ténnyel, hogy a csuvasban számos esetben a prototörök **a* hangnak első szótagban van egy harmadik megfelelője: a redukált, zárt, illabiális /ǐ/, amit a csuvas helyesírás <ǎ>-val ad vissza. (Ezeket az eseteket a 230–232. oldalakon tárgyalja.) Példaképpen meg lehet említeni a PT *baq-* 'figyelni, nézni' igét, amely a csuvasban *pǎχ-*, holott vagy **puχ-* vagy **piχ-* alakot várnánk. AGYAGÁSI szerint (230) ezek jövevényelemek egy másik volgai bulgár nyelvjárársból.

Hasonló megoldást kínál AGYAGÁSI a következő esetre: a szóvégi /n/ a csuvasban bizonyos szavakban /m/-é változik (ebbe a kategóriába tartozik AGYAGÁSI szerint *szám* szavunk), míg más szavakban a szóvégi /n/ megmarad /n/-nek (ebbe a kategóriába tartozik a két *szán* szavunk, a *megszán*, *szándék* tövei; WOT. 766–773) és sok más (l. WOT. 1084). AGYAGÁSI szerint két csuvas nyelvjárás volt, az egyikben a szóvégen az /n/ /m/ lett, a másikban az /n/ megőrződött. Majd a két nyelvjárás keveredett, és a mai csuvasban mindkét nyelvjárás adatai jelen vannak. A magyar adat nem biztos, hogy az /m/ nyelvjárást tükrözi. A WOT. (1084) felveti, hogy a magyarban megjelent *-m* egy másik török szuffixumot tükröz. Persze ez csak egy lehetőség, valószínűsítheti, hogy nincs másik képviselője a szóvégi *m*-nek török *n* helyén a magyarban. Ennek a kérdésnek nagyobb irodalma is van, de a tény az, hogy a mai csuvasban, illetve nyelvjárásaiban az /n/ és /m/ végű alakok sokszor egymás mellett élnek. A jelenség mögött tehát bizonyosan nyelvjárás okokat kell keresnünk. Az azonban nem biztos, hogy eredetileg két különböző nyelvjárás keveredésével van dolgunk. Ilyen nyelvi váltakozások egy nyelvjáráson belül is létezhetnek anélkül, hogy eredetileg két különböző nyelvjáráshoz tartoztak.

Ilyen lehetőségére hívta fel a figyelmet LIGETI (1968) a lambdacizmussal kapcsolatban. A LIGETI által javasolt és AGYAGÁSI (41) által is idézett elgondolás szerint lehetséges, hogy egy hangváltozás csak fokozatosan terjed át az azonos hanghelyzetben lévő azonos hangokra. Ha a beszélők történetében még a hangváltozás idején lényeges új helyzet jön létre, a hangváltozás terjedése megakadhat, nem zajlik le minden szóban. A részletekre most nem térnek ki, de például az /š/ hang átalakulása egy /lč/ hangkapcsolaton keresztül /l/-lé megindult, de mielőtt

a hangváltozás minden szóban lezajlott volna, a nyelvet beszélő közösség messze útra kelve elvándorolt, a nyelvi közösség beszélői más környezetbe, társadalmi szervezettségbe jutva nem fejezték be a hangváltozást. Ezért azután szavak *š-sel és */-lel egymás mellett élnek.

Hogy az $n > m$ változás ebbe a kategóriába tartozik-e, nehéz lenne megmondani, a lehetőséget azonban vizsgálni kell.

Végül említeném a csuvas magánhangzórendszer zártabbá válását. AGYAGÁSI ezzel a kérdéssel foglalkozik a legsokoldalúbban és a leghosszabban. Tény, hogy a csuvas magánhangzórendszer egy többlépcsős zártabbá váláson ment keresztül. AGYAGÁSI helyesen állapítja meg, hogy az első fázisban a hosszú magánhangzók rövidültek vagy diftongizálódtak. A szakirodalomban vita van arról, hogy mindkét *e*-féle hangnak volt-e hosszú változata. AGYAGÁSI a zárt hosszú /ē/ mellett nyílt hosszú /ǣ/-t is rekonstruál, hosszúságát a magyar *kép*, nyíltságát a csuvas *kap* segítségével biztosítja, és ezzel a WOT. elemzését követi. Jó lett volna még néhány csuvas példát találni. Itt kellett volna tárgyalni azt a csuvas hangtörténeti jelenséget, hogy sok esetben a köztörök zárt /*e/ helyén a csuvas adatban nyílt /*ǣ/ rekonstruálandó. Például az AGYAGÁSI által is említett (42) köztörök *ešik* 'ajtó' csuvas megfelelője *alāk*, amelynek első magánhangzója a köztörökben egy zárt /e/, míg a csuvas egy nyílt /ǣ/ hangra megy vissza. Ilyen eset több is van.

A magánhangzórendszer zártabbá válása nemcsak a csuvasban, hanem a Volga-vidék több más nyelvében, így a mariban, a tatárban és a baskírban is lezajlott. Ennek a többlépcsős rendszerszerű hangváltozásnak valószínű az areális jellege, vagyis hogy ezek a részváltozások egymást indukálták, egymástól nem függetlenül zajlottak le. Az is elképzelhető, hogy a hatás iránya időnként változott aszerint, hogy melyik nyelvközösség volt kulturálisan és politikailag domináns. Ennek kibontásában AGYAGÁSI könyve jelentős lépést tett előre. AGYAGÁSI (199) szerint például a protomari kétnyelvűségen keresztül gyakorolt hatást a csuvas elődjére a VB₃-as nyelvjárásra. Viszont a protomari redukáltak kialakulása nem tatár hatás alatt történt, mint ezt BEREZKI gondolta (201). AGYAGÁSI szerint a csuvas magánhangzórendszer átalakulása, vagyis a zártabbá válás és redukció a protomari redukáltak részleges kódmásolásával indult meg, majd ez a folyamat az „alsó cse-remiszekkel” való találkozás hatására felerősödött, illetve felgyorsult (219). Ezt a forgatókönyvet sokan fogják vitatni vagy bírálni, annyi bizonyos, hogy további kutatások ezt a hipotézist megerősíthetik vagy cáfolhatják.

Én magam ma már úgy látom, hogy a nyelvi rendszer változásait erős tendenciák és a mellettük meglévő gyengébb tendenciák alkotják. A szigorú, újgrammatikus értelemben vett szabályok keresésének igen nagy a heurisztikus értéke, de az ma már csak egy a több lehetséges megközelítési mód, módszer között. Félreértés ne essék, a tendenciák leírása a szabályok megállapítása után és nem azok helyett történik. AGYAGÁSI könyvében pedig a tendenciák jól kitapinthatók.

Egy ilyen nagy anyagot mozgó és sokféle nyelvi adatot rendszerező munkában az olvasó könnyen talál elütéseket, apró hibákat, melyektől, mint mindannyiunk munkái, ez a könyv sem mentes. Itt csak egy-két értelemzavaró hibára vagy tévedésre hívnám fel a figyelmet. Az első oldalon a *yuwār* népnév törlendő, azonosítása a *qabar*-ral nem tartható.

A 13. oldalon idézi az 1974-ben megjelent, a lehetséges tochár–ótörök kapcsolatokat tárgyaló cikkemet, amelynek ma már legfeljebb tudománytörténeti értéke lehet. A tochár és az altaji, illetve a tochár és a türk nyelvek kapcsolatát kevesen vizsgálták 1974 után, pedig a cikkem végén kérdőjel van, és elsősorban figyelemfelhívás céljából írtam. IVANOV (1988) röviden tért ki a témára. A sokáig várt válasz tochár kutató részéről 1990-ben hangzott el, és egy nehezen hozzáférhető kongresszusi kiadványban jelent meg (REINHART 1994). A szerzővel 1995-ben találkoztam Bécsben, s akkor meg tudtuk vitatni cikkét. REINHART több tochár etimológiát nem fogad el, elsősorban a tochár kutatások újabb eredményeit figyelembe véve. Más etimológiák esetében elképzelhetőnek tartja, hogy a szó nem a tochárból, hanem egy iráni nyelvből került mind a tochárba, mind a törökbe. Egyik fő érvét azonban nem lehet elfogadni. REINHART ugyanis az altaji nyelvek rokonságát állító nézeteket elfogadja, holott éppen ebben a vitában volnának fontos érvek a tochár jövevényszavakból levonható tanulságok. A tochár elemeknek fontos szava lehetne a rotacizmus ($z > r$) és a lamdacizmus ($\check{s} > l$) kérdésében. Miután e hangváltozások irányára vonatkozóan más adatok és tények is vannak, a korai iráni és tochár elemeket újra vizsgálni lesz érdemes. Eredményeket az utóbbi időben megélnéknél tochár kutatásoktól várhatunk. AGYAGÁSI következtetéseit azonban ez közvetlenül nem érinti.

A 89. oldalon az ogur $t > \check{s}$ sporadikus változás szerepel. Bár ilyen van, ez nem ilyen eset. A változás: $*ti\check{s}lig > *ši\check{s}lig > *šillig$ (a magyar *süllő* eredetije), ahol előbb egy hasonulás zajlott le, vagyis a /t/ vált /š/-sé a rákövetkező /š/ hatására, és nem a /ti/, ahogy AGYAGÁSI írja. Ez azért is fontos, mert jól mutatja, hogy az /š/ elsődleges az /l/-el szemben. Ez pedig az altaji nyelvrokonság melletti egyik fő érvet cáfolja. A 102. oldalon a török *tüš* 'dél' kapcsolat rendszerében elírások vannak, ez a szó csak homofonja a $*tüš$ 'álmom' szónak; az elsőhöz egy csuvas *tél*, a másodikhoz egy csuvas *télék* tartozik. Talán két cédula keveredett.

Néhány esetben a véleményem eltér attól, amit AGYAGÁSI ír, de egyáltalában nem biztos, hogy nekem van igazam. A PT *ogul* 'fiú' és a mai csuvas *iväl* közötti átmenetet ő így rekonstruálja:

WOT/Oguric $*ogul > *agul > \text{WOT/VB } *ävul > \text{Chuv } iväl$,

míg szerintem:

WOT/Oguric $*ogul > \bar{o}l$ (l. magyar *olló*) $> oul > a\bar{u}l$ (VB *awli*) $> iväl$.

Ennek az eltérésnek a könyv mondanivalója szempontjából nincs jelentősége, de fontos a *VgV hangkapcsolat alakulásában. A szerző felváltva használja az angol (*historical*) *phonetics* és *phonology* terminusokat, amit én biztosan nem tettem volna, fonetikáról szerintem csak az élő nyelv esetében beszélhetünk. A magyar *hangtörténet* terminus azonban semleges ebben a kérdésben, s talán ez okozhatott problémát Lieli Pálnak, akit egyébként külön dicséret illet a fordításért.

4. AGYAGÁSI könyve, bár néhol nem könnyű olvasmány, nélkülözhetetlen alapmunkája lesz a turkológiának, a Volga-vidék nyelveinek kutatása szempontjából is sok újat tartalmaz. A magyar nyelvtörténet művelői is nagy haszonnal forgathatják, hiszen számos új szempontból is tárgyalja a magyar nyelv nyugati őtörök elemeit. A munka azonban mindenekelőtt a csuvas nyelvtörténeti kutatásokat gazdagítja. A könyv potenciálisan egy csuvas etimológia szótárt is tartalmaz. Csak remélhetjük, hogy ez is hamarosan megszületik.

Kulcsszók: csuvas, volgai bulgár, nyelvtörténet, hangtörténet, zártabbá válás, cseremis, mari, nyugat balti, areális nyelvészet.

Az egyes nyelvek megnevezésére használt rövidítések

AT = Ancient Turkic (ótörök)
 Chuv = Chuvash (csuvas)
 EOT = Early Old Turkic (korai ótörök)
 MČ = Middle Chuvash (középcsuvas)
 PM = Proto Mari (protomari)
 PP = Proto Permian (protopermi)
 PS = Proto Samoyed (protoszamojéd)
 VB = Volga Bulgar (volgai bulgár)
 WB = West Baltic (nyugati balti)
 WOT = West Old Turkic (nyugati ótörök)

Hivatkozott irodalom

- CLAUSON, SIR GERARD 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. The Clarendon Press, Oxford.
- DTS. = *Drevnetjurkskij slovar'*. Red. V. M. NADELAEV – D. M. NASYLOV – E. R. TENIŠEV – A. M. ŠČERBAK. Nauka, Leningrad.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- IVANOV, V[JAČESLAV]. V[SEVOLODOVIČ]. 1988. K probleme toharo-altajskih leksičeskih svjazej. Iz dokladov pročitanij na XXIX sessii PIAK. *Voprosy Jazykoznanija* 4: 99–102.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- REINHART, JOHANNES 1994. Die tocharischen Entlehnungen im Altaischen und die Chronologie der tocharischen Lautgesetze. In: SCHLERATH, BERNFRIED ed., *Tocharisch. Akten der Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, Berlin, September 1990*. Tocharian and Indo-European Studies, Supplementary Series 4. Málvísindastofnun Háskólans Islands, Reykjavík. 73–92.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS 1974. Tocharische Elemente in den altaischen Sprachen? Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker. In: HAZAI, GEORG – ZIEME, PETER Hrsg., *Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Con-*

ference 1969. in Berlin. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 5. Akademie Verlag, Berlin. 499–504.

WOT. = RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian 1–2.* Harrassowitz, Wiesbaden, 2011.

A new Chuvash historical phonetics

The book under review is a new monograph on the history of the Chuvash language. The book first offers a detailed analysis of the sources of research on the history of the Chuvash language. In most cases and especially for the earlier periods, these sources are linguistic sources like loanwords from and in Chuvash. The earliest written sources are the Volga Bulgar inscriptions of the 13th–14th centuries. The history of the Chuvash sounds are investigated in all positions. The monograph contains many new insights. The author distinguishes three main dialects of the Middle Chuvash or Volga Bulgar period and investigates their mutual influence. A detailed analysis is given of the history of the process of the closing and reducing of the vowels. The impact of the neighbouring languages is given special attention. The author claims that the name Cheremis used to be the name of a group of people speaking a West Baltic idiom, later the name assumed the meaning “foreign people” and changed finally into the foreign name of the Mari. An Appendix dealing with the West Baltic layer of words in Mari and Chuvash close the book. The work contains rich material for a future etymological dictionary of the Chuvash language.

Keywords: Chuvash, Ogur, Volga Bulgar, linguistic history, phonetics, phonology, Mari, Proto-Mari, Cheremis, West Baltic.

RÓNA-TAS ANDRÁS

A szláv nazális magánhangzót képviselő jövevényszavak átvételének idejéről és egy számítási próbáról*

1. Szlavisztikai nézetekről és a témaválasztásról. A nemzetközi szlavisztikában dominánssá vált (bár nem kizárólagos) nézet szerint az ősszláv nyelv felbomlása sokkal korábbi a magyar honfoglalásnál, így a 9. század végén a Kárpát-medencébe érkező magyarság nem az ősszlávval, illetve bizonyos nyelvjárásaival került kapcsolatba, hanem már önálló szláv leánynyelvekkel.

A magyarországi szlavisztikában hosszú időn át szintén ez a felfogás uralkodott. Ennek a szellemében készült el KNEI ZSÓZSA ISTVÁN alapműve (1955) a magyar nyelv szláv jövevényszavairól, és ezt vallotta például a hazai szlavisztikának egy másik kiemelkedő képviselője, KISS LAJOS még a 20. század végén is (1994: 361). Ennek a jegyében születtek meg a TESz. szláv vonatkozású szócikkei; ebben az EWUng. és az ESz. sem tért el tőle. Természetesnek mondható, hogy az egyetemi tankönyvként is használt magyar nyelvtörténeti szintézisek megfelelő fejezetei szintén átvették a szlavisztika uralkodó álláspontját (BENKŐ 1967, ZSILINSZKY 2003).

Ezzel a hagyományos nézettel fordult szembe ZOLTÁN ANDRÁS már a 20. század végén (1996/2005), a mostani évtizedben pedig számos alkalommal (2013, 2016, 2017 stb.). Ő részben JEVGENYIJ HELIMSZKIJ (1988) teóriája nyomán, de azt lényegesen finomítva és kiegészítve fejtette ki a véleményét arról, milyen lehetett annak a szláv népeességnek a nyelve, amelyet a honfoglaló magyarok a Kárpát-medencében találtak.

ZOLTÁN érvelésének alappillére az a – NYIKOLAJ TRUBECKOJTÓL (1922: 217–218) eredő – tétel, hogy az ősszláv nyelv (teljes) felbomlásáról és a leánynyelvek kialakulásáról csak akkortól fogva beszélhetünk, amikor befejeződött az utolsó közös nagy szláv hangtörténeti változás, a jerekként vagy redukáltakként emlegetett magánhangzóknak (*ъ, ъ*) az eltűnése (vagy átalakulása). Ez a 12. századra tehető. Ebből persze az is következik, hogy a magyar nyelv a honfoglalás idején és azután bő kétszáz évig nem önálló szláv nyelvekkel, hanem a felbomlóban lévő kései ősszláv nyelvnek a dialektusaival érintkezett. A magyart érő legerősebb szláv befolyás természetesen a Kárpát-medencei dialektusok szubsztrátum jellegű hatása volt, de ZOLTÁN írásai rendre megemlítik (HELIMSZKIJEL is vitatkozva), hogy persze a szláv „szomszédsággal” folytatott vallási, dinasztikus, katonai, kereskedelmi kapcsolatoknak is voltak nyelvi következményei. (A későbbi, mindmáig fennálló különféle szláv–magyar nyelvi kontaktusok ZOLTÁN elméletének és mostani cikkemnek a témája szempontjából már nem lényegesek.)

ZOLTÁN ANDRÁS szerint a honfoglalás idején és azt követően a magyarság letelepedési helyén kétféle ősszláv dialektussal számolhatunk: a pannóniaiak és

* Köszönöm szépen TÓTH VALÉRIA és ZOLTÁN ANDRÁS támogató, hasznos észrevételeket tartalmazó lektori véleményét.

a bolgárosnak nevezhetővel. Számos részletre itt nem térek ki; az érdeklődő olvasó ZOLTÁN említett írásaiból tájékozódhat róluk.

Mondandómat az egyik lényeges témára korlátozom: az olyan szláv jövevényszavak átvételi idejének a kérdésére, amelyeknek az előzménye nazális magánhangzót (*ę*, *o*) tartalmazott; ezeket a magyar köztudottan (legalábbis az írásképet tekintve) „magánhangzó + nazális mássalhangzó” kapcsolattal vette át: *rend*, *gomba*, *dorong* stb. Az ilyen jövevényszavak átvételének korhoz kötése természetesen szorosan összefügg a szláv denazalizáció jelenségével: azzal, hogy a szóban forgó magánhangzók a szláv nyelvek nagy többségében megváltoztak, (egyebek mellett) elvesztették nazalitásukat.

A következőkben egyrészt arról lesz szó, mit tanít a klasszikus szlavisztika és a magyar nyelvtörténetírás a szláv denazalizációról és a nazálist tükröző jövevényszavaknak a magyarba kerülési idejéről; másrészt arról, miért és hogyan vonja kétségbe ZOLTÁN ANDRÁS ennek a tanításnak a helyességét (az említett írásain kívül és a nazálisok kérdéskörére összpontosító munkáiként l. ZOLTÁN 2008, 2011, 2012). Főleg pedig arra a számítási próbára szeretnék reagálni, amelyet KOCSIS MIHÁLY (2018: 68–70) a ZOLTÁN-féle elgondoláshoz kapcsolódva mutatott be. KOCSIS cikkét egészében érdekesnek és nagy részében értékesnek is tartom, számítási próbájával azonban sem elvi-módszertani szempontból, sem következtetését illetően nem értek egyet.

2. A nazális magánhangzót képviselő szláv jövevényszavak átvételének ideje. Azt az ismert tényt, hogy az egyes szláv nyelvek az összláv nazális magánhangzókat általában nem őrizték meg (kivéteklént a lengyel és részben a szlovén tartható számon), a magyar nyelvtörténeti oktatás is kiemeli (BENKŐ 1967: 287, ZSILINSZKY 2003: 382). Mind a szlavisztikában, mind magyar szempontból gondot okoz azonban a *denazalizáció* ideje.

A szlavisztika a kormeghatározáshoz két fogódzót használ (vö. pl.: BERNSTEJN 1961: 243–244; ZOLTÁN 2016: 38, 2017: 5). – Az egyik támpont Konsztantinosz híres munkája a birodalom kormányzásáról. Ennek egy részlete a Dnyeper zúhatagainak olyan keleti szláv elnevezéseit említi, amelyek denazalizáltságról tanúskodnak. Ebből arra lehet következtetni, hogy a folyamat (legalábbis a keleti szláv nyelvjárásokban) a 10. század közepére lezajlott. – A másik fogódzót éppen a magyar nyelvnek azok a honfoglalás idején átvett jövevényszavai szolgáltatják, amelyek igazolják a szláv nazális magánhangzók korabeli, azaz a 9. és a 10. század fordulójára datálható meglétét.

A két időpont közelsége azonban kételkedést támaszt a kormeghatározás helyességében. A denazalizáció ugyanis bonyolult, feltehetőleg fokozatosan és lassú ütemben végbemenő változás volt. Az ilyenre pedig fél évszázad nyilván kevés. Szláv összehasonlító nyelvtanában természetesen SZAMUIL BERNSTEJN is felismeri és elismeri ezt a nehézséget, és persze megpróbál kiutat keresni a csapdahelyzetből (1961: 243–245). Ehhez azt a feltételezést hívja segítségül, hogy a denazalizáció folyamata még a magyar honfoglalás előtt megkezdődött, és a szláv nyelvek (nyelvjárások) nagy részében a 9. és a 10. században akár kétszáz éven át is tarthatott. Mint a bolgár nyelvjárástörténet kiváló szakértője nem mulasztja el

annak a kiemelését, hogy a bolgárban a denazalizáció később, igen lassan, a 11. századtól akár a 14. századig is elhúzódva ment végbe. Ebből azonban a magyar nyelv nazális jövevényszavaira nézve nem von le következtetést.

A honfoglalást és a konsztantinoszi művet összekötő időszakasz rövidsége a magyar vonatkozásban szintén problémát okoz, hiszen felveti a kérdést: lehetséges volt-e mindössze néhány évtized alatt annak a számosság jövevény-szóinak az átvétele, amelyek a szláv nazális magánhangzóknak a korukbeli meg-létét tanúsítják? (A magyar nyelv érintett jövevényszavaiból bő – csaknem ötven közből álló és helynevekkel is megtoldott – listát közöl HELIMSZKIJ [1988: 348–349].)

A hagyományos szlavisztika és a magyar nyelvtörténetírás – egyfelől igazodva ahhoz a feltételezéshez, hogy az orrhangú magánhangzók denazalizációja a szláv nyelvek (nyelvjárások) nagy részében a 11. század előtt befejeződött; más-részt figyelembe véve azt, hogy a nazális jövevényszavak átvétele a honfoglaláskor nem történhetett meg „azonnal”, hanem időre volt szükség hozzá – azzal számol, hogy az érintett jövevényszavak a 10. század vége előtt kerül-hettek át a magyarba. Ezt az álláspontot képviseli KNEZSA monográfiája (1955), és ezt a határpontot ismételtetik a TESz., az EWUng. és az ESz. megfelelő szó-cikkei – ZOLTÁN ANDRÁS kifejezésével élve: „imamalomszerűen” (ZOLTÁN 2012: 385). Természetesen ez vagy ezzel egyenértékű dátum jelenik meg (a legújabbat részben kivéve) a magyar nyelvtörténeti tankönyvekben is (BENKŐ 1967: 287, ZSILINSZKY 2003: 382; de vö. GERSTNER 2018: 254).

Maga ZOLTÁN ANDRÁS abban a fontos tanulmányában, amelyben a 20. szá-zad végén az összsláv nyelv felbomlásának ügyében szembefordul az uralkodó nézettel, a denazalizációt és a nazális jövevényszavakat illetően még nem ad hangot a hagyományos felfogás bírálatának, noha a 10. század végi határpontot mellőzi, és ezzel meg is hosszabbítja a lehetséges szóátvételi időt: „Régi szláv jövevényszavaink legnagyobb tömege tehát szubsztrátum jellegű nyelvi kontak-tusok eredménye, mintegy nyelvi örökség azok után a szlávok után, akiket a ma-gyarság a Kárpát-medencében a X–XI. században nyelvileg asszimilált. Ebbe a legrégebb rétegbe tartoznak kétségtelenül (a nyelvemlékeinkben való felbukka-násuk időpontjától függetlenül) azok a szavak, amelyek a magyarban a szlávban még meglévő nazális magánhangzókat (*e*, *o*) tükrözik, ezek ugyanis a környeze-tünkben élő szlávok nyelvében legkésőbb a XI. században elvesztették a nazális rezonanciát és nyelvenként különböző módon egyszerű magánhangzókká váltak” (ZOLTÁN 1996/2005: 20). – Már itt szeretném kiemelni a „kétségtelenül (a nyelvemlékeinkben való felbukkanásuk időpontjától füg-getlenül)” részletet, ennek ugyanis később, KOC SIS MIHÁLY számítási próbá-jának bemutatásával kapcsolatban fontos szerepe lesz.

Abban a recenziójában, amely KIRÁLY PÉTERnek a kettős honfoglalás elmé-le-tét képviselő könyvéről szól, ZOLTÁN ANDRÁS – részben BERNSTEJN (1961: 243–244) nyomán – a „kronológiai feszültség”, „keltezési ellentmondás” kifejezéseket használva ráirányítja a figyelmet arra a nehézségre, amely a szláv denazalizációt és azzal szoros összefüggésben a nazálisok nyomát mutató jövevényszavaknak az átvételét illetően az ezekre a folyamatokra jutó idő rövidségében nyilvánul

meg (ZOLTÁN 2008: 357–358). Ugyanott (358) a recenzens jelzi, hogy a kettős honfoglalás teóriájának elfogadása szabadulást jelentene az időcsapdából, hiszen „ha egy-két évszázaddal korábban kezdődött a szláv–magyar együttélés a Kárpát-medencében, [...] akkor kényelmesen volt idő átvenni az itteni szlávoktól a még nazális magánhangzókat tartalmazó korai szláv jövevényszavainkat”.

Erre a lehetőségre ZOLTÁN ANDRÁS néhány évvel később a BERNSTEJN- emlékkonferencia kötetében is felhívja a figyelmet (2011: 34). Fontos újdonságként azonban itt bemutat egy másfajta kiutat is a kronológiai csapdából. Ez a megoldási elképzelés azon alapul, hogy a honfoglalást követő időben a magyarság a Kárpát-medencében nemcsak a pannóniai szláv dialektusnak, hanem egy bolgárosnak a beszélőivel is kapcsolatba került, méghozzá nemcsak délkeleten, hanem a nyelvterület központibb részén is. Mivel pedig a bolgár(os) denazalizáció (mint fentebb én is említettem) BERNSTEJN szerint a 11. században kezdődött, és akár a 14. századig is elhúzódhatott, ZOLTÁN (2011: 33) levonja azt a kézenfekvő következtetést, hogy a magyarok a bolgáros dialektusból a 11. században, sőt még később is átvehettek nazális magánhangzójú jövevényszavakat. A szóátvétel ideje tehát nemcsak visszafelé, hanem ebben az irányban is meghosszabbítható. Ha a kétféle irányban nyerhető időt egyesítjük, akkor a magyar nyelvterület egy részén körülbelül a 8. és a 12. század között lehetett mód nazális magánhangzójú szláv jövevényszavak átvételére (ZOLTÁN 2011: 34).

Az időkelepcéből való kétféle kivezető utat azután ZOLTÁN magyar nyelven is bemutatja több munkájában (2012, 2016: 37–40, 2017: 5–6).

A szegedi nyelvtörténeti konferencián tartott előadásában csak a „bolgáros” lehetőséget hozza szóba, viszont hozzáfűz egy érdekes kiegészítést a nazális és a denazalizált formát képviselő párokról: „Mindebből az következik, hogy a szláv nazálist tükröző jövevényszavaink nem feltétlenül a honfoglalást közvetlenül követő néhány évtizedben kerültek átvételre (a Dunántúlon), hanem a 11–13. század folyamán is (a nyelvterület keleti, északkeleti részén), vagyis a *menszáros* ~ *mészáros*, *donga* ~ *duga* párok nem feltétlenül különböző *k o r b a n*, hanem éppolyan valószínűséggel különböző *h e l y e n* párhuzamosan átvett alakváltozatok is lehetnek” (ZOLTÁN 2013: 196) – az idézetbeli kiemelések tőle származnak. Én pedig a visszatérő „*n e m f e l t é t l e n ü l*” kifejezést szeretném kiemelni, mivel szépen mutatja: a szerző tisztában van azzal, hogy az ő felvetésével a hagyományosan számításba vett lehetőségek bővülnek, de nem törlődnek. Nem kell tehát elvetnünk azt a feltevést, hogy a magyarba a honfoglaláshoz viszonylag közeli időpontban és a Dunántúlon is kerülhettek át olyan jövevényszavak, amelyek a szláv orrhangú magánhangzók korukbeli meglétét jelzik; másrészt továbbra sincs kizárva az, hogy a *donga* ~ *duga* típusú kettősség mögött kronológiai különbség is állhat.

ZOLTÁN ANDRÁSNAK azok a gondolatai, amelyek két irányban is kivezető utat kínálnak a többször említett kormeghatározási kelepcéből, a magyar nyelvtörténetírásban és a tárgy oktatásában nem maradtak visszhangtalanok. Az egyetemi tankönyvként is használt új nyelvtörténeti kézikönyvben GERSTNER KÁROLY a szláv jövevényszavakról szólva (2018: 253–255) ismerteti őket, lehetségesként számol velük – igaz, óvatosan.

3. Kérdések és megjegyzések. Mielőtt rátérek annak a számítási próbának a bemutatására, amelyet KOCSIS MIHÁLY a szláv nazális magánhangzókat tükröző jövevényszavakkal kapcsolatban elvégzett, szeretnék egy-két kérdést, illetve megjegyzést fűzni az előző pontban írtakhoz.

Olyan kérdéssel kezdem, amely a magyarba átkerült jövevényszavakhoz csak közvetetten kötődik. Nem vitás, hogy a Konsztantinosznál felbukkanó denazalizált helynévadatok fontosak. De csekély számukhoz képest nincs-e eltúlozva a jelentőségük? Okvetlenül azt jelzik-e, hogy a keleti szláv nyelvjárásokban a 10. század közepére befejeződött a denazalizáció? Úgy vélem, nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy abban az időben ezeknek a dialektusoknak a nyelvhasználata még ingadozott, orrhangú és denazalizált alakok versengtek egymással, és ebből a szövegből történetesen neológ formák dokumentálhatók. Adatok hiányában ez persze csupán feltevés marad, de talán ilyesmire gondolt BERNSTEJN is, amikor ezt írta: „Feltételezhető, hogy a denazalizáció a 10. századnál korábban kezdődött. A folyamat sok szláv nyelvben a 9. és a 10. század folyamán (azaz két évszázadon át) zajlott. Nincsenek olyan tények, amelyek megzavarnának bennünket abban, hogy elfogadjuk ezt a kormeghatározást az óoroszláv nyelvre [ti. a keleti szláv dialektusokra – H. L.] nézve” (BERNSTEJN 1961: 244; az orosz eredetit a saját fordításomban idézve).

Láthattuk ugyanakkor azt, hogy a konsztantinoszi denazalizált formák időbeli közelsége a magyar honfoglaláshoz magát BERNSTEJNT is aggasztja. ZOLTÁN pedig ezt írja: „Lehetséges [...], hogy a keleti szlávokhoz hasonlóan a pannóniai szlávok nyelvében is megtörtént a denazalizáció már a 10. század közepére” (2013: 196). Erre szerintem azt mondhatjuk: igen, lehetséges, de még akkor sem biztos, ha elfogadjuk, hogy a keleti szlávoknál addigra valóban lezárult a folyamat. Nem ismerek olyan tényt, amely megakadályozná annak a feltételezését, hogy a denazalizáció a pannóniai szlávoknál valamivel tovább tartott, mint keleti rokonaiknál, így a hagyományban szereplő 10. század végi határt sem gondolom valószínűtlenül későinek. Ha pedig ezt elfogadjuk, akkor (a kettős honfoglalás teóriájától most eltekintve) a Dunántúlon is száz év állt a magyarság rendelkezésére a nazális magánhangzójú jövevényszavak átvételéhez.

Mint az előző pont végéhez közeledve kiemeltem, ZOLTÁN ANDRÁS a kronológiai kiütkereséssel nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a honfoglalás után viszonylag rövid idővel is kerülhettek át a magyarba a szláv nazális magánhangzókat képviselő jövevényszavak. Van azonban olyan hely is, ahol élcelődik a gyors szóátvételt feltételező elképzelésen: „Azért teszük a szlavisták a denazalizációt a 10. század végére, hogy adjanak némi időt arra, hogy a magyarok a viszonylag nagy számú, még a szláv nazálisokat tükröző jövevényszót az itt talált szlávoktól átvegyék [...]. Más megközelítésből úgy is mondhatnánk, hogy e felfogás szerint a magyarok elődei csak azért siettek elfoglalni a Kárpát-medencét a 9. század végén, hogy még mint valami zárványt megőrizhessék nyelvükben az immár eltűnőben lévő szláv nazális magánhangzók lenyomatát” (ZOLTÁN 2013: 196). A retorikailag hatásos és kétségtelenül szellemes gondolat azonban a visszajára is fordítható, valahogy így: „A magyarok már a honfoglaláskor is hallották a nazális magánhangzójú szláv szavakat, de jó ideig szándékosan nem törődtek velük, mert utódaiknak akarták meghagyni azt a dicsőséget, hogy a bolgáros dialektusból átvehessék őket.”

Szeretnék egy szótárírói megjegyzést is tenni. Mivel ZOLTÁN ANDRÁS a nevezetes 10. század végi határpontot nem fogadja el, teljesen érthető, hogy annak ismételtetését az etimológiai szótárakban monotonnak, imamalomszerűnek érzi. Lexikográfusi szemmel és a tartalomtól függetlenül nézve azonban maga az ismételtetés nem tekinthető hibának. Sokan ugyanis nem „csokorban” olvassák az érintett szócikkeket, hanem egyet-egyet tanulmányoznak valamilyen okból, ezért jó, ha a feltételezett átvételi időpont minden szükséges helyen szerepel. Ebből a szempontból az EWUng. (és annak nyomán az ESz.) következetesebb KNEI ZSÓFIA monográfiájánál (1955), sőt a TESz.-nél is.

4. Az adatoltságon alapuló számítási próba. ZOLTÁN ANDRÁS tanulmányai közül a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén tartott előadás írott változata (2017) volt az, amelyet KOCSIS MIHÁLY (2018: 68–70) hivatkozási alapnak tekintett a számítási próbájának bemutatásakor. A kísérlet gondolatának megszületéséről így ír: „Az ESz.-t lapozgatva támadt az az ötletünk, hogy kiszámoljuk: a szótár adatai szerint átlagosan mennyi idő telt el egy nazálist tartalmazó szláv jövevényszó feltételezett átvételének és valamely írott forrásban való első felbukkanásának időpontja között” (KOCSIS 2018: 68).

KOCSIS MIHÁLY az ESz. címszavai között 29 olyat talált, amely („magánhangzó + nazális mássalhangzó” kapcsolattal) képviseli valamelyik szláv nazális magánhangzót. Pontosabban két esetben azt kell mondanunk, hogy képviselheti: a *rongál* ugyanis „csak” valószínűleg szláv származású; a *rombol* pedig vitatott eredetű, és a két lehetőség közül az egyik a szláv származtatás. Ezt a két szót KOCSIS ki is zárta a statisztikai próbájából. – Itt jegyzem meg, hogy 29-es listáját még két szóval megtoldhatta volna. Közülük a *szentel* a *rombol*-hoz hasonlóan vitatott eredetű, a *mészáros* (~ *menszáros*)-nak pedig a címszóalakja nem tartalmazza a nazálist. Ezt a két esetet csupán kiegészítésül említem meg; ezek a szavak minden bizonnyal akkor is kimaradtak volna KOCSIS tényleges számításából, ha szóba hozza őket.

Mivel KOCSIS MIHÁLY azokra a szláv jövevényszavakra kívánt összpontosítani, amelyeknek az átvételi idejével kapcsolatban az ESz. – közvetlenül vagy közvetve – a 10. század végét jelzi határpontnak, listájának a maradék 27 eleméből még hármat kihagyott. A *lengyel*-t azért, mert az ESz. honfoglalás előtti óorosz jövevénynek minősíti. A *sánta* névszót azért, mert annak a valószínű átvételi idejeként az ESz. KOCSIS szerint a 10. század első felét jelöli meg. Ez így azonban erősen pontatlan. A szótár ugyanis nem ezt állítja, hanem azt, hogy a *sánta* elvonás eredménye a *sántál* ’sántít’ igéből, valójában ez az ige a szláv jövevényszó, és ennek a valószínű átvételi ideje a 10. század első fele. Mindennek egyébként „csak” etimológiai és lexikográfiai szemszögből van jelentősége, hiszen a szócikk KOCSIS számításában nem jutott képviselőre. – A harmadik kimaradó szó a *piszt-ráng*. Az ESz. azt írja róla, hogy a 10. század előtt került át a magyarba. KOCSIS itt helyesen, de túl szerényen veti fel a sajtóhibának, a *vége* szó kimaradásának a lehetőségét. Mindenesetre a szöveget tiszteltetben tartva a *piszt-ráng*-ot is kihagyta a tényleges számítás szereplői közül.

A rostálás után 24 jövevényszó maradt a vizsgálathoz. Az ESz. 16-uknak az esetében nevezi meg átvételi határpontként a 10. század végét, a további 8-cal kapcsolatban közvetve (a fogalmazásmóddal, analógiával) utal erre.

A számításba vehető jövevényszavakat KOCSIS (már a rostálás előtt) időrendbe állította első írásbeli felbukkanásuk szerint. Első adatként a kérdőjeles tulajdonnevet is elfogadta (vö. *galamb, konc, rend, dorong*). – Visszatérő pontatlanságként szerepel az a cikkben, hogy a szótárbeli kérdőjel „az adat hitelességét gyengíti”. Ez olyasmit is sugallhat, hogy az adattal kapcsolatban a hamisításnak vagy a téves olvasatnak a gyanúja vetődik fel. Valójában azonban a kérdőjel azt jelzi, hogy az adatnak az adott címszóhoz tartozása nem biztos. Valószínűleg KOCSIS MIHÁLY sem gondolja ezt másképpen; valamelyest félreérthető fogalmazása a számításának eredményét és érthetőségét nem befolyásolja.

KOCSIS MIHÁLY minden vizsgált (vagyis 24) jövevényszó esetében összevetette az első adat évszámát a 10. század utolsó évével, azaz 1000-rel, és a mért különbségeket átlagolta. Ezt a számítást (a fentebb említett okból) 16, illetve $16 + 8 = 24$ szóra nézve is elvégezte. Az 1000-es évszámhoz hasonlítva a szűkebb csoport átlagos különbségét 271 évnyninek, a tágabbét pedig 255 évnyninek találta.

A végeredményből így vonja le a következtetést: „Mindez pedig azt jelenti, hogy – tekintettel a két végpont kezelésének módjára: a különbség minden lehetséges eszközzel való csökkentésére [ezen a kérdőjeles adatok beszámítását érti] – ki kell mondanunk: a nazálist tükröző szláv szavaink (átlagosan) majd 300 évvel később dokumentáltak, mint átvételük feltételezett ideje. Ebből pedig az következik, hogy az időpont meghatározásához egy 10. századra feltételezett szláv denazalizáció aligha ad megbízható támpontot. (Ennek az állításnak az igazságan nem változtat az a tény sem, hogy az Árpád-korból szerény mennyiségű forrásanyag maradt ránk.) A hangtani változás hipotetikus és az írott források tényleges keletkezési ideje túlságosan messze esik egymástól” (KOCSIS 2018: 69–70). A megoldást ZOLTÁN elméletének alkalmazásában látja: „kérdés, hogy ez a nagy időintervallum nem csökkenthető-e valamely más [mármint a hagyományos kor meghatározáshoz képest más] magyarázattal. ZOLTÁN ANDRÁS elmélete, mely a bolgár jövevényszavak nagy számát nem marginális érintkezéssel vagy rövid ideig tartó kapcsolattal, hanem több évszázados együttéléssel indokolja, sikerrel hidalja át ezt a roppant időbeni távolságot” (KOCSIS 2018: 70). Azt hiszem, itt érdemes még megtoldani az idézeteket azzal a részlettel, amelyben KOCSIS cikkének a bevezetőjében a számunkra most fontos célját megjelöli: „újabb adalékkal kívánjuk megerősíteni a 10. századnál nem későbbinek tartott átvételi időpont vitathatóságát” (2018: 68).

5. A próba értékelése. Az értékelést azzal kezdem, hogy a túlzóbbakkal szemben „az átvételi időpont vitathatósága” megfogalmazással értek egyet. Ez van összhangban azzal a visszatérő (a 2. pontban idézett és kiemelt) „nem feltétlenül” kifejezéssel is, amellyel ZOLTÁN (2013: 196) a hagyományos állításokkal, azoknak a kizárólagosságával szembe fordul.

KOCSIS MIHÁLY sokallja azt a majdnem 300 évnyi különbséget, amelyet a nazális szláv jövevényszavak átlagos dokumentálhatósági időpontja és a nevezetes

10. század végi határpont között mért, ezért az utóbbit nem tartja megbízható támpontnak. Azt azonban nem árulja el, mekkora eltérést gondolna elfogadhatónak ahhoz, hogy a hagyományos álláspontot fenntarthassuk. Véleményem szerint egyfelől helytelen, hogy hallgat erről, hiszen ha ilyen nagy jelentőséget tulajdonít az adatolási időnek, akkor az általa elvárt átlagos értéket logikus és illő volna közölnie. Másfelől viszont nagyon is helyesen teszi, hogy a „megkövetelt” időkülönbségről nem szól, hiszen elvileg, általánosságban sem lehetséges vagy célszerű efféle konkrét elvárható határidőt megadni, az ómagyar korra nézve pedig gyakorlatibb okból is különösen kockázatos lenne.

Itt érkezőnk el ahhoz a ponthoz, amelyen KOC SIS MIHÁLY szemlélete értetlenséget vált ki belőlem: „az időpont meghatározásához egy 10. századra feltételezett szláv denazalizáció aligha ad megbízható támpontot. (Ennek az állításnak az igazságán nem változtat az a tény sem, hogy az Árpád-korból szerény mennyiségű forrásanyag maradt ránk.)” (KOC SIS 2018: 70; a kiemelés tőlem való). A zárójelbeli megjegyzésnek természetesen éppen az ellenkezője igaz: az Árpád-kori nyelvelmékek mennyiségének és jellegének itt kulcsszerepe van.

Ezzel kapcsolatban először hadd ismételjek meg rövidítve egy olyan részletet, amelyet a 2. pontban kiemeléssel idéztem ZOLTÁN ANDRÁS ezredvégi tanulmányából: „Régi szláv jövevényszavaink legnagyobb tömege [...] nyelvi örökség azok után a szlávok után, akiket a magyarság a Kárpát-medencében a X–XI. században nyelvi asszimilált. Ebbe a legrégebbi rétegbe tartoznak kétségtelenül (a nyelvelmékeinkben való felbukkanásuk időpontjától függetlenül) azok a szavak, amelyek a magyarban a szlávban még meglévő nazális magánhangzókat (ę, ɔ) tükrözik” (1996/2005: 20 – a kiemelés tőlem való). – Az igaz, hogy ZOLTÁN ennek a kijelentésének idején éppen a nazális jövevényszavak ügyében még nem szállt erőteljesen szembe a hagyományos nézettel, az adatolási időt azonban az újabb munkáiban sem használta érvként a hagyományban élőnél későbbi átvétel mellett. Minden bizonnyal azért nem, mert tisztában van azzal, hogy erre az érintett évszázadokat tekintve nem alapozhat.

A KOC SIS MIHÁLY elemzéséből kiemelt zárójeles megjegyzésből viszont úgy tűnik, hogy ő – ZOLTÁNnal ellentétben – nem eléggé veszi tekintetbe az Árpád-kor kínálta nyelvelmékek tulajdonságait. A jelek szerint alábecsüli azt a közismert ténytet, hogy a korai ómagyarból sem gazdag anyagú szójegyzékek, sem pedig terjedelmes szövegmélekek (kódexek) nem maradtak fenn; a korabeli szövegmélekek igen csekély számúak és rövidek. Mivel tehát a korszak írásbelisége az oklevélbeli szörványokon kívül alig kínál lehetőséget a szavak dokumentálására, a nazális szláv jövevényeknek a 13. század második felére eső átlagos adatoltságát nem merném késeinek mondani, sőt inkább „szép teljesítmény”-nek minősítem. Őn magában semmiképpen sem indokolja a 10. század végi határpont tagadását.

Hogy az ómagyar, különösen a korai ómagyar szókészletet vizsgálva nagyon óvatosan kell bánni mind az adatoltsággal szemben támasztott igényvel, mind a belőle levont következtetéssel, azt más irányból, a szláv jövevényszavak köréből kilépve is szeretném bemutatni.

Ha KOC SIS MIHÁLY (2018: 70) az ezredfordulóhoz képest „roppant időbeni távolság”-nak tartja a nazális szláv jövevényszavaknak az általa mért, a 13. szá-

zad második felére eső átlagos adatoltsági idejét, akkor vajon mikorra tenné a honfoglalás előtti jövevényszavaknak, például az irániaknak a kívánatos dokumentáltságát? Ezt persze nem tudhatom, már csak azért sem, mert a kívánt adatoltsági átlagot a szláv jövevényszavakat illetően sem nevezi meg. Ha azonban igyekszem ahhoz alkalmazkodni, ahogyan KOCSIS a saját számításának eredményét kommentálja, akkor – persze már a magam felelősségére – azt kell mondanom, hogy a honfoglalás előtti jövevényszavaktól a 11. század vége előtti átlagos adatoltság mindenképpen elvárható lenne.

Hogy a valódi dokumentáltság átlagos idejét meghatározhassam, az ESz. alapján – igaz, nem a szótár végiglapozásával, hanem a mutatórész felhasználásával – összeállítottam a biztos eredeztetésű iráni jövevényszavak listáját. Ebbe 10 címszó került. Első írásbeli előfordulásuk évszámát olyan elvek szerint rendeltem hozzájuk (a tulajdonneveknek, a kérdőjeles adatoknak stb. kezelésmódját illetően), ahogyan azt KOCSIS tette. Az átlagos adatoltság éveként 1228-at kaptam. Ez az időpont néhány évtizeddel korábbi a nazálisos szláv jövevényszavakhoz tartozónál, de szintén 13. századi, vagyis az általam hipotetikusan felvetett 11. századinál sokkal későbbi. Pusztán ezért azonban nyilvánvalóan nem kell kételkednünk sem a felmérés szereplőinek iráni származásában, sem a honfoglalás előtti voltukban.

És vajon milyen átlagos adatoltságot kívánhatnánk meg az alapnyelvből örökölt szókészlet elemeitől, például az ugor réteghez tartozóktól? A magyarság a honfoglalás előtt mintegy kétezer évvel (vagy akár többel) szakadt ki az ugor közösségből. Ebből kiindulva pusztán logikai alapon és csak a Kárpát-medencébe való 9. század végi megérkezésre figyelve elvárhatnánk, hogy az ugor korból örökölt elemek a honfoglalás első pillanatától fogva adatolva legyenek. De ha nem esünk effajta abszurd túlzásba, azt a hipotetikus határidőt, amelyet az iráni jövevényszavak esetében, elvileg itt is megkövetelhetnénk. Ez pedig a 11. század vége volna.

Az ESz. mutatójának segítségével összeállítottam azoknak a címszavaknak a listáját, amelyek a szótár szerint biztosan az alapnyelvi örökség ugor rétegébe tartoznak. Nem vettem be közéjük az „ugor tő + magyar képző” felépítésű elemeket. Így a listában 43 szó kaphatott helyet. Első előfordulásuk évszámát ugyanúgy rendeltem hozzájuk, mint az iráni jövevényszavak esetében. Az átlagos adatoltsági évszám itt 1221 lett, vagyis majdnem ugyanaz, mint az iráni jövevényszavak csoportjában. Ez persze azt jelenti, hogy itt is igen nagy a kérés a hipotetikusán elvárt határidőhöz képest.

Láthatjuk tehát, hogy a korai ómagyar kor sajátosságai nem engedik meg, hogy az egyes eredetkategóriák képviselői a tőlük elvileg elvárhatóhoz közeli időben jelenjenek meg az írásbeliségben.

Két kis kontrollpróbám igazolta azt az állítást, hogy a korszak jellemzőit figyelembe véve a nazálisos szláv jövevényszavak átlagos felbukkanási ideje nincs szokatlanul messze a nevezetes 10. század végi határponttól. A két időpont távolsága *o n m a g á b a n* nem indokolja a szláv nazális magánhangzót tükröző jövevényszavak átvételi idejére vonatkozó hagyományos elképzelés elvetését. Ezzel persze nem állítom azt, hogy okvetlenül ragaszkodni kell ehhez az elmülethez, elvetve ZOLTÁN ANDRÁSÉ. Azt viszont hangsúlyozom, hogy KOCSIS MIHÁLY számítása a hagyományos nézet cáfolatára nem alkalmas.

6. Kitekintés. Azokkal a gondolatokkal, amelyekben ZOLTÁN ANDRÁS a honfoglalás idejének és az azt követő egy-két évszázadnak a szláv–magyar kapcsolataival foglalkozik, a 2005-ben megjelent tanulmánykötetének recenzióján dolgozva ismerkedtem meg először közelebbről (vö. HORVÁTH 2007). Már akkor nyilvánvaló volt, hogy egy leendő etimológiai szótárban a felvetéseit figyelembe kell venni, mérlegre kell tenni: mind általánosabb, elvi szempontból, mind az egyes érintett jövevényszókat illetően. Most, az Új magyar etimológiai szótár (= ÜESz.)¹ készítése közben ez a feladat aktuálissá vált. Elvégzése lexikográfiai vonatkozásban is fejtörést okoz. A szócikkek etimológiai szakaszában ugyanis a műfaj adta szűk keretben egy-egy összegző formulába, néhány nyelvi adatba és egy-két magyarázó, kiegészítő mondatba kell sűríteni mindazt, aminek a taglalására egy tanulmány – akár ZOLTÁNÉ, akár másé; a véleményéhez csatlakozó vagy éppen vele vitatkozó – sokkal tágabb teret biztosít.

KOCSIS MIHÁLY számítási próbáját pedig – annak ellenére, hogy sem a korai ómagyar kor jellegének elhanyagolása miatt, sem (ezzel persze összefüggően) a következtetésében nem értek egyet vele – érdekes paradoxonként az egyetemi oktatásban hasznosíthatónak gondolom. Úgy vélem, az ilyenféle kísérletek elvégzésével (szemináriumi dolgozat vagy kiselőadás formájában) fel lehet kelteni a hallgatók érdeklődését a nyelvtörténeti kutatás, az etimológia és a lexikográfia iránt.

Kulcsszók: szláv nazális magánhangzók, denazalizáció, szláv jövevényszavak, kormeghatározás, adatoltságon alapuló számítási próba.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1967. A szláv jövevényszavak. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest. 285–289.
- BERNSTEJN, SZAMUIL BORISZOVICS [= БЕРНШТЕЙН, С. Б.] 1961. *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*. Издательство Академии Наук СССР, Москва [= Москва].
- ESz. = *Etimológiai szótár*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- GERSTNER KÁROLY 2018. Szókészlettörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 249–270.
- HELIMSZKIJ, JEVGENYIJ ARNOLDOVICS [= Хелимский, Е. А.] 1988. Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. In: ТОЛСТОЙ, Н. И. ред., *Славянское языкознание: X Международная конференция славистов, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации*. Nauka, Moskva [= Наука, Москва]. 347–368.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2007. Zoltán András: Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok. [Recenzió.] *Magyar Nyelvőr* 131: 380–383.

¹ Ez a szótár az NKFI K 124127. számú projektumának keretében az MTA Nyelvtudományi Intézetben készül GERSTNER KÁROLY irányításával. A munkálatokban, amelyekhez mostani tanulmányom is szorosan kapcsolódik, szenior kutatóként veszek részt.

- KISS LAJOS 1994. Néhány szlavisztikai műszőről (*összsláv nyelv, ószláv nyelv, egyházi szláv nyelv, orosz nyelv*). *Magyar Nyelv* 90: 361–363.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOCSIS MIHÁLY 2018. A szláv nazálisok és a *huszár*. *Magyar Nyelv* 114: 68–77.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TRUBECKOJ, NYIKOLAJ SZERGEJEVICS [= TRUBETZKOY, N. S.] 1922. Essai sur la chronologie de certains faits phonétiques du slave commun. *Revue des Études Slaves* 2: 217–234.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1996/2005. A magyar–szláv érintkezések kezdetei és fázisai. In: ZOLTÁN ANDRÁS, *Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok*. Lucidus Kiadó, Budapest. 11–27.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2008. Király Péter, A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. [Recenzió.] *Magyar Nyelv* 104: 355–359.
- ZOLTÁN ANDRÁS [= ЗОЛТАН, АНДРАШ] 2011. Вопрос о древнейшем пласте славянских заимствований в венгерском языке и хронология денасализации носовых в славянском. In: ЖУРАВЛЕВ, А. Ф. – АНАНЬЕВА, Н. Е. ред., *Современная славистика и научное наследие С. Б. Бернштейна. Тезисы докладов международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения выдающегося отечественного слависта д. ф. н. проф. С. Б. Бернштейна*. Moszkva [= Москва]. 31–35.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2012. Szláv nazálisokat tükröző régi szláv jövevényszavaink időrendje. In: KOCSIS MIHÁLY – MAJOROS HENRIETTA szerk., *Legendák, kódexek, források. Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére*. Szegedi Tudományegyetem Szláv Intézet, Szeged. 383–387.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2013. Legrégibb szláv jövevényszavaink szláv dialektológiai hátteréhez. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. Szegedi Tudományegyetem BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 193–198.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2016. A Kárpát-medencei szlávok nyelvéről a honfoglalás korában. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA – PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és kontaktológia 3*. Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba. 33–45.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2017. Szláv jövevényszavaink néhány időrendi és nyelvföldrajzi kérdése. *Magyar Nyelv* 113: 1–9.
- ZSILINSZKY ÉVA 2003. A szláv jövevényszavak [Az ómagyar kor]. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 381–384.

On the time of borrowing of loanwords involving Slavic nasal vowels and a method of calculation

One of the topics of the present paper is the time of denasalization of Slavic nasal vowels (*e*, *o*) and, correspondingly, the timing of Slavic loanwords in Hungarian that still witness the existence of those nasal vowels (*rend* ‘order’, *gomba* ‘mushroom’, etc.). The author reviews the shared conclusion of traditional Slavistics and Hungarian historical linguistics, and shows why and how that

conclusion is debated by ANDRÁS ZOLTÁN, professor of Slavistics at the Budapest university. The other topic of the paper, closely connected with the first, is a method of calculation that a Slavist of Szeged, MIHÁLY KOCSIS, proposed on the basis of the time of attestation of loanwords in Hungarian reflecting the existence of Slavic nasal vowels. The present author claims that that experiment cannot have been successful and convincing due to the small number and limited length of the extant Old Hungarian (9–14th century) texts.

Keywords: Slavic nasal vowels, denasalization, Slavic loanwords, timing, method of calculation based on attestedness.

HORVÁTH LÁSZLÓ
MTA Nyelvtudományi Intézet

A *Fregoli* családnévből származó szavak a magyar nyelvben

1. Közismert, hogy a 20. század elején sikeres „átváltozóművészi” pályát befutó olasz Leopoldo Fregoli családnéve különböző alakokban és jelentésekben több nyelvbe is átkerült, mind tulajdonnévi, mind köznévi funkcióban. A magyarba bekerült esetek (olykor bővebb magyarázattal) több szótárunkban is megtalálhatók, sőt: született a név magyar vonatkozásairól néhány részletesebb elemzés is (olasz nyelven: BENEDEK 1978: 150; FÁBIÁN 2001: 61–65, 2015: 118–119, 2019). Ebben a tanulmányban a családnév magyar továbbéléséről adunk részletes áttekintést, és igyekszünk megállapításainkat a korabeli sajtóból nyert adatokkal is alátámasztani.

E név esetében az elemzés lehetőségei és nehézségei különösen szoros összefüggésben állnak a *Fregoli* névnek a befogadó magyar nyelvben meglévő funkcionális és formai gazdagságával. Vizsgálatunkban először a transzonímia, másodjára pedig a deonímia kategóriájába tartozó eseteket vesszük számba. (Ilyen módszer alkalmazására előzményként és mintaként hivatkozható pl. CAFFARELLI 2013, 2017; a használt terminusokhoz l. BÖLCSKEI–FARKAS–SLÍZ szerk. 2017.)

Először tehát azokkal az esetekkel foglalkozunk, amelyekben a művész családnéve egy másik tulajdonnévi kategóriába vándorolt át, illetve jelzőként olyan szintagma része lett, amelyben megőrizte tulajdonnévi funkcióját (transzonímia, 3. pont). A második nagyobb részben a köznevesült alakokat vesszük sorra (melyek között szintén lehetnek képzett formák is), és itt is felsoroljuk a szókapcsolatokban megjelenő eseteket is, amelyekben a rendszerint metaforikus átvitel miatt a családnév már elvesztette tulajdonnévi funkcióját (deonímia, 4. pont).

Itt jegyezzük meg, hogy az internetes anyag- és adattgyűjtés a 2018 szeptemberre 2019 júniusa közötti periódusban zajlott. Helykimélés céljából az interneten elért és dátummal azonosított sajtóforrások URL-címét nem adjuk meg.

2. Leopoldo Fregoli (Róma, 1867. július 2. – Viareggio, 1936. november 26.) a 20. sz. első évtizedeiben volt világhírű színész és ún. „átváltozóművész” (angol megnevezése szerint: quick change artist). Briliáns karrierje¹ katonai szolgálata alatt kezdődött, amikor Maszavában (Eritrea) a tiszti klubban egymaga adott elő többszereplős jeleneteket. Rómába visszatérve kezdte azután tökéletesíteni azt a fajta előadóművészi ágat, ami világhírűvé tette: előre megírt (és zenével kísért)

¹ Életéről a Wikipedia hat nyelven ír, az olasz verzió (https://it.wikipedia.org/wiki/Leopoldo_Fregoli) több mint tíz, Fregoli életét leíró könyvről tud; ezek közül a Fregoli raccontato da Fregoli című (Rizzoli, Milano–Roma, 1936) önéletrajzi írást 2007-ben újra kiadták (Florence Art, Firenze). – Itt jegyezzük meg, hogy Szilágyi György író és humorista Komédia nagyban és kicsinyben című, a magyar cirkusz és varieté történetét tréfás színezettel is ecsetelő könyvében a Fregolira vonatkozó részeknél – talán szándékosan – olyan téves megjegyzések is szerepelnek, mint például a művész szíci-liai származása vagy a kertész foglalkozás megjelölése (Lapkiadó Vállalat, Budapest, 1985: 16–22).

kis történetekben minden szerepet ő játszott, időnként eltűnve a színpadi függöny mögött, ahol segítői gyorsan átöltöztették (akár nőnek is). Karrierje során számos hosszabb-rövidebb turnén járt a széles világban. Louis Lumière-rel (1897-ben Lyonban) történt találkozására után ötlötte ki a Fregoligraph intézményét: ezek a jeleneteinek a megfilmesített változatai voltak, melyeket rendszerint programja végén vetítettek le (és nyilván reklám céljára szolgáltak).² Karrierje csúcán (egy impresszárióváltás miatt) anyagi csődbe került, ezért tovább folytatta fellépéseit, egészen 1925-ig, amikor is végleg visszavonul viareggiói villájába.³

Ahogy az a korabeli újságokból (és egyéb forrásokból⁴) tudjuk, az immár világhírű előadóművész a magyar fővárosban is járt,⁵ mégpedig az 1900. december 1. – 1901. január 31. közötti időszakban, és a Somossy Orfeumban lépett fel. Programján nyolc különböző darab⁶ szerepelt (zárójelben az olasz cím és a szerepek száma áll): *Relampago a gyorspincér / villámpincér* (*Relampago*⁷ o *Il cameriere lampo*, 7 szerep); *A méh* (*L'Ape*, 8 szerep); *A Becsületesség* (*L'Onestà*, 9 szerep); *9 óra 23 perc* (? , 9 szerep); *Az Eldorádó* (*Eldorado*); *Chameleon* (*Il Camaleonte*, 5 szerep); *A sorrentói [sic!] leánynevelő intézetben* (*Le educande di Sorrento*, 2 szerep); *Mimi* (*Mimi*, 6 szerep).

² Ez egy 4 x 3 méteres, színes lámpákkal keretezett vetítőernyő volt, amelynek Fregoli adta a *Fregoligraph* nevet. (Dizionario Biografico degli Italiani. Treccani. 50. kötet. 1998: 37, [http://www.treccani.it/enciclopedia/leopoldo-fregoli_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/leopoldo-fregoli_(Dizionario-Biografico))). L. még ehhez: COLAGRECO, LUIGI, Verso la multimedialità? Gli spettacoli di Leopoldo Fregoli fra teatro e cinema, <http://www.trax.it/olivieropdp/ateatro2002/fregoli.htm>.)

³ Haláláról Fregoli halálában is becsapta a közönséget címmel adott hírt a Prágai Magyar Hírlap (1936. dec. 2.). Sírja ma a római Verano temetőben van. – A Kis Újság (1936. nov. 29.) összetéveszti Girolamo Tatullival (hibásan írva a vezetéknevét: *Tattuli*), aki *Frizzo Fregoli* néven a Fregoli-utánczók népes sorába tartozott (l. még később).

⁴ Ilyen például Jon Letamendi és Jean-Claude Seguin Vergara írása a turnék időpontjának aprólékos felsorolásával (https://www.grimh.org/index.php?option=com_content&view=article&layout=edit&id=1159&lang=fr). Mint látni fogjuk, Fregoli budapesti tartózkodásának dátuma döntő fontosságú bizonyos, a magyar jelentések motivációjának feltárásával kapcsolatos információk helyzetételében.

⁵ Ezt a rövid budapesti látogatást csak néhány forrás említi meg.

⁶ Forrásaink a Pesti Hírlap és a Budapesti Hírlap voltak: ezekben (és más) a napilapokban Fregoli budapesti tartózkodása alatt naponta voltak reklámok.

⁷ A *relampago* szó jelentése spanyolul: 'villám', és talán a spanyol nyelvterület (ahol Fregoli gyakran járt) nézőinek a kedvéért ez a szereplő neve. A *villámpincér* szó tükörfordítás – a magyar közönségnek.

1. ábra

A méh című Fregoli-előadás reklámja (Magyar Nemzet 1900. dec. 12.)

színi-
tanterem
kötve Vo-
ják szer-
zője: C.
K. Jassy F.
Jassy K.
Jassy K.
Jassy K.
Fregoli E.
Fregoli E.
Fregoli E.
Fregoli E.
Fregoli E.
Fregoli E.
Fregoli E.
Fregoli E.

SOMOSSY-MULATÓ

ALBRECHT FERENCZ igazgató,
Pénztárfelügy. 8 órakor. Kezdés 8 órakor.

Hatalmas sikerei!

!! Fregoli !!

vendégszínházak, klubokban felmunkáló.

A méh (L'Abeille)

nagy opera parodia 1 felv. Előjáték, négy jelenet és
gyula. **egy műjáték: Mészáros Fregoli.**

SZÍNHÁZOK:

Fregoli
Trián
Győr
Czuczor
Lehenger
Bonyhád
Ménfőcsanak
Budapest

Közlés az új és hírsz.
Ugyint az összes műterők. 17688

HELYTART:

I. emeleti páholy (4 személy)	15 Ft
II. „ „ „ „	8 „
Idegen páholyok I. em. és földszint I. sor	3 „
Ugyanaz a II. sor	2 „	50
Ugyanaz II. emelet I. sor	2 „	50
„ „ II. „	2 „	50
Földszint I. sor	2 „	50
Ugyanaz II., III. és IV. sor	1 „	50

Földszinti számított helyek:

I-4 sorig	3 Ft
5-8 „	2 „	50
9-12 „	2 „	50
13-18 „	1 „	50

Földszinti vevő, illikert belpolg.

N. B. FREGOLI vendégjátékai alatt a mű-
tér számos székkel meletti lesz díszített, és a nagy-
díszű, könnyű kényelműre a kedves látogatók dísz-
műve lesz rendezve, és bocsánatára rendelkezésre
bocsátjuk. „Szeged csak igen drágák előadásokba
kapcsolak a Somossy-Mulatóban, Pénteki érik: reggel
9 óráig déli 1 óráig és délután 3 óráig az előadás
végig.

A nagyérdemű közönség kényelmére az előadás
után a Somossy-mulatónál igazságszói előadások minden
irányban, nyugvint Budára is, szeged előadásokba
kapcsolak a Somossy-pénztáránál egész napon át, to-
vábbá Weisz A. nagyérdeműben Károly-körút 20.

Magya
Budapest-ba
37022
köt és csato
Hírteljesítő
díjazott. A
tájékoztató a
magyar nyelv
írni Budapest
hirdetése
ostályvezető
netek a és a
„
Szeged
december 15
sál (Pest)
3-6 be alatti
Hírteljesítő
előadások
betűkkel kü
14-és déli
Létező
okiban tudj
papok a 2
napnál nem
meg nem ha
sál betűkkel
„
Az új
tartás mag
„
Az új
nem foglalk
1. Budapest
40499/
balparti új
alatt álló
kilométer
kényelműre
sál. Hírtel
nem tájékozt
csatlakozó
pályamunká
62. sz. I. em.
szeged.
„
Az új
don felblyng
vontatás
kírásnál áll
december 15
sál (Pest)
don ajánlat
világos meg
sál. az új

Az egyik előadás (1901. jan. 10.) bevételeit jótékonyági célokra ajánlották fel.⁸ A budapesti előadások végén is működött a Fregoligraph. A fővárosban a művész összesen kb. hetvenszer lépett fel, ugyanis voltak délutáni és esti előadások is. Fregoli 1901 januárjának végén hagyta el Budapestet, és a bécsi Carl Theaterben folytatta sikersorozatát. A Somossy Orfeum 1901. áprilisi programjában viszont már megjelentek a Fregolit felidéző, öt utánzó műsorok (pl. a Fregoli-induló, illetve Baumann Károly Fregoli-paródiája⁹): úgy tűnik, hogy a mulató vezetői így kívánták meghosszabbítani az olasz művész közönségvonzó sikerességét. A Fregoli-utánzók száma még szaporodott: 1903-ban például Gyöngyi Izsó (1860–1923) magyar színész lépett fel a karneváli időszakban Nagykanizsán a nagy táncteremben egy A magyar Fregoli című számmal,¹⁰ de még hosszú évtizedeken át fel-felbukkantak olasz¹¹ és magyar¹² imitátorok.

⁸ A felajánlás 3000 korona volt (Pesti Napló 1901. jan. 11.), bevételei után azonban Fregolinak 400 korona adót is kellett fizetnie (Pesti Napló 1901. jan. 15.).

⁹ L. Wikipedia (https://hu.wikipedia.org/wiki/Baumann_K%C3%A1roly).

¹⁰ A magyar cím: A magyar Fregoli (Zalamegye 1903. febr. 15: 5).

¹¹ Magyarországon is járt Frizzo-Fregoli, aki – a helyi újságokban megjelent közlemények szerint – 1904-ben és 1906-ban turnén volt Debrecenben, Kecskeméten, Pápán, Nagykanizsán és Pécsen is. A Szamos c. újság 1904. febr. 28-i számában hosszabb cikk olvasható műsoráról. – 1910-ben egy bizonyos Jassy Fregoli neve bukkan fel a sajtóban szegedi (Délmagyarország 1910. júl. 6: 10) és szatmári (Szamos 1910. júl. 31: 5) fellépései kapcsán.

¹² L. pl. a Budai Napló c. újságban (1919. febr. 23: 3.) megjelent hírt.

3. Transzoniμία

3.1. Tulajdonnévből tulajdonnév. Fregoli népszerűségének egyik első nyelvi vonatkozású következménye az volt, hogy családnevét néhányan álnévnek választották. 1901-ben jelent meg például az a 27 oldalas, a hasbeszélés művészetéről szóló, Gerő I. Imre által kiadott könyvecske, melynek szerzője egy állítólagos *Fregoly*¹³ (tehát a „magyaros” -y végződéssel). Két évtizeddel később a Színházi Világ című lap humoros rovatát jegyezte a szerző *Fregoli* álnévvel.¹⁴ Úgy tűnik, még ma is eszébe juthat valakinek e név álnévként való használata: a Facebookon találtunk ugyanis egy bizonyos *Madame Fregoli*-t.¹⁵ – Itt említhetjük még meg, hogy Molière *Le Médecin volant* (1645) című, tartalmilag szerepcserén, megtévesztésen alapuló egyfelvonásosát Réz Ádám a 20. sz. közepén *Doktor Fregoli* címmel magyarította;¹⁶ (a darab olykor *Fregoli doktor* névsorrendű címmel is feltűnik magyar forrásokban¹⁷). Egy korábbi, 1884-ben megjelent másik magyar fordítás (Toldy László munkája) még – a „szó szerinti” – *A repülő orvos* címet viselte.¹⁸

A *Fregoli* név – ennek egyik lehetséges női változatával együtt – már egy a 20. század elején játszott színházi darab címében is felbukkant: az *Egy borbély család kalandjai vagy Fregoli és Fregolina* című, négy felvonásos „énekes bohózat” ösbe-mutatója 1903. szept. 3-án volt a Városligeti Színkörben.¹⁹ Szerzője Déry Miklós²⁰ (társszerző: Koller Béla), a zenét Daniello Cipoleoni (sic!, ALPÁR 1991: 102) szerezte.

A *Fregoli* név nőt jelölő variánsai (*Fregolina*, *Fregolia*) tehát már a művész aktív pályafutása alatt megjelentek, és személynévként vagy más típusú tulajdonnevekként is használatosak lettek. A „női Fregolik” sorában szerepelt a híres Fedák Sári már 1901-ben, *Fregolina* néven.²¹ 1906 tavaszán a magyar újságok reklámozták az alig 8 éves olasz Tina Parri turnéját, aki szintén *Fregolina* álnéven lett híres.²² A (*Miss*) *Fregolia* művésznév 1911-ben és 1918-ban²³ is felbukkant a magyar újságokban, sőt (talán már egy másik személyre vonatkoztatva?) még 1933-ban is, ezúttal magyar utónévvel párosítva (*Fregolia Ica*²⁴). 1915-ből találunk adatokat (elsősorban szegedi és pápai napilapokban) a *Miss Sheba (the Lady)*

¹³ A hasbeszélés művészete. Utasítások a hasbeszélés mesterségének gyors elsajátítására és állathangok utánzására (Gerő I. Imre, Budapest, 1901).

¹⁴ Színházi Világ 1921. máj. 7.

¹⁵ Alias Kurucz Adrienn (<https://en-gb.facebook.com/madamefregoli>, 2019. febr. 25-én megtekintve).

¹⁶ Magyar Helikon Kiadó, Budapest, 1965: 21–36.

¹⁷ Mégpedig elsősorban egy 2017-es debreceni előadás kapcsán, egyúttal – tévesen – Réz Pálnak tulajdonítva a magyar fordítást. (l. pl. <http://deszinhaz.hu/fregoli-a-padon>).

¹⁸ Athenaeum, Budapest, 1884. (l. Gragger Róbert, Molière első nyomai a magyar irodalomban. Irodalomtörténet 19. 1909: 324).

¹⁹ A darab tartalma le van írva a Magyar Színpad c. lapban (1903. szept. 27: 4).

²⁰ A név *Déri* változatban is előfordult.

²¹ Budapest Hírlap 1901. márc. 10.

²² Úgy tűnik (l. Magyar Színpad 1906. máj. 21: 3), hogy magyarországi fellépésére végül nem került sor.

²³ Fellépett például a Fővárosi Orfeumban (Fővárosi Hírlap 1918. aug. 28., szept. 11.) és Debrecenben a Vígyszínházban (1918. dec. 6., 7.).

²⁴ Valószínűleg egy magyar művésznő álneve lehetett. (Délmagyarország 1933. okt. 5: 7).

Fregoli művésznévre; 1925-ből való²⁵ a *Hella*²⁶ *Fregolia* művésznév (viselőjéről a „hasbeszélés művészeként” szólnak).

A női *Fregolia* és *Fregolina* névváltozatok felbukkantak a magyarban további tulajdonnévi funkciókban is, mégpedig elsősorban mint márkanevek. A *Fregolia* nevet adták például a harmincas években egy akkor egy budapesti társaság által gyártott, 80 x 60 cm méretű, összecusukható lemezkádnak.²⁷ Az egyik online piactéri oldalon fellelt,²⁸ a kádról készült fényképen jól látszik a márkanév (*Fregolia*) és a gyártó neve, címe is. Ezt azért fontos megjegyezni, mert korabeli sajtóorgániumokban e tárgy jelölésére más név (*Fregolina*²⁹) is feltűnt.³⁰

2. ábra

Fregolia összecusukható fürdőkád

²⁵ Nyírvidék 1925. márc. 4: 6.

²⁶ Német vagy északi név.

²⁷ Az Est c. újságban közreadott (1930. jún. 6: 9) reklámot rajzzal is illusztrálták (egy hölgy fürdik a fürdőkádban).

²⁸ A feliraton ez olvasható: „FREGOLIA összecusukható fürdőkád MAKART Budapest VI. Lovag út 19 Magyar Királyi Szabadalom” (a fürdőkádat 2019 márciusában kínálták 12 000 Ft-ért; <https://www.vatera.hu/antik-fregolia-osszecusukhato-furdokad-ritkasag-2651372828.html>).

²⁹ Itt a Lovag utca 21. van címként megadva (Budapesti Hírlap 1930. okt. 4: 13).

³⁰ Címként itt is a Lovag utca 19. van megadva (Eger 1930. jún. 22: 4), ami megegyezik a korabeli budapesti telefonkönyv 1939-es előfizetőinek névsorában fellelhető címmel.

A *Fregolina* márkanévre találtunk (szintén rövid életű) adatot a második világháború utáni időszakból is: egy színét változtató füklipszet is így neveztek.³¹

Szintén transzonímiáról van szó a *Fregoli* lónév esetében. Már a 20. sz. elején (1903) így nevezte el egyik lovát Liptay Béla.³² A húszas-harmincas években Budapesten versenyző, szintén *Fregoli* nevű ló már valószínűleg egy másik paripa.³³

A tulajdonnévi használatok között megemlítjük, hogy címekben is felbukkan a *Fregoli* tulajdonnév. Az időben az első ilyen jellegű használatot 1901-ből leltük fel, amikor is *Fregoli-induló* volt a magyar megfelelője az amerikai J. P. Sousa Stars and stripes (forever) című indulójának³⁴ (a magyar cím motivációját egyelőre nem tudtuk megfejteni). Később (1917–1919 között) használták a nevet a Fidibusz című szatirikus-irodalmi újság „fedőcímeiként” is.³⁵ A kilencvenes években azután a TOP TV egyik műsorának volt a címe *Fregoli – Klipek*.³⁶ 2005-ben pedig felbukkant a Lakáskultúra című magazin időszakos mellékletének címeiként is.

3.2. Tulajdonnevet tartalmazó szintagmák. Áttérünk a *Fregoli* családnevet tartalmazó olyan szintagmák tárgyalására, amelyben az olasz művész családneve

³¹ Az eladó: Somló József, Budapest, Andrásy út 27. (Haladás 1948. szept. 2: 2).

³² A ló elnevezéséről a Vadász és verseny-lap számolt be (1903. szept. 11: 549, 1906. aug. 17: 485).

³³ 8 órai újság (1932. ápr. 9.) és további hírek az MTI-től.

³⁴ Ez az adat zenei antikváriumok honlapjairól, illetve napilapokból került látóterünkbe (pl. https://library.hungaricana.hu/hu/view/Zalamegye_1901_1/?pg=105&layout=s). Használatos volt a *Fregoli-Marsch* cím is. – 1908. máj. 12-i adat a debreceni Városi Színház plakátjáról: a Narancsvirág című darab betétdalaként a *Fregoli-indulót* „füttyöli Fisch Lajosné urnő”.

³⁵ Ebben a két évben a Fidibusz (melyet 1917–1927 között adtak ki) ezen a néven nem volt árusítható nyilvános helyeken (csak az előfizetőknek maradt meg az eredeti címen a lap), és helyettesítő névnek a *Fregoli* címet választották. (L ehhez: LAKATOS 1979: 153; NAGY é. n.; SEREG 2012: 555.)

³⁶ A TOP TV 1995–1996 között működött, zenei műsorokat sugárzott. (https://hu.wikipedia.org/wiki/Top_TV).

megőrizte tulajdonnévi szerepét. Ennek a típusnak az esetében felmerül a nagybetűs vagy kisbetűs írásmód, illetve az egybeírás vagy különírás kérdése is: megállapítható, hogy sok az ingadozás, így a tulajdonnévi vagy a köznévi státus eldöntése is sokszor nehéz. (Példák e két eset kereszteződésére, illetve „végpontjaira”: *Fregoli szerep* és *fregoliszerep*.³⁷) Ehhez az alcsoporthoz elsősorban a nagybetűs személynevet tartalmazó szintagmák sorolhatók, melyek között vannak márkanevek, intézménynevek, egy verseny (játék?) és egy betegség neve is.

Márkanév részeként az olasz családnév a múlt század harmincas-negyvenes éveiben bukkant fel (1933, 1934: *Fregolin fürdőkádpaszta* és 1943: *Fregoli befőzőpor*).³⁸

Az ezt a nevet viselő intézmények sorába elsősorban (ma már nem működő) budapesti kávéházak, bisztrók, boltok tartoztak, mind még a művész aktív időszakában (pl. a *Fregoli kávéház* 1907-ben Pesten a Kis-stáció u. 5. sz. alatt volt, tulajdonosa: Neuvelt Gyula), mind az utóbbi évtizedekben (a *Fregoli kávézó* Budán a Karinthy Frigyes út 13. sz. alatt volt; a *Fregoli Shop* pedig lakberendezési üzlet volt a 2009–2013 közötti időszakban Budapest belvárosában, a Bástya u. 12. alatt).³⁹ – A *Fregoli színészegylet* nevű társulatot három színész alapította meg 2005-ben;⁴⁰ talán ugyanarról az intézményről van szó, amely 2015 augusztusában Nagyváradon lépett fel (az utóbbiról szóló hírekben ugyanis a *Fregoli Színház* elnevezés áll⁴¹). – Békés városában működött a *Fregoli társastáncklub*, ennek neve ma már *Fregolina társastánc klub*.⁴²

Néhány évvel *Fregoli* magyarországi fellépése után a budapesti Polo Club versenyszámai közé iktatta a *Fregoli-verseny* nevű játékot. A leírás szerint a verseny így zajlott: „A *Fregoli* versenyben nyolcz úr vett részt. A pályázók egy-egy bábut kaptak, a melyekkel a hölgyekhez kellett lovagolniok, a kik átöltöztették a babákat. Egy pózna megkerülése után a csapatnak ismét a juryhez kellett galoppoznia a ki elsőnek ért oda s rendben átadta a babát, kapta a tiszteletdíjat.”⁴³ Amint látjuk, inkább társasjátékról, mint valódi lovasversenyről van tehát itt szó, így nem is véletlen, hogy a „verseny” – nevével együtt – igen gyorsan a feledés homályába merült.

³⁷ Egy 2019. febr. 13-án lefuttatott Google-keresés eredménye ez lett: *fregoliszerep* 84 találat; *Fregoli szerep*, *fregoli szerep* és „*fregoli*” *szerep* (együtt) 7 találat.

³⁸ Adatok a *Festék* közlöny c. újság 1933. és 1934. évi számaiban; reklám a *Pesti Hírlapban* (1943. júl. 11: 8).

³⁹ Források: Budapesti Czim- és lakásjegyzék 1908: 852; internetes információs oldalak (<https://www.nyitvatartas24.hu/uzlet/Budapest-FREGOLI%2520K%25C3%2581V%25C3%2589Z%25C3%2593%2520Moka%2520International%2520Kft.-568165A.html>; <http://visitbudapest.travel/local-secrets/fregoli>).

⁴⁰ Az alapítók: Hajdú Steve, Magyar Attila és Szakács Tibor. Az egyesület vándortársulatként működik, programjukon elsősorban magyar népszínművek szerepelnek.

⁴¹ Híradás az eseményről a nagyvárad Reggeli Újságban (amely 2018. febr. végéig jelent meg).

⁴² Az erről szóló híreket l. a *Békési Újság* 2009–2010-es számaiban.

⁴³ A játékról a *Vadász- és Versenylap* (1903. ápr.–máj.) és a *Vasárnapi újság* (1903. máj. 31: 356) számaiban találtunk híradást és leírást: ezekben a játék neve előfordul *Fregoli verseny*, *Fregoli-verseny*, *fregoli-verseny* írásmódokban is. Az idézet szintén a *Vadász- és versenylapból* származik (1903. máj. 8: 242).

E csoportban utolsóként megemlíthetjük még a több nyelvben is jelen lévő (ol. *sindrome di Fregoli* vagy *fregolismo*, ang. *Fregoli delusion*, ném. *Fregoli-Syndrom*) pszichés betegség nevét: *Fregoli-szindróma*, *Fregoli-téveszme*.⁴⁴ Előbbi címmel alkotott színpadi művet Réti Anna (a darab bemutatója Budapesten a Trafó Színházban 2009. szept. 8-án volt⁴⁵).

4. Köznevesülés (deonímia). A köznevesülés eseteire rátérve megemlítjük, hogy *Fregoli*, *fregoli* címszó megjelent már a 20. sz. elején néhány szótárunkban, mégpedig KELEMEN idegen szavak szótárában 1917-ben (még nagy kezdőbetűvel és „ol. átváltozóművész” ekvivalenssel), továbbá ECKHARDT 1935-ös magyar–francia szótárában a következő jelentésekben: „1. (*konyh*) séchoir *m* (de plafond) mobile; 2. (*átváltozó művész*) homme à transformations”. Az előbbi két szakirodalmi forrásra hivatkozó EtSz.-ben szintén két aljelentésben szerepel: „1. ’bámulatos gyorsasággal külsejét változtató művész’ [...] 2. ’konyhában, mosókonyhában kifüggeszhető ruhaszárító készülék.’” Az is megjegyzendő, hogy ebben a fontos alpműben a szó (CAFFARELLI–MARCATO 2008 alapján: tévesen) összefüggésbe van hozva az „ol. *fregola* ’das Laichen der Fische, ívás’” szóval.⁴⁶ Történeti és szinkrón szótárainkban a későbbi korokban is rendre szerepel.⁴⁷ Ezek az adatok mutatják a szónak a magyarban meglévő vitalitását, ami valószínűleg a *fregoli* szóval jelölt háztartási kiegészítő eszköz népszerűségével és elterjedtségével áll kapcsolatban.

Mint Magyarországon ismeretes, egy a plafon alá felhúzható szárítóalkalmatosságról van szó, ami feltalálása (azaz a 20. sz. eleje) óta eleinte szinte nélkülözhetetlen, de máig használatos (mert igen praktikus) berendezési tárgya lett a (nagy)városi lakásoknak.⁴⁸ Első megjelenésekor a *fregoli* fő alkotóelemei a fa-

⁴⁴ Az angol Wikipédia leírása szerint: „The Fregoli delusion is a rare disorder in which a person holds a delusional belief that different people are in fact a single person who changes appearance or is in disguise.” Első leírói 1927-ben P. Courbon és G. Fail voltak (https://en.wikipedia.org/wiki/Fregoli_delusion).

⁴⁵ Alcíme: „avagy nem a ruha teszi az embert”. Kritikák a műről és az előadásokról számos helyen található az interneten. Az előadást létrehozó stáb munkájában részt vett az olasz Claudio Stellato is.

⁴⁶ CAFFARELLI–MARCATO családnévszótárában (2008) a *Fregoli* családnév kapcsán többféle lehetséges eredet is szerepel (de az EtSz.-ben álló nincs közöttük): lehet ragadványnév az ol. *frégola* ’briciolo, minuzzolo’ [m. ’morzsa’] jelentésű szóból; Calabriában a *frégula* ’ferula’ [m. ’pálca, sín, pásztorbot’] szó állhat mögötte, illetve lehetséges még egy (a *Federigo* alakból származó) *Frego* névtől továbbképzése is.

⁴⁷ EtSz.; TESz.; EWUng.; ÉKsz.²; BAKOS 2005; TÓTFALUSI 2005; TOLCSVAI NAGY 2007; ESz.; ÉrtSz.+; FÁBIÁN–SZABÓ 2010; KISS 2012. Megemlítjük, hogy HERCZEG GYULA kétkötetes olasz–magyar nagyszótárában (HERCZEG 1978) még szerepel a (*szính* minősítésű) *fregolismo* gyors díszletcserélés” ekvivalencia, amely azonban már kimaradt a szótár későbbi, egykötetes változatából (HERCZEG–JUHÁSZ 2000). Az ellenkező irányú (tehát magyar–olasz) szótárak közül a szó szerepel KOLTAY–KASTNER 1981-ben két aljelentésben: 1. (*átváltozó művész*) trasformista, 2. (*szárító*) tenditoio (sic!); ugyanennek a szótárnak az egykötetes, későbbi változatában (KOLTAY–KASTNER–JUHÁSZ 2000) már csak a második aljelentés áll, továbbra is *tenditoio* ekvivalenssel – holott ez jelentősen ritkább alak, l. a világhálón – és megtoldva (az itt kevésbé értelmezhető) *saliscendi* szóval. A szó nem címszó FÖRIS 2002-ben.

⁴⁸ Népszerűségének (és szükségességének) egyik oka az is lehetett, hogy a nagy bérházakban a megszorodó lopások miatt a háziasszonyok, cselédek már nem a közös padlásterbe vitték szárítani

keret és a kifeszített spárgák voltak, mai változatánál a keret fém, és a spárgát felváltotta a műanyag zsinór. Rendszeres helye korábban a konyha volt⁴⁹ (ahol a konyhai tevékenységek során felmelegedett levegő meggyorsította a száradási folyamatot); mai helye inkább a fürdőszoba vagy valamilyen mellékhelyiség. (Az első fregolik tervképe látható a szabadalmi kérvényben.)

Bizonytalanság övezi ennek az elnevezésnek a történetét: azt, hogy hogyan lett éppen ennek az olasz átváltozóművésznek a családneve e (tipikusan csak magyar) szárító alkalmatosság neve. Talán a Bálint Marcell színházi rendező és író önéletrajzi írásában találunk a megfejtéshez vezető adatokat, szavait azonban fenntartásokkal kell kezelni. Visszaemlékezéseiben (Bálint 1990: 16–17) az író azt állítja, hogy édesapja, Blau Jónás találta fel a felhúzható ruhaszárítót.⁵⁰ A (világhálón is elérhető adatbázissal rendelkező) Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatalának dokumentumai között a kérelem – 1900. június 12-i dátummal – valóban regisztrálva van, de (a vágsellyei lakosként feltüntetett) Blau Jónás névén, a dokumentumban szereplő tárgy neve pedig *ruhaszárító*; 1901 márciusában azután Blau Jónásné Újítás ruhaszárítókon című kérelmet is beadott a hivatalba (tehát még ebben is a *ruhaszárító* elnevezés szerepel).⁵¹ Bálint Marcell visszaemlékezéseiben ezzel szemben az áll, hogy a találmány és neve az 1896-os Millenniumi Ünnepekhez köthető: ekkor ugyanis a Városligetben (az ekkor már négy gyermekes) Blau Jónás megnézte Marcello (sic!) Fregoli egyik fellépését, és ez inspirálta arra, hogy friss találmányát a *Fregoli* névre keresztelje, és „a Marcello nevet pedig számomra tartotta fenn” (Bálint 1990: 17).⁵² Összefoglalva a Bálint szövegében rejlő információkat: az író szerint tehát előbb történt meg a szárító feltalálása, ez körülbelül egybeesett Fregoli 1896-os budapesti fellépésével, s ennek hatására adta édesapja a *fregoli* nevet találmányának. Több ellentmondás is rejlik azonban ebben az elbeszélésben: számos forrásból rekonstruálhatóan⁵³ Fregoli 1895–96-ban nem járt Budapesten (ekkoriban ugyanis elsősorban Észak- és Dél-Amerikában turnézott); mint már említettük, Budapesten 1900. december 1.

a ruhákat (l. ehhez József Attila Mama c. versének híressé vált sorait), hanem ki-ki a saját lakásában próbálta ezt a mindennapi élethez szorosan hozzátartozó feladatot megoldani. L. ehhez: „A ruhákat a gyakori lopások miatt (padlás) a konyhában fregolin szárogatták” (TAKÁCS 2014: 176).

⁴⁹ Erre utaló megjegyzést találunk több nyelvészeti forrásban is (ECKHARDT 1935; EtSz.; KARINTHY 1947: 25).

⁵⁰ Valószínűleg Bálint önéletrajza nyomán született meg Szőke András (2000. febr. 3-i dátumú) blogírása (<http://www.webdesign.hu/merliner/napi/szinema00.html>).

⁵¹ <http://epub.hpo.hu/e-kutatas>; keresőszó: „Blau Jónásné”.

⁵² „Már ott a Városligetben elhatározta [...], hogy szabadalmaztatni fogja a ruhaszárítót és ennek FREGOLI nevet ad. Így is tett.” Saját nevéhez kapcsolódó megjegyzéséhez hozzá kell tennünk, hogy Bálint Marcell 1911-ben, tehát Leopoldo Fregoli – Bálint által feltételezett – látogatásához képes 15, a találmány beadásához képest 10 évvel később született.

⁵³ A világhálón elérhető számos forrás közül itt most csak kettőre hivatkozunk, a Wikipédia olasz, illetve német nyelvű, Fregoliról szóló oldalaira: „Tra il giugno 1895 e il febbraio 1896 fece una tournée in America Latina esibendosi in Argentina, Brasile e Uruguay, poi nel maggio del 1896 debutta negli Stati Uniti dove rimarrà in tournée per 6 mesi” [...]. 1896 májusában az Egyesült Államokban debütált, ahol még 6 hónapon át turnézott”; „1896 führte sein Weg durch Spanien, Süd- und Nordamerika”.

és 1901. január 31. között lépett fel, ekkor azonban a szabadalmi kérvények (*ruhaszárító* néven) már kb. fél éve be voltak adva a kompetens hivatalban.

Szintén Bálint elbeszélése szerint a ruhaszárító szabadalmát édesapja később eladta egy Breslauer nevű asztalosnak,⁵⁴ aki belefogott a gyártásába, és sikeres terméké tette. Évekkel később (1922 szeptemberében) azután maga Breszlauer Izidor is bejegyzési kérelemmel fordult a szabadalmi hivatalhoz (tervezete a felhúzható ruhaszárító méretének az aktuális elhelyezési körülmények szerinti megváltoztathatóságára irányult): a *fregoli* elnevezés azonban ebben a dokumentumban sem szerepel.⁵⁵

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy elterjedésével párhuzamosan a ruhaszárítót több néven is említették. A 20. sz. elejétől kezdve a korabeli napilapokban több hirdetést is találtunk (pl. magától Blau Jónástól,⁵⁶ de egy bizonyos Spiegel Józseftől is⁵⁷), amelyekben a *Fregolin ruhaszárító* elnevezés szerepel. Breszlauer később (1929-ben⁵⁸) kísérletet tett a *fregolia* név elterjesztésére is (mely még 1933-ban is felbukkant⁵⁹); mint láttuk, ez a névváltozat már korábban előfordult női tulajdonnévként, tehát lehetett „hívószó” funkciója is.

Az EtSz. vonatkozó szócikkének záró mondata még ez volt: „A *fregoli* ’ruhaszárító’ jelentése magyarázatra szorul”. A fellelt adatok és források valószínűleg sokat segítenek KARINTHY FERENC (olasz–magyar szakos) nyelvész és szépiró, illetve a TESz. és az EWUng. (egymással nem teljesen megegyező) magyarázatainak összesítmésében azt illetően, miért és hogyan válhatott a *Fregoli* tulajdonnév a magyarban ’ruhaszárító’ jelentésű köznévvé. Olasz jövevényszavaink című doktori értekezésében KARINTHY a *fregoli* szócikkben kognitív-metaforikus folyamatot tételez fel, melyben párhuzam van Fregoli ruhaváltoztatásai és a szárítón a ruhák szintén folyamatos változása között: „A [*fregoli*] szó ’ruhaszárító berendezés’ jelentése annak felismeréséből keletkezhetett, hogy a ruhaszárító készülék, hasonlóan az átváltozó művészhez, sokféle, sokszínű, állandóan változó ruhanevét hord.” (KARINTHY 1947: 25). E magyarázat szerint tehát köznevesülési folyamatról van szó (a művész tulajdonnévből származik a ’ruhaszárító’ jelentésű köznév). A TESz. is említi a személynévből kiinduló metaforikus hátteret, ugyanakkor mégis inkább márkanévből származónak látja a *fregoli* ’ruhaszárító’ köz-

⁵⁴ Bálint így ír: „Édesapám nagyon kiskeresetű, pénztelen volt, ezért a Fregolit nem tudta legyártani. Így kevés pénzért eladta a készítési jogot, a név használatát egy Hunyadi téri Breslauer nevű asztalosnak. Ő ezen meggazdagodott. Így ebből családunknak csak 1-1 Fregoli-ruhaszárító, nekem pedig az utónevem jutott.” (Bálint 1990: 17.) – Bálint könyvéből (1990: 16) és a világhálón is elérhető adatokból kiderül, hogy Blau Jónás a triezsi illetőségű Generali Biztosító ügynöke lett, 1930 októberében halt meg (l. pl. Pesti Hírlap 1930. okt. 23.).

⁵⁵ Rajzzal is illusztrált adatlap (<http://epub.hpo.hu/e-kutatas>). A dokumentum címe: Ruhaszárító készülék.

⁵⁶ Rajzzal kísérve: Budapesti Hírlap 1901. jan. 29: 15.

⁵⁷ Spiegel József és fia, Budapest, Sajó u. 5/a. Az adatok forrása: budapesti telefonkönyvek az 1912–1943 évekből; 1929-től a lakcím: Egressy út 46.

⁵⁸ A budapesti távbeszélő-hálózat előfizetőinek névsora, 1929 májusa: „Breszlauer Izidor asztalos m., előszoba, konyha és mosókonyha berendezések raktára, Fregolia ruhaszárító készítő, VI. Hunyadi-tér 7. Tel. 960-80”.

⁵⁹ „Eladó [...] fregolia ruhaszárító” (Esztergom és vidéke 1934. okt. 25: 4).

nevet.⁶⁰ A TESz. szerzőinek felfogása szerint tehát első fázisban transzonímiáról (személynévből márkanév), második fázisban pedig köznevesülésről (márkanévből köznév) lehet szó. Az EWUng.-ban azután egy újabb – de véleményünk szerint a legkevésbé valószínű – magyarázat bukkan fel, és (megmagyarítva) ugyanez szerepel egyelőre a most készülő ÚESz.-ben is.⁶¹ – Felvetünk egy újabb motivációs lehetőséget is:⁶² mivel Fregoli színpadon lépett fel, talán lehetséges, hogy a függöny mögötti segítők az egyes megjelenések után levett ruhákat egy zsinórpadlás segítségével húzták fel a magasba, hogy minél gyorsabb lehessen a szerepek váltakozása. Akár a zsinórpadlás is lehetett tehát a ruhaszárító fregoli „előképe”. – Az adatok tükrében az említett folyamatok és mozzanatok egymást erősítve működtek és alakíthatták a jelentéseket.

4.1. Köznevesülés képzőkkel. A *Fregoli* családnévből a magyarban képzőkkel megalkotott, köznevesült alakok több más európai nyelvben is jelen vannak; a magyar változatok gyakran szerepelnek szótárainkban.

A 20. sz. első évtizedeiben született meg a *fregoliada/fregoliáda* szó, amely két korabeli idegen szavak szótárában (KELEMEN 1917; SZÉCSI 1936) is címszó, mindkettőben *gyors átalakulás* ekvivalenssel (a szó motivációja teljesen világos, hiszen Fregoli villámgyorsan öltözött át színpadi jeleneteiben).⁶³ A szó egy (Fregoli által inspirált) irodalmi-színházi műfaj nevévé is vált (szinonimaként erre talán az ang. *sketch* szót lehet használni): alig néhány hónappal követi csak Fregoli budapesti fellépéseit a magyar sajtóban *fregoliada* írásváltozatban feltűnt alak.⁶⁴ További, immár -á-s írásmódú változata (*fregoliáda*) felbukkan például Ady Endre munkásságában (1905-ben⁶⁵), továbbá: a Nemess Ernő⁶⁶ által írt A betörő című darab kapcsán és egyéb kabaréprogramok említésekor (Színész-felvétel, 1910 és Fekete párduc, 1921: ezekhez l. ALPÁR 1978: 36, 327). Ma e szónak régies-irodalmi íze van.

Az ol. *fregolismo* szó a magyarban *fregolizmus* alakban jelent meg és (más nyelvekhez hasonlóan) a harmincas évektől kezdve használták '(át)változás, vélemény- és pártváltoztatás (elsősorban a politikában)' jelentésben, melynek azonban korabeli szótárainkban nem leltük nyomát. HERCZEG 1978-ban publikált két-kötetes nagyszótárában szerepel (a színházi használatúnak besorolt) *fregolismo*, *gyors díszletcserélés* magyar ekvivalenssel.

⁶⁰ „A 2. és a 3. jelentés az 1.-ből jött létre hasonlóságon alapuló névátvitellel”; „2. jelentésében eredetileg márkanév lehetett”.

⁶¹ „Bed 2 lässt sich mit der raschen Verstellbarkeit des Geräts erklären” (EWUng.); „A 2. jelentés a szerkezet gyors állíthatóságával magyarázható” (TESz.).

⁶² Az ötletért PÁL FERENC (ELTE BTK Portugál Tanszék) kedves kollégámnak mondok köszönetet.

⁶³ Ebben a jelentésben használatos a szó például az Esztergom c. újságban (1908. szept. 27: 3).

⁶⁴ Szerepel a szó például a Fedák Sári berlini fellépéséről szóló híradásban (Szatmár c. újság, 1902. aug. 19.).

⁶⁵ A Budapesti Napló 1905. máj. 12-i számában, a budapesti Vígyszínház repertoárjára került Miss Chipp c. darab bemutatójáról szóló Ady-írásban: „Van az ilyen darabban minden. Apacs-tragédia, hipnózis, kormányozható léghajó, Marconigraf, telepátia, angломánia és anglofóbia [...], szentimentalizmus, rémség, tánc, fregoliáda, zene”.

⁶⁶ Író, újságíró (szül. 1889-ben).

4.2. Köznevesülés jelzőként. Elemzésünk utolsó pontjaként felsorolunk még olyan eseteket, amelyekben a *Fregoli* név elveszítette tulajdonnévi státusát és – átvitel, illetve metaforizáció révén – szókapcsolatokban (vagy önállóan is) változást vagy változékony, bizonytalan jelleget fejez ki (valaki/valami hasonlít Fregolira; valaki/valami olyasmit csinál, úgy változik, mint Fregoli stb.).

Az egyik legkorábban felbukkanó eset az volt, amikor a *fregoli* szó jelzőként olyan ruhadarabokat jelölő szavak elé került, amelyeket mindkét oldalukra fordítva lehetett viselni (ang. *double face*), pl. *fregoli kabát*, *fregoli babaruhák*, *fregoli modell*. A szónak ez a jelentése több magyar szótárunkban szerepel,⁶⁷ és a magyarázatokban mindig van utalás Leopoldo Fregoli személyére és művészetének mibenlétére. A mostani vizsgálat során a 20. sz. eleje magyar sajtójában feltárt sok adat tükrében szükségesnek tűnik e jelentés első előfordulásának szótárainkban közölt adatait antedatálni. Így például az EWUng.-ban szereplő 1958-as év bizonyosan javításra szorul, hiszen már 1901-ből (azaz Fregoli pesti fellépésének évéből!) találtunk e használatra példát újsághirdetésekből: „(Fregoli) női kabátok”; 1911-es a *Fregoli hordható felöltők* adat, továbbá 1927-ből valók a *fregoli modell* és a *fregoli ruhák* használatok.⁶⁸

A ’változás’ jelentéskomponens teszi lehetővé a névnek, illetve szónak az olyan szóösszetételekben való használatát, mint pl. *fregoli tervek*: ezzel azt a tervezési-építési módot jelölték, amikor az egyhangúnak bizonyuló blokkházakat már szándékosan úgy tervezték meg, hogy némiképp variálhatók is legyenek.⁶⁹ – Ma is (bár ritkábban) használatos a politikai nyelvben a *fregoli politikus* ’köpönyegforgató’, illetve a színházi nyelvben a *fregoli szerep* és a *fregoli darab* kifejezés.

A *fregoli* szavak elnevezés azokra a lexémákra vonatkozott, amelyeket előlről vagy hátulról olvasva ugyanazt a szót olvashatjuk ki (ezekre azonban inkább a *palindrom* szó használatos).⁷⁰ A szintagma felbukkan a Világirodalmi lexikon 1975-ben megjelent kötetében (VilIrLex. 3.) is, de napjainkra már archaizmus lett: a hazánkban kiadott, ma leggyakrabban használt négy idegen szavak szótára közül csak az egyikben (TOLCSVAI NAGY 2007 *fregoliszó*) szerepel, innen azonban közvetlen utalással a *palindrom* szóra. – Ide kapcsolható (az igen ritka) *fregoli-vers* [sic!] kifejezés is: ebben a verssorokat tetszőlegesen fel lehet cserélni, de mindig lesz értelmes tartalom.⁷¹

Úgy tűnik, hogy a *fregoli* szónak a harmincas években argónyelvi, immár elfelejtett jelentése is volt: szerepel ugyanis A magyar fattyúnyelv szótára című munkában (ZOLNAY–GEDÉNYI 1945–1967), ’egyfajta kártya’ jelentésben.

⁶⁷ TESz.; EWUng.; ÉKsz.²; ESz.; ÉrtSz.+; BAKOS 2005; TÓTFALUSI 2005; TOLCSVAI NAGY 2007.

⁶⁸ Forrásuk az említések sorrendjében: Budapesti Hírlap 1901. márc. 10. (a kereskedő neve Kenyeres, üzlete: Budapest, Deák F. utca 13.); Pesti Hírlap 1911. szept. 24.; Budapesti Hírlap 1927. januári és februári számai.

⁶⁹ Délmagyarország 1983. júl. 19: 4.

⁷⁰ A szót ebben a jelentésben egy a húszas években elterjedt divatos játék nevéként használták a budapesti irodalmi kávéházakban, és ebben a jelentésben utoljára talán Vargha Balázs használta Játékkoktél című könyvében (Minerva Kiadó, Budapest, 1967).

⁷¹ Egy újságcikkhez írott olvasói hozzászólásból (https://www.delmagyar.hu/szeged_hirek/a_koztarsasagi_elnok_valasztasarol/2274310).

Neologizmusoknak lehet tekinteni viszont a következő szintagmákban való használatokat: *fregoli étterem* (ami nappal önkiszolgáló, este viszont pincérek szolgálnak fel benne);⁷² *fregoli orvos/dolgozó/zenész/pincér* stb. ‘olyan orvos/munkás/zenész/pincér stb., aki helyettesíti egyik kollégáját, csak beugrik helyette’; ebben a jelentésben önállóan, állítmány névszói részeként is lehet használni.⁷³ Ez a jelentés és használat két szótárunkban is említve van (TOLCSVAI NAGY 2007-ben a 4., az ÉrtSz.+ban pedig a 3. aljelentés).⁷⁴

Ebbe a csoportba tartozik, de hapaxnak tekinthető a – hasonlóságon alapuló – *fregoli repülési pálya* kifejezés.⁷⁵

5. Az olasz *Fregoli* családnév magyar megjelenéseinek áttekintését azzal zárhatjuk,⁷⁶ hogy nem sok más esetet lehetne említeni, amelynél egy idegen családnév transznominális és denominális változatai és használatai ilyen gazdagon burjánoznának. Leopoldo Fregoli sajátos művészete tehát máig tovább élő nyomokat hagyott a magyar gondolkodásban, s így a magyar nyelvben is.

Kulcsszók: clothes airer, deonymisation, Leopoldo Fregoli, transonymisation.

Hivatkozott irodalom

ALPÁR ÁGNES 1978. *A cabaret. A fővárosi kabarék műsora*. Magyar Színházi Intézet, Budapest.

ALPÁR ÁGNES 1991. *A Városligeti Színkör*. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest.

BAKOS FERENC 2005. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BÁLINT MARCELL 1990. *Elmondom, mert így történt ...* Tevan Kiadó, Budapest.

BENEDEK, NÁNDOR 1978. *Parole d'origine italiana nel lessico dell'ungherese contemporaneo*. Giano Pannonio. Annali italo-ungheresi di cultura. [Liviana Editrice, Padova.] 1: 143–153.

⁷² Magyar Ifjúság 1982/7: 7.

⁷³ „Aztán gebineseknél dolgoztam, meg *fregoli voltam* presszókban” (Szakonyi Károly: A füst – <http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/SZAKONYI/szakonyi00248/szakonyi00301/szakonyi00301.html>); „De már csak a jövő héten dolgozok ennek a bírónőnek, utána ún. „*fregoli*” *leszek*, ez nálunk azt jelenti, hogy nincs bírója, és annak segít, akinek sok melója van” (bejegyzés egy internetes fórumon – (<https://www.babanet.hu/tarsalگو/viewtopic.php?f=405590&t=435432&start=2350>)).

⁷⁴ TOLCSVAI NAGY szótárában: „másokat helyettesítő, mindenféle alkalmi munkát végző személy”. Az ÉrtSz.+ példája: „Fél évig ő volt a *fregoli* az irodában.”

⁷⁵ A kifejezést (zárójelben és idézőjelek közé téve) Szabó Zoltán Attila Pilótánélküli repülőgépeken alkalmazható szondázási módszerek vizsgálata és fejlesztése c. MSc diplomamunkájában (ELTE TTK Meteorológia szak, 2014. http://nimbus.elte.hu/tanszek/docs/MSc/2014/SzaboZoltanAttila_2014.pdf) találtuk. Megkeresésünkre (2018. 05. 28–31.) azt a választ kaptuk a szerzőtől, hogy a kifejezésben azért szerepel a *fregoli* jelző, mert a kutatócsoport tagjait a repülőgép oda-vissza mozgású pályája egy terület felett a *fregoli* jellegzetes kötéletének mintázatára emlékeztette.

⁷⁶ Megjegyezzük, hogy érdemes lenne kutatni még a PIERRE-ÉMILE GOUNELLE (1850–1914) francia entomológustól származó *Fregolia Listropteroides* (1911) állatrendszertani (génusz)név megszületésének motivációját is. (KORSÓS ZOLTANNak, a Természettudományi Múzeum főigazgatójának itt köszönöm meg az erre vonatkozó kutatásokban nyújtott eddigi szíves segítségét.)

- BÖLCSKEI ANDREA – FARKAS TAMÁS – SLÍZ MARIANN 2017. *Magyar és nemzetközi névtani terminológia. Hungarian and international onomastic terminology*. International Council of Onomastic Sciences – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Uppsala–Budapest. <https://doi.org/10.26546/5061110>
- CAFFARELLI, ENZO 2013. *Dimmi come ti chiami e ti dirò perché: Storie di nomi e di cognomi*. Laterza, Roma–Bari.
- CAFFARELLI, ENZO 2017. *Deonimici e tranonimi dal cinema*. In: PATOTA, GIUSEPPE – ROSSI, FABIO ed., *L'italiano al cinema, l'italiano nel cinema*. Accademia della Crusca – goWare, Firenze.
- CAFFARELLI, ENZO – MARCATO, CARLA 2008. *Cognomi d'Italia. Dizionario storico ed etimologico*. UTET, Torino.
- ECKHARDT SÁNDOR 1935. *Magyar–francia szótár*. Eggenberger, Budapest.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ÉrtSz.+ = *Értelmező szótár+* 1–2. Főszerk. EÖRY VILMA. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- ESz. = *Etimológiai szótár*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, *Magyar etymológiai szótár*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1914–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–3. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1997.
- FÁBIÁN, ZSUZSANNA 2001. *Prestiti-deonomastici tra italiano e ungherese. Tipi e casi* [fregoli, viganói, milánói, bolognai]. In: SALVI, GIAMPAOLO – TAKÁCS, JÓZSEF szerk., *A piè del vero. Studi in onore di Géza Sallay*. Íbisz Könyvkiadó, Budapest. 51–69.
- FÁBIÁN, ZSUZSANNA 2015. *Nomi di famiglia di origine italiana in Ungheria e nell'ungherese*. In: CAFFARELLI, ENZO ed., *Nomi italiani nel mondo*. Serie QuadRION 5. Società Editrice Romana – ItaliAteneo, Roma. 103–124.
- FÁBIÁN, ZSUZSANNA 2019. *Le trasformazioni ungheresi di Fregoli*. *Rivista Italiana di Onomastica* 25: 705–722.
- FÁBIÁN, ZSUZSANNA – SZABÓ, GYÖZŐ 2010. *Dall'Italia all'Ungheria. Parole di origine italiana nella lingua ungherese*. FORUM Editrice, Udine.
- FÓRIS ÁGOTA 2002. *Magyar–olasz műszaki-tudományos szótár. Vocabolario tecnico-scientifico ungherese-italiano*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- HERCZEG GYULA 1978. *Olasz–magyar szótár. Vocabolario italiano–ungherese* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HERCZEG GYULA – JUHÁSZ ZSUZSANNA 2000. *Olasz–magyar szótár. Vocabolario italiano–ungherese* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KARINTHY FERENC 1947. *Olasz jövevényszavaink*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 73. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- KELEMEN BÉLA 1917. *Idegen szavak és nevek szótára*. Athenaeum, Budapest.
- KISS GÁBOR 2012. *Régi szavak szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KOLTAY-KASTNER JEN 1981. *Magyar–olasz szótár. Vocabolario ungherese-italiano* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOLTAY-KASTNER JEN – JUHÁSZ ZSUZSANNA 2000. *Magyar–olasz szótár. Vocabolario ungherese-italiano*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- LAKATOS ÉVA 1979. A lapkiadás mint üzlet. *Magyar Könyvszemle* 95: 140–163.
- NAGY ENIKŐ é. n. „Biztos-e Ön abban, nincsen benn a Napban?” A „Nap” című szenzációlapp bemutatása. *Filologia.hu*. <http://www.filologia.hu/tanulmányok/biztos-e-on-abbannincs-e-benn-a-napban-a-nap-cimu-szenzaciolap-bemutatasa.html> (2019. 05. 31.)
- SEREG MARIANN 2012. *Az Így írtok ti* szövegeinek textológiai vizsgálata. *Irodalomtörténeti Közlemények* 116: 554–569.
- SZÉCSI FERENC 1936. *Idegen szavak nagyszótára*. Universum Könyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2007. *Idegen szavak szótára*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TAKÁCS ANETT 2014. *Higiéniai és tisztálkodási szokások változása 1850–1920 között, különös tekintettel Budapestre*. PhD értekezés. ELTE BTK, Budapest. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/takacsanett/diss.pdf> (2019. 05. 31.)
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TÓTFALUSI ISTVÁN 2005. *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. <http://uesz.nyttud.hu> (2019. 05. 31.)
- VillrLex. = *Világirodalmi lexikon* 1–18. Főszerk. KIRÁLY ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970–1995.
- ZOLNAY VILMOS – GEDÉNYI MIHÁLY 1945–1967. *A magyar fattyúnyelv szótára*. Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.

Hungarian metamorphoses of the name *Fregoli*

The study aims to analyse the processes of transonymisation and deonymisation of the proper name *Fregoli* in Hungarian. Leopoldo Fregoli (1867–1936) was a quick change artist in the first half of the 20th century and (after a brief artistic tour in Budapest) became famous in Hungary, too: his great popularity resulted in various uses of his family name. The most used meaning of the word *fregoli* in Hungarian is ‘clothes airer’: the explicitations of this and other antiquated and new meanings are treated in this paper.

Keywords: clothes airer, deonymisation, Leopoldo Fregoli, transonymisation.

FÁBIÁN ZSUZSANNA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

A végpontosság mint szituációs aspektuális jegy jelölése a magyar nyelvben. 2. rész*

4. Az áltárgy. Ez a fejezet az *egyet*, (*egy*) *jót*, *jókat*, (*egy*) *nagyot*, *nagyokat*, *hatalmasat* stb. áltárgyakat kívánja bemutatni. Formailag, a tárgyessel ellátott számnév – amely nem rendelkezik sem az ige által kiosztott tematikus szereppel, sem referenciális értékkel – az áltárgy szerepét tölti be cselekvést (30) vagy mozzanatot (31) kifejező intranszitiv igék esetében:⁶

- (30) a) *Tegnap sétáltunk/táncolt/sírtam/futottak/aludtak egyet.*
 b) *Tegnap sétáltunk egy jót.*
 c) *A fiatalok jót táncoltak a lagziban.*
 d) *Régen jókat/nagyokat buliztunk.*
 (31) *A labda pattant/a zár kattant/a beteg köhintett egyet.*

TENNY (1994), valamint WECHSLER–LEE (1996) terminológiáját használva, ezen áltárgyakat helyzetbehatárolónak is tekinthetjük (situation delimiter, l. CSIRMAZ 2008: 169), amelyek szerepe, hogy kimérjék/behatárolják az ige által kifejezett cselekvést. Így, míg (32a) atelikus, (32b) telikus cselekvést fejez ki:

- (32) a) *Tegnap sétáltunk.*
 b) *Tegnap sétáltunk egyet/egy jót.*

Ehhez az áltárgyhoz eseménylétrehozás értelmezés kapcsolódik (É. KISS 2004: 34). Pontosabban, a fenti esetben a (32b) mondat azt fejezi ki, hogy létrehoztunk egy (bár térben és/vagy időben változó hosszúságú/időtartamú, mégis kontextuálisan meghatározott) sétálási eseményt. CSIRMAZ szavaival élve (l. CSIRMAZ 2008: 177), az áltárgy egy eredményt vezet be és azt módosítja, így határolván be az ige cselekvését.

Amint azt az alábbiakban is látni fogjuk, a fenti esetben a sétálás során megtett táv lehet kontextustól függően hosszabb vagy rövidebb, és így a sétálás kiinduló és főként végpontja is változhat, mivel itt a hangsúly egy sétálási/sétálásnyi eseményen van. Itt nincs célra irányuló cselekvés, nincs egy jól meghatározott,

* A tanulmány első részét l. MNy. 2019: 176–185.

⁶ Bár itt megemlítjük, hogy az áltárgy mind cselekvést, mind mozzanatot kifejező intranszitiv igék esetében előfordul, a továbbiakban kizárólag a cselekvést kifejező igék után megjelenő áltárgyakra figyelünk. Ennek az egyik legfőbb oka az, hogy az áltárgy más (szintaktikai) viselkedést mutat a két ige esetében; például a mozzanatot kifejező igék esetében, ahol az *egyet* megelőzheti az igét (l. fentebb), az áltárgy ellentétbe állítható valós számnévvel (*A labda négyet pattant/a zár kettőt kattant/a beteg hármát köhintett*), a részletekért l. még PIÑÓN (2001) észrevételeit. Nem kizárt, hogy lexikális kétértelműséggel magyarázható a jelenség.

azaz prominens, természetes (például predikátumban kódolt) végpont, amit a sétálás során el lehet vagy el kell érni, mint például az alábbi, természetes végponttal rendelkező események során, amely esetben a *ki* igekötő (33a), illetve a *tóhoz* rezultatív predikátum (33b) által kifejezett végpont elérésekor valamilyen állapot- vagy helyváltozás történik, és/vagy amely után a cselekvés megszűnik:

- (33) a) *Kisétáltuk magunkat.*
 b) *A tóhoz sétáltunk.*

A telicizáló igekötőkkel és rezultatív predikátumokkal ellentétben, amelyek magukban kódolnak egy eseménymaximalizációs operátort (MAX_E , l. fentebb), az *egyed* áltárgyban kódolt aspektuális operátor egy kontextuálisan specifikált, nem maximális alrészét veszi ki az igei predikátum által kifejezett eseménynek. Az így kapott igei predikátum kvantált, azaz az áltárgyas mondatok [+telikus] olvasatot kapnak. Ezt igazolják az irodalomban használt, a predikátumok telikusságának elkülönítésére használt kritériumok, szemantikai tesztek is, mint például az ún. implikáció tesztje, amely szerint a kétféle igei szerkezetet tartalmazó mondat mellérendelés esetén kétféle implikációt eredményez. Eszerint az alábbiakban szemléltetett mondatokban az atelikus eseményszerűséget jelölő predikátum (l. [34a]) kifejezhet egyetlen eseményt, a telikus eseményszerűséget jelölő predikátum (l. [34b]) viszont kötelezően két jól elkülöníthető eseményt fejez ki (vö. CSIRMAZ 2008: 178–179):

- (34) a) *Mari délelőtt is, és délután is szaladt.*
 b) *Mari délelőtt is, és délután is szaladt egyet/egy jót.*

Átfogalmazva, míg az első mondat értelmezése az, hogy ugyanaz az esemény volt folyamatban délelőtt és délután is, a második mondat két szaladási eseményt ír le: az egyik délelőtt, a másik délután történt.⁷

Az igekötők (és a rezultatív szerkezetek) esetében a közvetlenül érintett, belső argumentum által jelölt entitás (az alábbi példákban *a haja*) az ige cselekvésének következtében egy jól meghatározott végpont felé halad ([35a], [35b], illetve l. fentebb még a [22]-beli és a [28]-beli mondatokat is), amely elérése után az esemény megszűnik, és nem ismétlődhet meg (35c); (l. még CSIRMAZ 2009 példáit is). Ezzel szemben az áltárgyas mondatok belső szerkezete nem tartalmaz egy jól meghatározott, azaz prominens végpontot, amit a nem közvetlenül érintett, belső argumentum által jelölt entitásnak el kell érnie az esemény következtében ([36a], [36b]). Ezért ezt az eseményt újra és újra meg lehet ismételni (36c):

⁷ A szakirodalom szerint (PIÑÓN 2001: 182; KIEFER 2006: 56; CSIRMAZ 2008: 178; FARKAS 2017: 119, 128) a fenti predikátumok nem kompatibilisek a telikusság egyik legmegbízhatóbb tesztjeként ismert *alatt* határpontos időmódosítóval, amint azt az olyan példák is illusztrálják, mint **Mari két óra alatt sétált egyet*, **Fél óra alatt úsztunk egyet*, **Tíz perc alatt pihent egyet*. (Ellenpéldáért, valamint a *belül* határpontos időmódosító viselkedéséért l. É. KISS [2004: 34] vagy CSIRMAZ [2008: 178, 197] mondatait.)

- (35) a) #*Megszárította a haját, de az nem lett (teljesen) száraz.*
 b) *Megszárította a haját azért, hogy az (teljesen) száraz legyen.*
 c) #*Megszárította a haját, aztán később megint megszárította azt.*
- (36) a) *Szárított egyet a haján, de az nem lett (teljesen) száraz.*
 b) #*Szárított egyet a haján azért, hogy az (teljesen) száraz legyen.*
 c) *Szárított egyet a haján, aztán később megint szárított egyet rajta.*

Mivel az áltárgyas szerkezetek telikusak – ahol az igei szerkezet bár nem egy jól meghatározott, azaz prominens, hanem egy kontextuálisan definiált határpontot tartalmaz – a konstrukció által kifejezett cselekvés elméletileg nem folytatható a végtelenségig, de megismételhető.

Ezt a lényeges különbséget az is alátámasztja, hogy az igekötők társíthatók a *maximalitás* koncepciójához (a [35a]-beli mondatban a maximalitás tagadása szemantikai anomáliát eredményez), és így ezen típusú szerkezetek összeegyeztethetőek a *teljesen, egészen* vagy *maximálisan* határozószavakkal (CSIRMAZ 2009). Az áltárgyas konstrukciók viszont nem köthetőek össze a maximalitás fogalmával, így nem kompatibilisek a *teljesen, egészen* vagy *maximálisan* határozószavakkal sem: a (36a)-beli mondatban a maximalitás tagadása nem vezet szemantikai anomáliához. Ellenkezőleg, a maximalitás jelenléte az, ami szemantikai anomáliát eredményez a (36b) mondatban. Ezt az alábbi mondatpárok is igazolják:

- (37) a) #*Megszárította a haját, de még lehet rajta szárítani.*
 b) *Teljesen/egészen/maximálisan megszárította a haját.*
- (38) a) *Szárított egyet a haján, de még lehet rajta szárítani.*
 b) #*Teljesen/egészen/maximálisan szárított egyet a haján.*

Az unakkuzatív szerkezetekkel ellentétben, ahol az összetett eseményszerkezet következtében nemcsak megisméltésre utaló értelmezést, hanem restitutív olvasatot is kapunk az *újra* határozószóval (39a), unergatív szerkezetek csak egyszeri, megisméltésre utaló értelmezést engedélyeznek (39b) (I. SURÁNYI 2009a: 62). Az utóbbihoz hasonlóan, az áltárgyas konstrukciók egyszerű eseményszerkezte csak a megisméltésre utaló értelmezést engedélyezi, így ezen mondatok kizárólag egyértelműek (40):

- (39) a) *A kutya belezuhant újra a gödörbe.*
 b) *A kutya beleugrott újra a gödörbe.*
- (40) *Újra szárított egyet a haján.*

Azt a tényt, miszerint az áltárgyas szerkezetek esetében nem beszélhetünk az igei predikátumba kódolt, jól meghatározott természetes végeredményről vagy végpontról, alátámasztja az a megfigyelés is, miszerint ezen szerkezetek kiegészíthetők olyan alárendelt mondatokkal, amelyek kihangsúlyozzák egy jól meghatározott végpont létezésének, illetve elérésének hiányát (41), valamint olyan frázisokkal is, amelyek lexikalizálják azt a pontot, ahol az esemény lezárult (42) (I. még FARKAS–KARDOS 2018: 373 példáit is):

(41) *Attila futott egyet/egy jót anélkül, hogy elért volna valahova.*

(42) a) *Attila futott egyet az egyetemig.*

b) *A gyerekek úsztak egyet a bójáig.*

Fontos megjegyezni, hogy ez utóbbi esetben *az egyetemig*, illetve *a bójáig* adpozíciók adjunktumként (azaz határozóként) szerepelnek és nem határolják be az ige cselekvését, így ezen mondatok nem ellenpéldák arra a megszorításra, miszerint egy mondatnak vagy predikátumnak csak egy behatároló szerepű argumentuma lehet (l. GOLDBERG 1991 és TENNY 1994 egy predikátum–egy behatároló elvét).⁸ Kétszer behatárolt, következésképpen agrammatikus szerkezetek a (43) alatti mondatok lennének, ahol mind az *el* igekötő, mind az *egyed* áltárgy behatárolja az ige cselekvését (l. még CSIRMAZ 2008: 170):

(43) a) **Attila elfutott egyet (az egyetemig).*

b) **A gyerekek elúsztak egyet (a bójáig).*

Az áltárgyak eddig bemutatott szemantikai jellemvonásai kizárják az eredményeket (44), illetve minden más eleve behatárolt szerkezetet, amelyek maximális eseményt fejeznek ki, tehát igekötőt vagy rezultatív predikátumot tartalmaznak (45). Ez utóbbi megszorítás a két aspektualizáló elem (az áltárgy és az igekötő/rezultatív predikátum) közötti szemantikai inkompatibilitásnak tudható be, mely inkompatibilitás nem létezik az igekötők és a rezultatív kifejezések között, így ezek együtt is előfordulhatnak egy eseményleírásban (a [29]-beli mondatokat a [46]-ban ismételjük meg):

(44) a) **A vendég érkezett egy nagyot.*

b) **A beteg meghalt egyet.*

(45) a) **Attila elfutott egyet.*

b) **Béla pirosra festette egyet a kerítést.*

(46) a) *Béla befestett pirosra egy kerítést.*

b) *Kati kisúrolt tisztára egy kádat.*

A fenti tulajdonságok alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy az ebben a részben bemutatott áltárgyas szerkezetek szemantikai viselkedése sokban hasonlít az irodalomból ismert ún. gyenge teljesítmények (weak accomplishment, l. PIÑÓN 2008: 91–102) működéséhez, ahol a tárgyas ígét egy nem specifikus belső argumentum követi, mint pl. *festett egy képet*. Ezekhez hasonlóan az áltárgyas szerkezetek esetében:

1. A *majdnem* határozószó jelenléte kizárólag tényellenes olvasatot generál, amely tagadja a teljes esemény létezését/létrehozását, amint azt a (47a)-beli mondat által előidézett értelmezés is mutatja. Ez alátámasztja azt a hipotézist, miszerint ezen konstrukciók egyszerű eseményszerkezettel rendelkeznek.

2. Az ige előtti/utáni tárgy pozícióját elfoglalhatja egy puszta, többes számú főnév (itt az *egyed* helyett a mellékhatározói értelmű áltárgyakat használhatjuk, amelyek kötelezően egy ige előtti pozíciót foglalnak el, l. [47b]).

⁸ A *megszorítás* angol megnevezése *Unique Path Constraint* (GOLDBERG 1991: 368), illetve *Single Delimiting Constraint* (TENNY 1994: 79).

3. A konstrukció nem kódolja magába a befejezés fogalmát, ezért nem zárja ki annak a lehetőségét, ahogy azt már fentebb is láttuk, hogy az igei predikátum által kifejezett esemény folytatható vagy megismételhető legyen (l. [47c] és [47d]). Ez azt (is) jelenti, hogy a gyenge teljesítmények nem kódolják a *befejez* ige értelmezésének azt a komponensét, amelyet kizárólag az erős teljesítmények kódolnak (l. [47e]).

- (47) a) *Attila majdnem futott egyet.*
 (értelmezés: 'Attila el sem kezdte a cselekvést/nem futott egyáltalán'.)
 b) *Régen jókat/nagyokat buliztunk.*
 c) *Szárított egyet a haján, aztán később megint szárított egyet rajta.*
 d) *Újra szárított egyet a haján.*
 e) *#Attila reggel kilenc órákor lement futni egyet, aztán tíz órákor be is fejezte (azt).*

Ami a tagadást illeti (l. PIÑÓN 2008: 102–105), mivel a gyenge teljesítmények (és hasonlóképpen az áltárgyas konstrukciók) nem preszuppozíciócsak, a *nem* (és *sem*) elemek jelenléte egyszerűen tagadja az ige által kifejezett cselekvés létezését. Bár az alábbi mondat nem teljesen grammatikus, mivel az *egyed*-es szerkezetek nehezen tagadhatók, azon anyanyelvi beszélők, akik nem zárják ki teljes mértékben ezt a mondatot, az 'Attila nem futott egyáltalán' értelmezést kölcsönzik neki:

- (48) **/*?Attila nem futott egyet sem.*

Végül, de nem utolsósorban, hadd ellenőrizzük az áltárgy eddig bemutatott tulajdonságait az igeosztályok skaláris szemantikai osztályozása szempontjából, ahol az ige lexikai szemantikája határozza meg a skála jelenlétét és/vagy típusát, és ahol a skála lehet nyílt vagy zárt szerkezetű. Mivel az áltárgy inkompatibilis a maximalitás fogalmával, nyílt skála alapú melléknévből képzett predikátumok megjelenhetnek az *egyed*, (*egy*) *jót*, *jókat*, (*egy*) *nagyot*, *nagyokat*, *hatalmasat* áltárgyakkal (l. [49]),⁹ viszont egyes zárt skála alapú melléknévekből képzett predikátumok, illetve főként azon zárt skála alapú melléknévekből képzett predikátumok esetében, ahol az ige már eleve magába foglalja a maximális (alsó vagy felső) értéket, az áltárgy jelenléte többnyire elfogadhatatlan mondatot eredményez (l. [50], [51]). Így az utóbbi igék kizárólag egy telicizáló igekötővel jelenhetnek meg (l. [52]), ill. KARDOS [2016: 22] példáit is):

- (49) a) **/??/OK A munkások szélesítettek egy nagyot a hídon.*
 b) **/??/OK A kukták hűtöttek/melegítettek egyet a levesen.*

⁹ Míg az általunk megkérdezett anyanyelvi beszélők eléggé eltérően ítélik meg a (49) és az (50)-beli mondatokat (van, aki egyáltalán nem fogadja el és van, aki teljes mértékben elfogadja őket, és azok, akik elfogadják ezen mondatokat, az *egyed*-et csakis az 'egy fokozatnyi', 'egy egységnyi' értelemben fogadják el), az (51)-beli mondatok esetében a megítélésben érezhetőbb volt az agrammatikuság felé való tendencia. Ezt jelzi az ötfokozatú Likert-skálán az 1-es fokozat (ami 'teljesen agrammatikus/elfogadhatatlan'-t jelöl, ezt a mondatok elején a '**' jel mutatja), a 2-es fokozat (ami 'többnyire agrammatikus/elfogadhatatlan'-t jelöl, ezt a mondatok elején a '*?' jel mutatja), valamint a 3-as fokozat (ami 'átmeneti grammatikus/agrammatikus'-t jelöl, ezt a mondatok elején a '??' jel mutatja).

- (50) a) */?? *Mari egyenesített egy jót a haján.*
 b) */?? *A tanár sötétített egyet az osztálytermen.*
- (51) a) */*? *A takarítónő ürített egyet a szobán.*
 b) */*? *A folyómeder telt egyet/egy jót.*
- (52) a) *A takarítónő kiürítette a szobát.*
 b) *A folyómeder megtelt.*

Az ebben a részben bemutatott áltárgyas szerkezetek sok szempontból különböznek nemcsak az előző fejezetben tárgyalt igekötőktől/rezultatív predikátumoktól, hanem a következő részben bemutatott igék tárgyi argumentumától is. Bár mindhárom esetben a szerkezet alapjában véve telikus, az áltárgyas igei szerkezetek telikussága nem egyenes következménye az eseménymaximalizációs operátor (MAX_E) jelenlétének, pontosabban ezen áltárgyak egy olyan aspektuális operátort kódolnak, amely egy nem maximális, kontextuálisan meghatározott alrészét veszi ki a predikátum denotációjában lévő eseménynek.

5. Az elfogyasztást és létrehozást kifejező igék tárgya. Ebben a fejezetben azt mutatjuk meg, hogy az igei predikátumok egy jól körülhatárolható osztályában, az elfogyasztási és létrehozási eseményeket leíró predikátumok osztályában egy behatárolt tárgyi argumentum ki tudja mérni az eseményt, és így telikus olvasatot kapunk (É. KISS 2008; KARDOS 2012, 2016). Az alábbi példák illusztrálják ezt a jelenséget:

- (53) a) *Kati 10 perc alatt evett egy almát.*
 b) *Gyuri 10 perc alatt ivott egy sört.*
 c) *János egy év alatt épített egy házat.*
 d) *Péter egy év alatt írt egy könyvet.*

A fenti példák egyértelműen mutatják, hogy az angolhoz hasonlóan (l. [54]) bizonyos tárgyi argumentumok lehetnek felelősek a telikus olvasatért. Az (54)-ben található példákban minden esetben kvantált jelölésű a tárgyi argumentum, tehát az igei predikátum is kvantált és telikus lesz.

- (54) a) *Kate ate an apple in 10 minutes.*
 Kati evett egy alma 10 percen.belül
 'Kati 10 perc alatt evett egy almát.'
- b) *George drank a beer in 10 minutes.*
 Gyuri ivott egy sör 10 percen.belül
 'Gyuri 10 perc alatt ivott egy sört.'
- c) *John built a house in one year.*
 János épített egy ház egy éven.belül
 'János egy év alatt épített egy házat.'
- d) *Peter wrote a book in one year.*
 Péter írt egy könyv egy éven.belül
 'Péter egy év alatt írt egy könyvet.'

Ugyanakkor egy fontos különbség is megfigyelhető az angol és a magyar adatok között a tárgyalta igeosztályban az atelikus/telikus olvasatokat illetően. Míg az angolban behatárolt tárgy esetében egyértelműen a telikus olvasat a preferált, a magyarban az atelikus olvasat is könnyedén elérhető, amint azt az alábbi példák is mutatják:

- (55) a) *Kati 10 percig evett egy almát, de nem ette meg az egészet.*
 b) *Gyuri 10 percig ivott egy sört, de nem itta mind meg.*
 c) *János egy évig épített egy házat, de nem fejezte be.*
 d) *Péter egy évig írt egy könyvet, de nem fejezte be.*

A fenti példák angol megfelelőit a legtöbb anyanyelvi beszélő kizárólag telikusan tudja értelmezni, míg másoknak elfogadható az atelikus olvasat is bizonyos kontextuális feltételek mellett (l. TENNY 1994: 24, 32–33). Amennyiben a magyarban igekötővel vagy rezultatív predikátummal fordulnak elő a fenti példákban található igék, kötelezően telikus olvasatot kapunk, ami könnyen előrejelezhető, ha eseménymaximalizációt feltételezünk az ilyen mondatokban (l. még KARDOS 2016: 29).

- (56) a) *Kati 10 perc alatt/*10 percig megevett egy almát.*
 b) *Gyuri 10 perc alatt/*10 percig megivott egy sört.*
 c) *János egy év alatt/*egy évig felépített egy házat.*
 d) *Péter egy év alatt/*egy évig megírt egy könyvet.*

További példák szemléltetik, hogy a magyar nyelv aspektusrendszere számára releváns, hogy egy adott predikátum elfogyasztást/létrehozást ír-e le, vagy csupán valamilyen állapotváltozást. Ilyen értelemben, például az (57b) mondat azt fejezi ki, hogy az esemény során a kerítés állapota változik, például más lesz a színe (É. KISS 1995, 2005, 2008; KARDOS 2016).

- (57) a) *Béla egy hónap alatt festett egy festményt.*
 b) *Béla (*egy hónap alatt) festett egy kerítést.*
 (58) a) *Csaba egy hónap alatt faragott egy csónakot.*
 b) *Csaba (*egy hónap alatt) faragott egy fadarabot.*

Az (a) példák létrehozási eseményeket írnak le, melyek telikusnak értelmezhetők a behatárolt tárgyaknak köszönhetően. Az állapotváltozást leíró (b) példák ezzel szemben nem értelmezhetőek telikusan csupán egy behatárolt tárgy jelenlétében. Ebben az esetben a telikus olvasathoz egy igekötőre vagy rezultatív kifejezésre van szükség, mint az alábbi példákban:

- (59) a) *Béla egy hónap alatt lefestett/pirosra festett egy kerítést.*
 b) *Csaba egy hónap alatt szétfaragott egy fadarabot.*

Hasonló példákat találunk az eredmények osztályában is (VENDLER 1957/1967), amint azt az alábbi mondatok is illusztrálják (l. még KARDOS 2012: 176–177, ill. KARDOS 2016: 25 mondatait).

- (60) a) *Júlia tört egy darab kenyeret.*
 b) *Júlia *(el)tört egy vázát.*
- (61) a) *Dorka tépett/szakított egy darab papírt.*
 b) *Dorka *(el)tépett/*(el)szakított egy függönyt.*

Az (a) példák létrehozási eseményeket írnak le, így az igekötő nem szükséges az inherensen telikus eseményleírásokban. A (b) példák ezzel szemben állapotváltozást jellemeznek, ezekben a példákban az igekötő hiánya agrammatikus mondatokat eredményez. Ez utóbbi jelenséget KARDOS (2012, 2016) azzal magyarázza, hogy a magyarban a telikusságot kötelezően jelölni kell egy, a VP által leírt eseményt közvetlenül behatároló elemmel, ami egy igekötő vagy rezultatív predikátum lehet a (b) példákban.¹⁰

6. Összegzés. Jelen tanulmányban három olyan jelölő elemet mutattunk be, amelyek telikus értelmezéshez vezetnek a magyarban. Egyrészt, az igekötők és a rezultatív predikátumok egy olyan aspektuális operátort kódolnak, amely az igei predikátum denotációjában lévő esemény legnagyobb, azaz maximális részét ragadja ki. Ezzel ellentétben az *egyet*, *(egy) jót*, *jókat*, *(egy) nagyot*, *nagyokat*, *hatalmasat* stb. áltárgyak egy olyan operátort kódolnak, amely egy kontextuálisan meghatározott, nem maximális alrészét veszi ki a predikátum denotációjában lévő eseménynek. Végül, az elfogyasztást és létrehozást kifejező igék esetében a telikusság nem jelent feltétlenül maximalizációt, hiszen ezen operátor hiányában is beszélhetünk telikusságról. Bár mindhárom esetben telikus szerkezetekről beszélünk, a telikus olvasatot mindhárom esetben másként érzük el. Következésképpen ebben a nyelvben a telikus predikátumok osztálya egyértelműen heterogén.

Kulcsszók: szituációs aspektus, igekötő, rezultatív predikátum, áltárgy, elfogyasztást és létrehozást kifejező igék belső argumentuma, telikusság, esemény-maximalizáció, magyar nyelv.

Hivatkozott irodalom

- BEAVERS, JOHN 2012. Lexical aspect and multiple incremental themes. In: DEMONTE, VIOLETA – MCNALLY, LOUISE eds., *Telicity and change of state in natural language: Implications for event structure*. Oxford University Press, Oxford. 23–59. <http://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199693498.003.0002>
- BORER, HAGIT 2005. *The normal course of events: Structuring sense 2*. Oxford University Press, Oxford. <http://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199263929.001.0001>

¹⁰ KARDOS (m. e.) részletesen tárgyalja az elfogyasztást és létrehozást kifejező igei predikátumok aspektuális tulajdonságait a magyarban és az angolban. Elméletének központi állítása szerint az ezen osztályba tartozó telikus predikátumok abban térnek el az egyéb állapotváltozást kifejező telikus predikátumoktól, hogy a végponton kívül az esemény kezdeti pontját is lexikalizálják. Ez annak köszönhető, hogy az elfogyasztott vagy létrehozott téma argumentumok belső szerkezete pontosan meghatározza az ige által kódolt skaláris argumentum szerkezetét. Hasonló kapcsolat a skála és a téma argumentum között egyéb igeosztályokban nem figyelhető meg.

- CSIRMAZ, ANIKÓ 2008. Accusative Case and Aspect. In: É. KISS ed. 2008: 159–200. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-4755-8_8
- CSIRMAZ, ANIKÓ 2009. Scales, verbs and verbal prefixes. *The 9th International Conference on the Structure of Hungarian*. Debreceni Egyetem, Debrecen. http://home.utah.edu/~u0587010/Papers_files/CsirmazICSH9Final.pdf
- DOWTY, DAVID 1979. *Word meaning and Montague grammar*. Reidel, Dordrecht. <http://doi.org/10.1007/978-94-009-9473-7>
- É. KISS, KATALIN 1995. The definiteness effect revisited. In: KENESEI, ISTVÁN ed., *Approaches to Hungarian 5*. JATE, Szeged. 63–88.
- É. KISS KATALIN 2004. Egy igekötő elmélet vázlatja. *Magyar Nyelv* 100: 15–42.
- É. KISS, KATALIN 2005. First steps towards a theory of the verbal particle. In: PIÑÓN, CHRISTOPHER – SIPTÁR, PÉTER eds., *Approaches to Hungarian 9*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 57–88.
- É. KISS, KATALIN 2008. The Function and the Syntax of the Verbal Particle. In: É. KISS ed. 2008: 17–55. http://doi.org/10.1007/978-1-4020-4755-8_2
- É. KISS, KATALIN ed. 2008. *Event Structure and the Left Periphery*. *Studies on Hungarian*. Springer, Dordrecht. <https://doi.org/10.1007/978-1-4020-4755-8>
- FARKAS, IMOLA-ÁGNES 2013. *Resultative Constructions in English and Romanian: A Comparative Analysis*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca.
- FARKAS IMOLA-ÁGNES 2017. Miért nem tud Mari két óra alatt sétálni egyet? Az ige + egyet szerkezet és az *alatt* határpontos időmódosító összeférhetetlenségéről. *Nyelvés Irodalomtudományi Közlemények* 61: 119–138.
- FARKAS, IMOLA-ÁGNES – KARDOS, ÉVA 2018. Non-maximal event delimitation in Hungarian. *Argumentum* 14: 368–382.
- FILIP, HANA 2008. Events and maximalization: The case of telicity and perfectivity. In: ROTHSTEIN, SUSAN ed., *Theoretical and crosslinguistic approaches to the semantics of aspect*. John Benjamins, Amsterdam. 217–256. <http://doi.org/10.1075/la.110.10fil>
- FILIP, HANA – ROTHSTEIN, SUSAN 2006. Telicity as a semantic parameter. In: LAVINE, JAMES – FRANKS, STEVEN – FILIP, HANA – TASSEVA-KURKTCHEVA, MILA eds., *Formal Approaches to Slavic Linguistics (FASL) 14*. University of Michigan Slavic Publications, Ann Arbor. 139–156.
- GOLDBERG, ADELE 1991. It Can't Go Down the Chimney Up: Paths and the English Resultative. In: SUTTON, LAUREL A. – JOHNSON, CHRISTOPHER – SHIELDS, RUTH eds., *Proceedings of the Seventeenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley Linguistics Society, Berkeley. 368–378. <https://doi.org/10.3765/bls.v17i0.1614>
- GOLDBERG, ADELE – JACKENDOFF, RAY 2004. The English Resultative as a Family of Constructions. *Language* 80: 532–568. <https://doi.org/10.1353/lan.2004.0129>
- HALM, TAMÁS 2012. Unergative and/or Unaccusative: On the Argument Structure, Semantics and Syntax of Semelfactives in Hungarian. In: SURÁNYI, BALÁZS – VARGA, DIÁNA eds., *Proceedings of the First Central European Conference in Linguistics for postgraduate students*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest. 104–117.
- HAY, JENNIFER – KENNEDY, CHRISTOPHER – LEVIN, BETH 1999. Scalar structure underlies telicity in degree achievements. In: MATTHEWS, TANYA – STROLOVICH, DEVON

- eds., *SALT 9*. CLC Publications, Ithaca (NY). 127–144. <http://doi.org/10.3765/salt.v9i0.2833>
- KARDOS, ÉVA 2012. *Toward a Scalar Semantic Analysis of Telicity in Hungarian*. Doktori disszertáció. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- KARDOS, ÉVA 2016. Telicity marking in Hungarian. *Glossa: a journal of general linguistics*. 1: 1–37. <http://doi.org/10.5334/gjgl.52>
- KARDOS, ÉVA m. e. Situation aspectual properties of creation/consumption predicates. *Acta Linguistica Academica*.
- KENNEDY, CHRISTOPHER – LEVIN, BETH 2008. Measure of change: the adjectival core of degree achievements. In: McNALLY, LOUISE – KENNEDY, CHRISTOPHER eds., *Adjectives and adverbs: Syntax, semantics and discourse*. Oxford University Press, Oxford. 156–182.
- KIEFER FERENC 1992. Az aspektus és a mondat szerkezete. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 797–886.
- KIEFER, FERENC 1994. *Aspect and syntactic structure*. In: KIEFER, FERENC – É. KISS, KATALIN eds., *The syntactic structure of Hungarian. Syntax and Semantics 27*. Academic Press, New York – San Diego. 415–463.
- KIEFER FERENC 2006. *Aspektus és akciómínőség. Különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA 2000. Az igeekötők. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 3*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 453–518.
- KRIFKA, MANFRED 1998. Nominal reference, temporal constitution and quantification in event semantics. In: BARTSCH, RENATE – VAN BENTHEM, JOHAN – VAN EMDE BOAS, PETER eds., *Semantics and contextual expression*. Foris, Dordrecht. 75–115.
- LANDMAN, FRED 1992. The progressive. *Natural Language Semantics* 1: 1–32. <https://doi.org/10.1007/bf02342615>
- LEVIN, BETH – RAPPAPORT HOVAV, MALKA 1995. *Unaccusativity. At the Syntax-Lexical Semantics Interface*. The MIT Press, Cambridge (MA).
- LEVIN, BETH – SELLS, PETER 2009. Unpredicated particles. In: WEE, LIAN-HEE – UYECHI, LINDA eds., *Reality exploration and discovery: Pattern interaction in language and life*. CSLI Publications, Stanford. 303–324.
- PIÑÓN, CHRISTOPHER 2001. Töprengtem egyet: azon, hogy mit jelent az egyet. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – BÁNRÉTI ZOLTÁN – É. KISS KATALIN szerk., *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Osiris, Budapest. 182–198.
- PIÑÓN, CHRISTOPHER 2008. Weak and strong accomplishments. In: É. KISS ed. 2008: 91–106. http://doi.org/10.1007/978-1-4020-4755-8_5
- ROTHSTEIN, SUSAN 2004. *Structuring Events. A Study in the Semantics of Lexical Aspect*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht. <http://doi.org/10.1002/9780470759127>
- SMITH, CARLOTA 1991. *The Parameter of Aspect*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht. <http://doi.org/10.1007/978-94-011-5606-6>
- SURÁNYI, BALÁZS 2009a. „Incorporated” locative adverbials in Hungarian. In: É. KISS, KATALIN ed., *Adverbs and Adverbial Adjuncts at the Interfaces*. Mouton de Gruyter, Berlin. 39–74. <https://doi.org/10.1515/9783110214802.1.39>
- SURÁNYI, BALÁZS 2009b. Verbal particles inside and outside vP. *Acta Linguistica Hungarica* 56: 201–249. <https://doi.org/10.1556/aling.56.2009.2-3.3>

- SZILI KATALIN 2001. A perfektivitás mibenlétéről a magyar nyelvben a *meg* igekötő funkciói kapcsán. *Magyar Nyelv* 97: 263–282.
- SZILI KATALIN 2015. Az inchoatívumokról a melléknévi tövű igeképzés kapcsán a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 139: 464–476.
- TENNY, CAROL 1994. *Aspectual Roles and the Syntax-Semantics Interface*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht. <http://doi.org/10.1007/978-94-011-1150-8>
- VENDLER, ZENO 1957/1967. Verbs and times. *Philosophical Review* 56: 143–160. Második kiadása: *Verbs and times. Linguistics in Philosophy*. Cornell University Press, Ithaca. 97–121. <http://doi.org/10.2307/2182371>
- VERKUYL, HENK J. 1972. *On the Compositional Nature of the Aspects*. Reidel, Dordrecht. <http://doi.org/10.1007/978-94-017-2478-4>
- VERKUYL, HENK 1993. *A theory of aspectuality: the interaction between temporal and a-temporal structure*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://doi.org/10.1017/CBO9780511597848>
- WECHSLER, STEPHEN 2005. Resultatives under the ‘Event-Argument Homomorphism’ Model of Telicity. In: ERTESCHIK-SHIR, NOMI – RAPOPORT, TOVA eds., *The Syntax of Aspect. Deriving Thematic and Aspectual Interpretation*. Oxford University Press, Oxford. 255–273. <http://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199280445.003.0012>
- WECHSLER, STEPHEN – LEE, YAE-SHEIK 1996. The domain of direct case assignment. *Natural Language and Linguistic Theory* 14: 629–664. <https://doi.org/10.1007/bf00133600>

Marking situation aspect in Hungarian

In the present paper, we aim to explore three different telicity-marking strategies in Hungarian. In terms of these strategies, telic interpretations can arise (i) through event-maximalization encoded in verbal particles and resultative phrases of change of state or location, (ii) through pseudo-objects such as *egyed* ‘one.ACC’, (*egy*) *jót* ‘(one) good.ACC’, *jókat* ‘good.PL.ACC’, (*egy*) *nagyot* ‘(one) big.ACC’, *nagyokat* ‘big.PL.ACC’, *hatalmasat* ‘huge.ACC’, etc., and (iii) through bounded objects of creation and consumption predicates. We show that although telicity is always a direct consequence of the fact that the verbal predicate is quantized, it can arise both in the presence of maximalization over events (cf. verbal particles and resultative phrases) and in its absence (cf. pseudo-objects and created/consumed objects). Based on these three different strategies in the expression of telicity, we conclude that the class of telic predicates is clearly heterogeneous in Hungarian.

Keywords: situation aspect, particle, resultative predicate, pseudo-object, created and consumed object, telicity, event maximalization, Hungarian.

FARKAS IMOLA-ÁGNES
Babeş-Bolyai Tudományegyetem

KARDOS ÉVA
Debreceni Egyetem

Az értékváltás jelensége a magyar nyelvben

A negatív emotív elemek egy sajátos használatáról

1. Bevezetés. A jelen tanulmányban az ún. negatív emotív elemek egy sajátos használatával, az értékváltás jelenségével foglalkozom.

Negatív emotív elemeknek nevezem a szavak azon csoportját, amelyek önmagukban, kontextus nélkül valamely negatív érzellemmel összefüggésbe hozható szemantikai tartalommal rendelkeznek, azonban képesek azt bizonyos használatokban részben vagy egészben elveszíteni (vö. SZABÓ 2015a: 632, 2015c: 52–54). E használatot illetően két alapvető esetet különböztetek meg: az értékvesztést és az értékváltást. Értékvesztésként utalok arra a jelenségre, amikor a negatív elem más szó fokozó szerepű módosítójává válik (vö. SZABÓ 2015a: 632, 2018b: 58–59). Például (a vizsgált szavakat ritkítással emelem ki): *brutális an gyors, félelmetesen jó, örült nagy*. Ezek a kifejezések tehát funkciójukat tekintve a *nagyon* lexémához hasonlatosak (vö. SZABÓ–BIBOK 2019: 639). Értékváltás esetében a negatív emotív elem negatív tartalma ellenére pozitív értékelést vagy a beszélő meglepettségét fejezi ki (vö. SZABÓ 2015a: 632, 2015c: 52–54). Például: *durva buli, brutális alaplap*. Ezekben az esetekben tehát a vizsgált szavak nem fokozó szerepűek (vö. SZABÓ–BIBOK 2019: 639).

Több szerző (NEMESI 1998; JING-SCHMIDT 2007; SZÉKELY 2007; ANDOR 2011) vizsgálati eredménye alapján a jelenség számos nyelvben megtalálható, ezért valószínűleg nyelvfüggetlen sajátosság, emellett nyelvtörténetileg is adatolható, tehát nem új nyelvi jelenség.

Értékvesztés esetében lehetséges az az eset is, hogy egy lexikai szinten pozitív elem kerül fokozó pozícióba, azaz egy pozitív elem veszít a negatív emotív elemekhez hasonlóan értéket (vö. NEMESI 1998: 26). Például: *jó csúnya, tökéletes hülye*. SCHMELEV (2012: 842) alapján a francia nyelvben találni az ellentétes irányú módosulásra az értékváltás esetében is adatot: a *sacré* 'szent' pozitív tartalommal rendelkezik, ennek ellenére képes negatív értékelő funkciót is betölteni. Ugyanakkor magam eddigi vizsgálataim során a fenti példához hasonló jelenséget nyelvünkben nem találtam. Vizsgálati tapasztalataim alapján e fordított irányú módosulás az értékváltást illetően a magyar nyelvben nem adatolható (vö. SZABÓ 2018b: 37).

A vonatkozó szakirodalom áttekintése alapján egyre több szerző teszi vizsgálati tárgyává a negatív emotív elemeket (pl. TOLCSVAI NAGY 1988; PARTINGTON 1993; WIERZBICKA 2002; JING-SCHMIDT: 2007; LACZKÓ 2007; KUGLER 2014; DRAGUT–FELLBAUM 2014; SZABÓ–BIBOK 2019; vö. még PÉTER 1991). Ugyanakkor e dolgozatok alapvetően vagy kimerítő jelleggel csupán a fokozó szerepű előfordulásra, azaz az értékvesztés jelenségére fordítanak figyelmet. Az értékváltást SZABÓ munkáin kívül (SZABÓ 2015, 2018a, 2018b; SZABÓ–BIBOK 2019; SZABÓ et al. 2017) kívül csupán ANDOR (2011) tárgyalja, azonban ő sem választja el egymástól pontosan és a terminológia szintjén is a két jelenséget (vö. SZABÓ–BIBOK 2019:

642). A jelen dolgozat célja, hogy a fenti hiányt pótolva adalékul szolgáljon a negatív emotív elemek e sajátos használatának a vizsgálatához.

2. A negatív emotív elemek értékváltása a szakirodalomban. Az alábbiakban röviden áttekintem azokat a szakirodalmi megállapításokat, amelyek, ha nem is kifejezetten a negatív emotív elemek értékváltó használatára vonatkoznak, de felhasználhatók e jelenség behatóbb tanulmányozásához.

ANDOR (2011: 33) *polaritásváltás*-nak nevezi azt a jelenséget, amelynek a „leggyakoribb eseteiben a negatív jelentéstartalmú és használatú lexikális egységek pozitív irányú jelentésváltozását vagy jelentésbővülését, jelentésük kiterjesztését figyelhetjük meg”. A szerző (ANDOR 2011: 33) szerint „a lexikális egységek, kifejezések polaritásváltása [...] a jelentésváltozások folyamataiban meglehetősen gyakori jelenség”, és a gyakoriságot „az értékítéletet, fokozás kifejező” szavak körében különösen jellemzőnek tekinti. SHMELEV (2012: 841–842) ezzel kapcsolatban rámutat az emotív tartalom szerepére is: megállapítása szerint azok a szavak, amelyek erős emocionális értékelést fejeznek ki, gyakran nyerne az ellentétes szemantikai tartalmat.

Ami a vizsgált elemek szófaji sajátosságait illeti, ANDOR (2011: 34) alapján „talán gyakoribb a melléknevek és az adverbiumok körében [...], mint például az igéknél”.

ANDOR (2011) dolgozatában a *nagyon durva* és a *de durva* szókapcsolatokat vizsgálja, az internetet használva korpuszként, egy összesen 400 elemből álló mintán. Kutatásának eredményei a következő legfontosabb sajátosságokra mutattak: mindkét vizsgált kollokáció esetében az állítmányi előfordulás volt a gyakoribb, és a nem negatív használatban adható parafrázisok valamely pozitív tulajdonságot (pl. látványos, kellemes, jó stb.) vagy meglepő, érdekes sajátosságot jelöltő szemantikai jegyet tartalmaztak (vö. ANDOR 2011: 36–37). A szerző a korpuszadatok vizsgálata mellett magyar anyanyelvű alanyokkal is végzett felmérést. A teszt egy részfeladatként olyan szituációt kellett írniuk, amelyben a *durva* melléknév pozitív értelemben szerepel. A válaszokban az alanyok legtöbbször állítmányi funkcióba tették a vizsgált elemet, ami egybevág a korpuszvizsgálat fentebbi eredményével. Egy másik feladatként olyan főveket kellett megadniuk, amelyek módosítójaként anyanyelvi intuícióik alapján helyesen szerepel a *durva* szó pozitív jelentéssel. A válaszok között az eseményt kifejezők szerepeltek a legnagyobb frekvenciával, emellett gyakoriak voltak „a tárgyak külalakiságára, funkcionalitására utaló” elemek is. A /+élő/ vagy a /+élő, +humán/ szelekciós jegyű fővegek ugyanakkor ritkák voltak. A teszt harmadik feladatként az alanyoknak parafrázissal kellett jelentést megadniuk. Az eredmények megfeleltek a korpuszból nyert hasonló adatoknál adott értelmezéseknek.

3. Az értékváltó elemek a negatív emotív elemek között. A negatív emotív elemek csoportján belül, amint arról a dolgozat 1. fejezetében már említést tettem, az értékváltással SZABÓ munkáin (SZABÓ 2015, 2018a, 2018b; SZABÓ et al. 2017) kívül egyedül ANDOR (2011) tanulmánya foglalkozik. A jelen fejezetben, e hiány pótlására törekedve megpróbálok egyértelműen vázolni az értékváltó elemek helyét a negatív elemek között.

Korábbi vizsgálataimhoz kézzel összeállítottam egy listát, amely törekvésem szerint a negatív emotív elemeket kimerítően tartalmazza (vö. SZABÓ 2018b). A lista elkészítése során egy fokozó értelmű kifejezésekből álló szótárra (vö. TUKACS 2015), a Magyar Nemzeti Szövegtár adataira (MNSZ2, vö. ORAVECZ et al. 2014), valamint valós példák elemzési tapasztalataira támaszkodtam. A létrehozott szólista 116 szóalakot tartalmaz (vö. SZABÓ 2018b: 148). Ezzel összefüggésben nem minden negatív emotív szemantikai tartalmú elem tekinthető az általunk vizsgált negatív emotív elemek körébe tartozónak. Például, bár számos negatív szó szerepelhet egy másik szó módosítójaként, azok gyakorta a teljes kifejezés negatív jelentését (vö. pl. *riasztóan*) eredményezik (a problémáról bővebben l. SZABÓ–BIBOK 2019: 639–640).

Magam (SZABÓ 2018b: 53–54) – JING-SCHMIDT (2007: 427–433) angol nyelvvel kapcsolatban tett megállapításaival összhangban – a magyar nyelvben három emócióval tudtam a negatív emotív elemeket szemantikai szinten összefüggésben hozni: a félelem, az undor, valamint a düh érzellemmel. A bánat érzellem által motivált elemet a magyar nyelvben – akárcsak JING-SCHMIDT (2007) az angolban – nem találtam.

Ami az értékvesztő és értékváltó funkciót illeti, vizsgálataim rámutattak, hogy minden elem, amelyet negatív emotívként azonosítottam, betöltheti az értékvesztő funkciót, azaz állhat fokozó szerepben, ugyanakkor közülük csupán az elemek egy szűk köre az, amely értékváltóként is szerepelhet (vö. SZABÓ 2018b: 65–66; SZABÓ–BIBOK 2019: 648). Amíg például a *durva*, az *eszméletlen* vagy a *brutális* értékvesztők és értékváltók egyaránt lehetnek, addig többek között a *borzasztó* vagy a *rohadt* csupán az előbbi szerepben állhatnak. Értékelő (és nem fokozó) elemekként tehát rendre negatív tartalmat hordoznak. Tekintsük át az alábbi példákat!

- (1) a) *A Sportcsarnokban (mielőtt leégett volna) ott olyan borzasztó buli volt, hogy sírva fakadtam!* [nlcafe.hu/forum]
- b) *Az a sok rohadt telefon engem nagyon idegesített.* [Balogh Gábor 2012. Vigyázzmenet]

- (2) a) *Borzasztó finom, borzasztó egyszerű és borzasztó sok teret enged a kreativitásunknak.* [jokaja.hu]
- b) *Én önző vagyok a nagyszerű ízek és az élmény tökéletesítése terén és úgy gondolom, pont ez tesz engem ilyen rohadt jó séffé.* [boraszportal.hu]

A példák azt mutatják, hogy amíg a vizsgált elemek önmagukban rendre negatív értékelő tartalmat hordoznak (1a–b), fokozó szerepben lehetnek értékvesztők, amikor is ezt a negatív tartalmat elveszítik.

A tapasztalataim tehát arra mutatnak, hogy az értékváltó funkció a korlátozottabb: az összesen 116 értékvesztésre képes elemnek csupán körülbelül a negyede, 32 elem szerepelhet értékváltóként (a már közölt példákon kívül néhány további példa: *félelmetes*, *beteg*, *kegyetlen*, *irgalmatlan*, *halálos*, *embertelen*, *veszett*, *mocskos* stb.). Ezzel összefüggésben olyan elemet, amely értékváltó lehet, de értékvesztő nem, egyet sem találtam. A jelenséget azzal magyarázom, hogy

értékvesztéskor már a szintaktikai szerkezetben elfoglalt hely egyértelműsíti az értékvesztő elem aktuális jelentését. A fokozó funkció tehát egyértelművé válik, hiszen az a kifejezés alaptagját módosítja. Ugyanakkor értékváltás esetén ez a sajátosság nem áll rendelkezésre, ezért ez a funkció nem „nyitott” a legtöbb negatív emotív elem számára.¹ Felmerülhet a kérdés, hogy esetlegesen azért van ez így, mert az értékváltók az értékvesztőkből alakulnak ki, mégpedig úgy, hogy elmarad a (szemantikailag nem hangsúlyos) értékelő komponens.² Amennyiben ez igaz, úgy az értékváltó elemek mögé odaérhető a default értékelő kifejezés, például *durva buli* → *durva jó buli*. A probléma az, hogy e feltételezés mentén nem tudjuk megmagyarázni azokat az eseteket, amikor az értékváltó elem a megnyilatkozásban kifejezett tartalomnak nem a pozitív, hanem a meglepő voltát hangsúlyozza. Itt ugyanis egy, a fentebbihez hasonló default kifejezés nem tehető a megnyilatkozásba. Például:

- (3) [...] már több hírt is olvastam, hogy így-úgy-amúgy megoldották az aksik kapacitás- és töltésproblémáját, [...]. Elég *durva hírek* ezek, hiszen 5-6xoros vagy nagyobb kapacitásokat is írnak, és volt olyan, ahol még azt is írták, hogy jóval-jóval kisebb méretben tudja azt, és csak pár perces töltés mellett. Kb. *hihetetlen a sztori*. [autonavigator.hu]

A példa semmilyen elemmel nem egészíthető ki úgy, hogy a megnyilatkozás elfogadhatósága vagy értelme ne sérülne (vö. pl. *durva jó hírek* stb).

4. Az értékváltó elemek szerkezeti sajátosságai. Az értékváltás jelenségét illetően meglátásom szerint három szerkezettypust kell számba vennünk.

Az egyik lehetőség szerint a vizsgált elem állítmányi funkcióban áll, és a vele kifejezett értékelés a mellékmondat tartalmára vonatkozik. Tekintsük meg ANDOR (2011: 37) példáját.

- (4) *Durva volt, amit a hegedűs művelt a hangversenyen.*

A másik esetben az elem jelzőként módosítja a főnévi alaptagot. Tekintsük meg ugyancsak ANDOR (2011: 37) példáját.

- (5) *Nagyon durva sportkupét mutatott be a Volvo.*

A fentebbi példa azt is megmutatja, hogy a vizsgált elemhez egy további háttérrel is kapcsolódhat (itt: *nagyon*), sőt az is lehetséges, hogy e további módosító ugyancsak negatív emotív elem (vö. PARTINGTON 1993: 189–190). Például:

¹ A jelenség hasonló ahhoz, mint amit az értékvesztéssel kapcsolatos vizsgálataim során tapasztaltam (vö. SZABÓ 2018b: 61–65). Tudniillik, hogy bizonyos semleges alaptagok mellett a negatív emotív elemek közül nem mindegyik állhat értékvesztőként, amíg pozitív vagy negatív értékű elemek mellett ilyen korlátozás nincs, pl. a *borzalmasan finom* pozitív ítéletet fejez ki, de a *borzalmasan nagy* negatív értékelést hordoz. Ezzel szemben a *borzalmasan nagy* értelmezhető nem negatívként is.

² Köszönöm SASS BALINTnak a felvetést.

- (6) [...] *hát mocskos durva buli volt tegnap* [...] [pellagriasdiary.blogspot.hu]

Ebben az esetben a további elem értelemszerűen már nem értékvtáltó, hanem értékvesztő funkcióban áll, lévén, hogy az általa módosított értékvtáltó elem értékelő jelentését fokozza.

A harmadik lehetőség az, hogy az értékvtáltó elem igéhez kapcsolódik. Például:

- (7) [...] *amcsi énekesnők közül egyedül Aguilera, aki tényleg durván énekel* [...] [sorozatjunkie.hu]

Ez utóbbi esettel kapcsolatban, amelyről ANDOR (2011) nem tesz említést, fontos kiemelni egy sajátóságot. Az értékvesztésnek, tehát amikor a negatív emotív elem fokozó szerepben áll, ugyancsak létezik egy olyan szerkezeti variánsa, amikor az elem ígét módosít (nem pedig melléknévi, határozószerzői vagy határozatlan számnévi alaptagot, vö. SZABÓ–BIBOK 2019: 644). Például:

- (8) *Látszik, hogy a csapat rettentően törekszik a megújulásra, próbálnak minden területen maximálisan helytállni.* [f1-hirek.csapata.hu]

Vegyük észre, hogy bár a (7) és az (8) alatti szerkezet szintaktikailag azonos, a két esetben a negatív emotív elemek funkciója, illetve jelentése nem ugyanaz. Amíg a (8)-beli példában a *rettentően* a szerkezeti alaptag jelentését intenzívebbé teszi, azaz fokozó szerepű, addig a (7)-beli megnyilatkozás esetében a *durván* az éneklés rendkívüliségét, kiemelkedő minőségét jelzi, tehát értékvtáltó elem. Ezt az mutatja a legegyszerűbben, hogy a példában a vizsgált elem cseréje a *nagyon* elemmel elfogadhatatlan megnyilatkozást eredményez:

- (9) *[...] *amcsi énekesnők közül egyedül Aguilera, aki tényleg nagyon énekel* [...]

Ez a sajátóság fontos érv emellett, hogy a negatív emotív elemek használatait, tehát az értékvesztést és az értékvtáltást a terminológia szintjén is feltétlenül szükséges elkülöníteni egymástól.

5. Az értékvtáltó elemek használati motivációja. E fejezetben többféle kérdésre keresem a választ. Egyrészt, vajon mi motiválja ezeknek az elemeknek a használatát a pszichológia oldalán, másképpen, miért használunk negatív elemeket pozitív értelemben, illetve meglepetség kifejezésére.³ Másrészt, jellemzi-e valamilyen tendenciaszerű sajátóság az értékvtáltó (és értékvesztő) elemek keletkezését.

Tekintsük át tehát első lépésben a pszichológiai motiváció kérdését!

Amint korábban említettem (l. a 2. fejezetben), SCHMELEV (2012: 841–842) alapján azok a szavak, amelyek erős emocionális értékelést fejeznek ki, gyak-

³ A jelen dolgozatban a negatív emotív elemek interpretálásának kérdésével részletesen nem foglalkozom (arról bővebben l. SZABÓ 2018b: 81–90).

ran nyernek ezzel ellentétes szemantikai tartalmat. RAHMATI (2015: 81–82) és SCHMELEV (2012: 837) érvelése szerint a jelenség az ún. szemantikai eltolódás (semantic shift) egyik lehetséges következménye. Ahogyan RAHMATI (2015: 81–82) fogalmaz, a szó „eltolódik” eredeti jelentésétől egy másik jelentéshez. A negatív emotív elemek értékváltása esetében tehát a vizsgált elem eltávolodik negatív értékjelentésétől a pozitív értékelés vagy a meglepetés emóció irányába.

Korábbi dolgozataimban (SZABÓ 2018a, 2018b) részletesen foglalkoztam a negatív emotív elemek használatát motiváló pszichológiai jelenségekkel, különösen az értékvesztés szempontjából. A jelen dolgozatban kizárólag az értékváltásra fókuszálok.

A negatív emotív elemek értékváltó használatát alapvetően három jelenséggel hozhatjuk összefüggésbe: a negatív torzítással (negativity bias), az izgalom téves tulajdonításával (misattribution of arousal), valamint a pozitív torzítással vagy Pollyanna-jelenséggel (vö. SZABÓ 2018a, 2018b).

A negatív torzítás jelensége azt takarja, hogy a kellemetlen, fenyegető információknak tudattalanul is szignifikánsan nagyobb figyelmet tulajdonítunk, mint a kellemes, pozitív tartalmúaknak (vö. JING-SCHMIDT 2007: 418). A jelenséget mára számos empirikus vizsgálat eredménye alátámasztotta (vö. pl. PEETERS–CZAPINSKI 1990; PRATTO–JOHN 1991; CACIOPPO–BERNTSON 1994), és kialakulásának okát több szerző evolúciós okokra vezeti vissza. Önvédő mechanizmusként nagyobb figyelmet fordítunk ugyanis a félelem, az undor és a düh jeleire (részletesebben l. JING-SCHMIDT 2007: 418–419).

JING-SCHMIDT (2007: 425) amellett érvel, hogy az emotív fokozó elemek használata szorosan összefügg a negatív torzítás jelenségével. Véleménye szerint ugyanis a használatukat – tudattalanul – az a cél motiválhatja, hogy a beszélő intenzívebb figyelmet váltson ki a hallgatóból. Ehhez illeszkedik KUGLER NÓRA (2014: 131–132) dolgozata, amelyben a *félelmetesen* fokozó elem kapcsán említi a jelenséget. Bár e dolgozatok a negatív emotív elemeket értékváltó szerepben nem vizsgálják, valószínűsíthetjük, hogy a negatív torzítás azt a használatot is hasonlóképpen motiválhatja. (A nyelvi benyomáskeltési stratégiákról l. még többek között PÉTER 1984: 231, 1991; NEMESI 1997: 493, 2000.)

A negatív torzítás jelenségével szoros összefüggést mutat az a jelenség, amelyet magyarul talán az izgalom téves tulajdonításának fordíthatnánk (misattribution of arousal).⁴ A fogalom azt a pszichológiai folyamatot jelöli, amelynek során az egyén tévesen más emócióval azonosítja az átélt izgatottságot, mint ami azt valójában kiváltotta (vö. SCHACHTER–SINGER 1962). Például, a félelem emócióra adott fiziológiai választ a vonzalom átélésének tulajdonítja. Véleményem szerint az értékváltó elemek használatát ez a sajátság is motiválhatja. Amennyiben ugyanis a félelem, a düh és az undor jelei az izgalomhoz, az érdeklődéshez hasonló fiziológiai válaszokat eredményeznek, a negatív emotív elemek használata nagyobb elköteleződést válthat ki a hallgatóból a partner közlése iránt. A jelen dolgozatnak nem célja, hogy e hipotézist bizonyítsa, ugyanakkor fontosnak tartom kiemelni, hogy nincs tudomásom olyan dolgozatról, amely a pszichológiai jelenség, valamint értékváltó elemek használatának összefüggéseit vizsgálná.

⁴Köszönöm BALÁZS LÁSZLÓnak, hogy az elméletre és annak az általam vizsgált problémával való lehetséges összefüggésére felhívta a figyelmemet.

Az ún. pozitív torzítás, amelyet Pollyanna-jelenségnek is neveznek, valószínűsíthetően tovább erősíti az értékváltó elemek affektív hatását (vö. JING-SCHMIDT 2007: 422–425). A Pollyanna-hipotézis nyelvi univerzáléként tételezi fel a pozitív töltetű kifejezések magasabb használati arányát a negatív elemekkel szemben (vö. BOUCHER–OSGOOD 1969). Mivel ezáltal a kommunikációban a pozitív kifejezések használata képezi a normát, a megnyilatkozásokban megjelenő negatív kifejezések intenzívebb hatást váltanak ki a befogadói oldalon (vö. JING-SCHMIDT 2007: 423).⁵ A „pozitív beállítódás” és a negatív tartalmú kifejezések használata közötti összefüggésre felhívja a figyelmet KUGLER (2014: 132) is. Úgy vélem, hogy e tendenciának – akárcsak a negatív torzítás jelenségének – jelentős szerepe lehet az értékváltó elemek használati motivációjában.

6. Az értékváltó elemek szemantikai sajátosságai és helye a grammatikában

6.1. Ahogyan azt már a 3. fejezetben megmutattam, az értékváltó elemekkel a beszélő két típusú információt közölhet (vö. SZABÓ 2018b: 68). Az egyik eset az, amikor pozitív értékelést szeretne kifejezésre juttatni vele. Például:

(10) *Azt a durva bulit! Hogy én eddig nem voltam itt!!! :DDD [MNSZ2, magyarországi, személyes, Facebook]*

A másik eset, amikor a beszélő a megnyilatkozásban foglalt információtartalom figyelemreméltó, meglepő voltát kívánja hangsúlyozni. A korábban (3) alatt közölt példát itt (11) alatt megismétlem.

(11) *[...] már több hírt is olvastam, hogy így-úgy-amúgy megoldották az aksik kapacitás- és töltésproblémáját, [...]. Elég durva hírek ezek, hiszen 5-6xoros vagy nagyobb kapacitásokat is írnak, és volt olyan, ahol még azt is írták, hogy jóval-jóval kisebb méretben tudja azt, és csak pár perces töltés mellett. Kb. hihetetlen a sztori. [autonavigator.hu]*

Az utóbbi típus miatt az *értékváltó* terminus nem teljesen szerencsés, hiszen az értékelő tartalom teljes megváltozására (negatívból pozitívba) utal, és mint tárgyaltuk, ebben az esetben nem ilyen változás megy végbe. Ugyanakkor a jelenség megnevezésére megfelelőbb elnevezést ezidáig nem találtam.

Az bizonyosra vehető, hogy minél kiterjedtebbé válik a negatív emotív elemek, köztük az értékváltók használata, azaz minél többféle kontextusban használjuk őket, annál kevésbé lesznek hatásosak, tehát a fent említett tendenciák az esetünkben annál kevésbé érvényesülnek. Ehhez hasonlóak azok a megállapítások, mint amelyeket a szerzők az értékvesztés kapcsán tesznek. PARTINGTON (1993: 184) például a fokozóvá válást delexikalizációs kontinuumként képzei el. DÉR (2013) megállapítja, hogy a negatív fokozók nem egyforma gyakorisággal szerepelnek negatív, semleges és pozitív elemek módosítóiként, amit az eltérő delexikalizáltsági fok jelének tulajdonít. ANDOR (2017) szóasszociációs vizsgálatának elméleti alapvetése pedig az, hogy értékvesztésre képes elemeket adva a részt-

⁵ A stílus- és normatörésről mint benyomáskeltési stratégiáról bővebben l. NEMESI 2000: 427.

vevőknek hívószóként, az asszociátumok jelentéstartalma korrelál az inger-
szók lexikalizáltsági fokával. Az eredmények azt mutatják, hogy amíg bizonyos
hívószók dominánsan pozitív válaszokat eredményeznek, addig más szavakkal
jellemzően negatív tartalmú konstrukciókat hoztak létre az adatközlők. Az érték-
váltás és az értékvesztés hasonló nyelvi működése alapján úgy vélem, ugyanez a
tendencia valószínűsíthető az értékváltás esetében is.

Az értékváltó elemek negatív szemantikai tartalmának elhomályosulását, hatá-
suk elvesztését támogatja egy további, már nem pszichológiai tendencia, az ún. szem-
antikai prozódia jelensége is, amelyet ritkábban diskurzus- vagy pragmatikai prozó-
diaként is említenek a szerzők (vö. ANDOR 2011: 34). ANDOR szerint SINCLAIR (1991:
112) észrevételezte először, hogy bizonyos kifejezések a szövegekben dominánsan
negatív vagy pozitív szemantikai tartalmú nyelvi elemekkel kollokálódnak. E sajátság-
uknak köszönhetően pedig, bár eredetileg nem rendelkeznek a velük gyakorta elő-
forduló elem értékjelentésével, idővel mintegy „felveszik” az adott értékelő jelentést
(vö. SZABÓ 2018a: 909). A szemantikai prozódia az értékváltás szempontjából azért
lehet fontos, mert az újabb, nem negatív kontextusok ennek értelmében folyamato-
san csökkenthetik az értékváltó elemek negatív affektív értékét. És, bár használatu-
kat éppen az abból fakadó hatásosságuknak köszönhetik, azt fokozatosan elveszítik.

6.2. A negatív szemantikai komponens értékváltó funkció esetében nem játszhat
szerepet az interpretációs folyamatban, a pozitív jelentés azonban a szemantikai
komponensek szintjén nem tűnik levezethetőnek a negatív jelentésből. Ezzel össze-
függésben feltételeztük korábban (vö. SZABÓ–BIBOK 2019: 647), hogy mivel érték-
váltó használatban a lexikai szintű tartalomhoz képest ellentétes jelentés jön létre,
két külön tétellel kell számolnunk a lexikonban. Ez kardinális kérdés az értékváltó
lexémák szótári ábrázolását illetően. Az értékvesztő elemek esetében ugyanis, a le-
xikai pragmatika elméleti keretéhez (BIBOK 2014, 2017) illeszkedve, a szótári áb-
rázolásra egy olyan alulspecifikált szemantikai reprezentációt javasoltunk, amely
tartalmaz egy ún. INTENZITÁS komponenst (vö. SZABÓ–BIBOK 2019: 645).
E komponens aktiválódása (vagy nem aktiválódása) a megfelelő kontextus függvé-
nye, ami egyúttal szoros korrelációt mutat azzal, hogy az adott elem milyen szófajú
alaptaghoz kapcsolódik. Úgy tűnik azonban, az értékváltó elemek esetében hasonló
megközelítési mód alkalmazására nem nyílik lehetőség: a különböző értékjelentésű
használatoknak különböző lexikai tételeket kell felvennünk a szótárban.

Arra a megállapításra jutottunk tehát, hogy az értékváltó elemek eseté-
ben külön-külön lexikai tételekkel kell számolnunk. Amennyiben így járunk el,
a jelenség kezelhetővé válik az ún. enantioszémia (ritkábban: antagonímia és
kontronímia) terminusa alatt. Enantioszémia esetén egy adott lexémának egy-
szerre, egyazon nyelvallapotban két, egymással ellentétes jelentése van (vö. KI-
CSI 2010; SHMELEV 2012). Az enantioszémia tehát egyfajta poliszémia, amely a
poliszém sajátsságot az antonímia sajátosságával ötvözi (vö. KLÉGR 2013: 18).

Bár a többjelentésűség kérdésével számos dolgozat foglalkozik (vö. pl.
PUSTEJOVSKY–BOGURAEV 1996; NERLICH et al. 2003, KIEFER 2007; RAKOVA et
al. 2007), az enantioszémia jelenségét kevesek tárgyalják, annak ellenére, hogy
nyelvfüggetlen sajátosság (UMAR 1982 alapján RAHMATI 2015: 84; KICSI 2010:
197; ВОЗНЕСЕНСКАЯ 2011: 759).

Az enantioszemiának a különböző szerzők eltérő mennyiségű altípusát különböztetik meg. SCHMELEV (2012: 837) például tíz, KLÉGR (2013) hét altípussal számol. Az ún. emocionális–értékelő enantioszemiát a jelenség egy külön altípusaként tartják számon a téma kutatói (vö. ВОЗНЕЩЕНСКАЯ 2011: 759). Ebben az esetben az adott lexéma egyszerre két ellentétes értékelő jelentéssel bír, például az angol nyelvben a *terrific* ('iszonyú, szörnyű' vagy 'óriási, csodálatos'), vagy az oroszban a *бесценный* ('felbecsülhetetlen értékű' vagy 'értéktelen') (vö. SCHMELEV 2012: 842).⁶

KLÉGR (2013: 15) megállapítása szerint az enantioszémia kapcsán meg kell különböztetnünk egy a kollokációs sajátosságokkal összefüggésben jelentkező enantioszémia-típust (collocational enantioseme). A szerző alapján ebben az esetben az, hogy az aktuális megnyilatkozásban mely jelentés érvényesül, attól függ, hogy az adott elem milyen szemantikai tartalmú kollokátorhoz kapcsolódik, valamint, hogy mi szerepel a tágabb kontextusban. A szelekciós mechanizmusban ez alapján a megfelelő jelentés aktiválódik. (Mindez megmagyarázhatja azt is, miért nem vezet interpretálási problémákhoz az egyazon lexémához tartozó, egymással ellentétes jelentések léte; vö. SCHMELEV 2012: 838. A negatív emotív elemek megértésének aktivációterjedéses hálózati megközelítéséről részletesen l. SZABÓ 2018b: 81–90.)

Bár az értékváltás nem kezelhető kollokációs típusként, megállapítható, hogy a jelenség az aktuális doménnel szoros összefüggést mutat. Bizonyos domének ugyanis tipikusan megengedik az értékváltást, míg mások nem. Éppen ezért azt, hogy valamely vizsgált elemet értékváltóként interpretálhatjuk-e, alapvetően meghatározza, hogy az adott megnyilatkozás milyen szövegdoménben szerepel. Egy korábbi dolgozatomban (SZABÓ 2015c) a *brutális* szó előfordulási gyakoriságát vizsgáltam negatívan értékelő elemként és értékváltóként, nyolc különböző domén szövegeiben. Az eredményeket nem szerepeltetem a jelen dolgozatban, azonban kiemelném, hogy amíg például az általam elemzett gazdasági szövegekben az előfordulások egyharmadában a *brutális* értékváltó funkcióban állt, addig politikai tárgyú szövegekben ez a használat nem jelenik meg, sőt gyakorlatilag kizártnak tekinthető. Tekintsük meg az alábbi példát.

(12) *A brutális énekes háza előtt ezrek gyűltek össze.*

A fenti megnyilatkozás esetében, amennyiben például reklámszövegben szerepel, megengedett a vizsgált elem interpretálása értékváltó funkcióban is ('kiváló, fantasztikus hangú énekes'). Ugyanakkor, amennyiben például bűnügyi hírszövegben jelenik meg, ez az olvasat tipikusan nem lehetséges. (Technológiai tárgyú szövegekben a vizsgált elem jóval gyakoribb értékváltó használatban, mint negatív jelentésben; vö. SZABÓ 2015c. Az ún. doménhálónak a megértési mechanizmusban betöltött kulcsszerepéről l. KOVÁCS 2013: 189.)

Az elmondottak okán, a KLÉGR (2013: 15) által definiált kollokációs enantioszémia mintájára bevezetem a domén-enantioszémia fogalmát, amely azt az esetet jelöli, amikor a vizsgált elem értékváltó használatát az adott szövegdomén aktiválja.

⁶ Jegyezzük meg, hogy az értékvesztés jelenségét az enantioszémia fogalmi keretében nem lehetséges tárgyalni, legfeljebb annak néhány sajátos használatát (vö. SZABÓ 2018b: 42–43). Ott ugyanis az elemek nem nyernek ellentétes értelmet, hanem fokozásra szolgálnak.

Térjünk most át az értékvtó elemek keletkezési sajátságaira. Ahogyan arra HORVÁTH KATALIN (1996: 325) rámutat, a rokon értelmű szósorok gazdagodásának egy fontos tendenciájában a poliszémia és a szinonímia szoros összefüggésben áll egymással. A szókészlet bizonyos részrendszereit vizsgálva azt tapasztaljuk ugyanis, hogy az egyes szavak olyan fejlődésen mennek keresztül, amelynek során a kialakuló metaforikus jelentéseik egymás szinonimáivá válnak. Az új jelentések tehát már egy létező szinonimasorba illeszkednek bele.

A negatív emotív elemeket vizsgálva megállapítható, hogy azok e tendenciához illeszkednek. Ezek az elemek alapjelentésükben, a negatív emotív tartalom okán közel vannak egymáshoz, majd az újabb jelentéseikben – tehát amikor értékvesztőként fokozó funkciót töltenek be, valamint értékvtóként pozitív vélemény vagy meglepetés kifejezésére szolgálnak – ugyancsak szinonimikusan viselkednek. Azt látjuk tehát, hogy funkciójuk, jelentésük gyarapodásában is összetartó fejlődést mutatnak, és újabb használataikban gyakorta fel is cserélhetők egymással.

Mindez különösen érdekes, ha meggondoljuk a poliszémia, a szinonímia és a motiváltság összefüggéseinek a kérdését. Azt látjuk ugyanis, hogy poliszémia esetén a szavak újabb jelentései magyarázhatók a jelentések között kimutatható közös szemantikai komponensek feltárásával (vö. HORVÁTH 1996: 325). A levezetett jelentések tehát szemantikailag motiváltak. Ezzel szemben szinonímia esetén egy adott fogalmat több különböző, egymástól független hangalak jelöl, azaz a szavak közötti kapcsolat önkényes. A fentebb említett jelenség esetében azonban egy tulajdonképpen nem várt szemantikai motivációt találunk: a szinonímia nem tűnik önkényesnek, hiszen hasonló szemantikai tartalmú elemek azonos irányba tartó poliszém fejlődésének eredményeképpen jön létre.

6.3. Fontos röviden kitérni az értékvtás és az irónia közötti kapcsolatra is. SZERDAHELYI (1995: 282) alapján az ironikus nyelvhasználatban „a szöveg igazi jelentése a szó szerinti értelem ellenkezője”, aminek értelmében a két jelenség nem különül el élesen egymástól. (Az irónia meghatározásával kapcsolatos problémákkal e dolgozatban részletesen nem foglalkozom, l. erről többek között KOMLÓSI 2015; TÁTRAI 2008). Ugyanakkor az értékvtás esetében két szempontból sem ugyanaz a folyamat játszódik le, mint ami irónia esetében történik. Mindenekelőtt gondoljuk meg alaposabban SZERDAHELYI (1995: 282) fentebbi meghatározását egy példán keresztül:

(13) *Ez az ember csupa kedvesség.*

A fenti példában az ironikus jelentés úgy jön létre, hogy a *kedvesség* szó lexikai szemantikai tartalmához annak antonim párját kapcsoljuk aktuális jelentésként, tehát a kiemelt rész aktuális jelentése: 'nagyon undok'. Ugyanakkor értékvtáskor nem ilyen jellegű antonimikus viszonyról van szó. Az aktuális és a negatív emotív jelentés ugyanis pusztán az értékelő tartalmat tekintve ellentétesek egymással, egyéb szemantikai komponenseiket illetően nem. A probléma bemutatásához a korábban (4), (5) és (7) alatt közölt példákat itt (14a–c) alatt megismétlem.

(14) a) *Durva volt, amit a hegedűs művelt a hangversenyen.*

b) *Nagyon durva sportkupét mutatott be a Volvo.*

c) [...] *amcsi énekesnők közül egyedül Aguilera, aki tényleg durván énekel* [...]

Belátható, hogy a fenti példákban a *durva* elem aktuális jelentése nem lehet sem a 'kedves', sem a 'puha' vagy a 'kíméletes'. Hasonló megállapításra jutunk, ha a *brutális* és a *kegyetlen* értékvtáltó használatait elemezzük:

(15) [...] *egy igazán brutális és kegyetlen buli vár a szegedi Underground fanokra* [...] [facebook.com]

Ebben az esetben is bizonyos, hogy a *brutális* és a *kegyetlen* aktuális jelentése nem az 'emberséges, együttérző'.

A fentebbi eltérés mellett az értékvtáltást az is elkülöníti az irónia jelenségétől, hogy az előbbinél a lexikai szinten negatív elem válik az aktuális kontextusban pozitív értékelést kifejező elemmé. Ez utóbbi sajátosság okán az értékvtáltás ahhoz a jelenséghez áll közelebb, amelyet KLÉGR (2013: 16) az *anti-irónia* (*anti-irony*) terminussal jelöl. Ebben az esetben a megnyilatkozás egy negatívan értékelő elemet használ pozitív értékelés kifejezésére. Például:

(16) *Látom, sokat lustálkodszt mostanában* [miután a megnyilatkozást tevő értesült a partner szorgalmas munkájáról, aktív ténykedéséről].

Amíg tehát irónia esetében egy látszólagosan pozitív értékelés valójában negatív tartalmat hordoz, addig anti-irónia esetében az ellenkező történik: egy látszólagos támadással pozitív értékelést fejez ki a beszélő (l. még ugratás elve [Banter Principle]; vö. LEECH 1983: 142–145). Ugyanakkor ettől a nyelvhasználati formától is világosan elkülöníti az értékvtáltási jelenséget a fentebb tárgyalt sajátosság, tehát az, hogy anti-irónia esetében is a lexikai és a kontextuális szemantikai tartalom antonim viszonyban áll egymással, értékvesztés esetében azonban az ellentét pusztán az értékekre vonatkozik.

7. Összegzés és kitekintés. Jelen tanulmányban a negatív emotív elemek használatának egy típusával, az ún. értékvtáltási jelenséggel foglalkoztam. Az értékvtáltást mind a hazai, mind a nemzetközi irodalomban rendkívül kevés dolgozat tárgyalja, a jelen tanulmánnyal ezt a hiányt igyekeztem pótolni. Az értékvtáltó elemek legfontosabb nyelvi sajátosságait az alábbiakban összegzem.

Az értékvtáltó elemek (akárcsak az azokat magukban foglaló negatív emotív elemek mindegyike) elsődleges szemantikai tartalma a félelem, a düh vagy az undor emócióval hozható összefüggésbe. Nem minden negatív emotív szemantikai tartalommal rendelkező elem válhat értékvesztővé, és közülük még kevesebb értékvtáltóvá. Emellett olyan elem, amely értékvtáltásra képes, de értékvesztése nem, nincs a magyar nyelvben.

Az értékvtáltók pozitív értékelést vagy a megnyilatkozásban kifejezett tartalom meglepő voltát fejezik ki. Ez utóbbival összefüggésben amellett érveltem, hogy az értékvtáltók nem az értékvesztő elemekből alakulnak ki, emiatt nem te-

hető ki a megnyilatkozásban minden esetben egy default, a negatív emotív elem által módosított szó.

Az értékvtó elemek használati motivációját illetően megállapítottam, hogy azt a pszichológia oldaláról a negatív torzítással, az izgalom téves tulajdonításával, valamint a pozitív torzítással hozhatjuk összefüggésbe. Megvizsgáltam továbbá a szemantikai prozódia hatását is, és a vizsgált elemek sorának gazdagodása kapcsán rámutattam a szinonímia és a poliszmia összefüggéseire.

Végezetül megvizsgáltam az értékvtó elemek szemantikai sajátosságait, valamint, ezzel összefüggésben, helyüket a grammatikai rendszerben. Rámutattam, hogy az értékvesztés esetében a különböző használatokban különböző lexikai tételeket kell feltennünk. Ezzel összefüggésben megmutattam, hogy a jelenség poliszmiként kezelhető, pontosabban annak egy sajátos aleseteként, ún. enantioszémiként, azon belül pedig az emocionális–értékelő típusként, amikor is az adott elem értékjelentései között áll fenn az antonim viszony. Korpuszvizsgálati tapasztalataim alapján bevezettem a domén-enantioszémia fogalmát is, ami alatt azt értem, hogy bizonyos domének lehetővé teszik, sőt támogatják az értékvtó értelmezést, míg mások nem engedik azt meg. Az értékvtás és az irónia, valamint az anti-irónia közötti kapcsolatot megvizsgálva megállapítottam, hogy a jelenségek, bár hasonlítanak, semmiképpen sem azonosak egymással a bennük mutatkozó antonim viszonyok eltérő sajátosságai miatt.

A kutatás következő lépéseként az egyes értékvtó elemek történeti fejlődését, a szemantikai változás esetleges tendenciáit szeretném feltárni történeti szövegek manuális elemzése, valamint nagyobb méretű szöveggörpuszok géppel támogatott, időbeli összehasonlító elemzése alapján.

Kulcsszók: értékvtás, negatív emotív elemek, enantioszémia.

Hivatkozott irodalom

- ANDOR JÓZSEF 2011. De durva ez a téma! – Megfigyelések a melléknévi polaritásváltásról. *Hungarológiai Évkönyv* 12: 33–42.
- ANDOR JÓZSEF 2017. A lexikai fokozás polaritásváltásairól. In: GECSŐ TAMÁS – SZABÓ MIHÁLY szerk., *Az ellentét nyelvi és nonverbális kifejezésének lehetőségei*. Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest. 11–17.
- BIBOK, KÁROLY 2014. Lexical semantics meets pragmatics. *Argumentum* 10: 221–231.
- BIBOK KÁROLY 2017. *Szójelentés tan: a lexikai szemantikától a lexikai pragmatika felé*. Loisir Könyvkiadó, Budapest.
- BOUCHER, JERRY D. – OSGOOD, CHARLES E. 1969. The Pollyanna hypothesis. *Journal of Verbal and Learning Behavior* 8: 1–8.
- CACIOPPO, JOHN T. – BERNTSON, GARY G. 1994. Relationship between attitudes and evaluative space: A critical review, with emphasis on the separability of positive and negative substrates. *Psychological Bulletin* 115: 401–423. <https://doi.org/10.1037//0033-2909.115.3.401>
- DÉR CSILLA ILONA 2013. Iszonyatosan/rettenetesen/örületesen jó! A fokozószók grammatikailizációjáról. In: GECSŐ TAMÁS – SÁRDI CSILLA szerk., *Az interkulturális kom-*

- munikáció elmélete és gyakorlata*. Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest. 71–76.
- DRAGUT, EDUARD – FELLBAUM, CHRISTIANE 2014. The Role of Adverbs in Sentiment Analysis. In: PETRUCK, MIRIAM R. L. – DE MELO, GERARD eds., *Frame Semantics in NLP: A Workshop in Honor of Chuck Fillmore*. Association for Computational Linguistics, Baltimore. 38–41. <https://doi.org/10.3115/v1/w14-3010>
- HORVÁTH KATALIN 1996. Hogyan bővülnek a szinonimasorok? *Magyar Nyelv* 92: 325–331.
- JING-SCHMIDT, ZHOU 2007. Negativity bias in language: A cognitive-affective model of emotive intensifiers. *Cognitive Linguistics* 18: 417–443. <https://doi.org/10.1515/cog.2007.023>
- KICSIS SÁNDOR ANDRÁS 2010. Az enantioszémia néhány főbb esete a magyarban. *Magyar Nyelv* 106: 196–198.
- KIEFER FERENC 2007. *Jelentélemélet*. 2. kiadás. Corvina Kiadó, Budapest.
- KLÉGR, ALEŠ 2013. The limits of polysemy: Enantiosemy. *Linguistica Pragensia* 23: 7–23.
- KOMLÓSI BOGLÁRKA 2015. *Az ironikus hozzáállás: A verbális ironia szociokognitív modellje pragmatikai perspektívából*. Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem.
- KOVÁCS LÁSZLÓ 2013. *Fogalmi rendszerek és lexikai hálózatok a mentális lexikonban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KUGLER NÓRA 2014. A nyelvi polaritás kifejezésének egy mintázata, avagy milyen a *féltelmetesen jó*? *Magyar Nyelvőr* 138: 129–139.
- LACZKÓ MÁRIA 2007. Napjaink tizenéveseinek beszéde szóhasználati jellemzők alapján. *Magyar Nyelvőr* 131: 173–184.
- LEECH, GEOFFREY N. 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 1997. Miként viselkedünk a szavakkal? Benyomáskeltés és nyelvhasználat. *Magyar Nyelvőr* 121: 490–496.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 1998. Társalgási divatkifejezések a benyomáskeltés szolgálatában. *Magyar Nyelvőr* 122: 24–35.
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2000. Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv* 96: 418–436.
- NERLICH, BRIGITTE –TODD, ZAZIE – HERMAN, VIMALA – CLARKE, DAVID D. eds. 2003. *Polysemy: Flexible patterns of meaning in mind and language*. Walter de Gruyter, Berlin. <https://doi.org/10.1515/9783110895698>
- ORAVECZ, CSABA – VÁRADI, TAMÁS – SASS, BÁLINT 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: CALZOLARI, NICOLETTA et al. eds., *Proceedings of LREC*. European Language Resources Association (ELRA), Reykjavik. 1719–1723.
- PARTINGTON, ALAN 1993. Corpus evidence of language change: The Case of the Intensifier. In: BAKER, MONA – FRANCIS, GILL – TOGNINI-BONELLI, ELENA eds., *Text and Technology: In honour of John Sinclair*. John Benjamins, Amsterdam. 177–192. <https://doi.org/10.1075/z.64.12par>
- PEETERS, GUIDO – CZAPINSKI, JANUSZ 1990. Positive-negative asymmetry in evaluations: The distinction between affective and informational negativity effects. *European Review of Social Psychology* 1: 33–60. <https://doi.org/10.1080/14792779108401856>
- PÉTER MIHÁLY 1984. Érzelemkifejezés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben. *Általános nyelvészeti tanulmányok* 15: 219–235.

- PÉTER MIHÁLY 1991. *A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- PUSTEJOVSKY, JAMES – BOGURAEV, BRANIMIR eds., 1996. *Lexical semantics. The problem of polysemy*. Clarendon Press, Oxford.
- PRATTO, FELICIA – JOHN, OLIVER P. 1991. Automatic vigilance: the attention-grabbing power of negative social information. *Journal of Personality and Social Psychology* 61: 380–391. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.61.3.380>
- RAHMATI, FATEMEH 2015. Semantic shift, homonyms, synonyms and auto-antonyms. *WALIA journal* 31/S3: 81–85.
- RAKOVA, MARINA – PETHŐ, GERGELY – RÁKOSI, CSILLA eds., 2007. The cognitive basis of polysemy. New sources of evidence for theories of word meaning. *MetaLinguistica* 19. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- SCHACHTER, STANLEY MARK – SINGER, JEROME E. 1962. Cognitive, Social, and Physiological Determinants of Emotional State. *Psychological Review* 69: 379–399. <https://doi.org/10.1037/h0046234>
- SHMELEV, ALEXEI 2012. Cognitive and Communicative Sources of Enantiosemy. In: CANTERO, PILAR COUTO ed., *Proceedings of the 10th World Congress of the International Association for Semiotic Studies*. Universidade da Coruña, A Coruña. 837–844.
- SINCLAIR, JOHN 1991. *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford University Press, Oxford.
- SZABÓ MARTINA KATALIN 2015a. A polaritásváltás- és változás kezelési lehetőségei a szentimentelemzésben. In: KERESZTES GÁBOR szerk., *Tavaszi Szél 2015. Spring Wind 2015. Konferenciakötet 3*. Liceum Kiadó – Eger és Doktoranduszok Országos Szövetsége, Eger–Budapest. 629–643.
- SZABÓ MARTINA KATALIN 2015b. Egy magyar nyelv_ szentimentlexikon létrehozásának tapasztalatai és dilemmái. In: GECSŐ TAMÁS – SÁRDI CSILLA szerk., *Nyelv, kultúra, társadalom*. Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest. 278–285.
- SZABÓ MARTINA KATALIN 2015c. A polaritásváltás problémája a szentimentelemzés szempontjából. In: VÁRADI TAMÁS szerk., *IX. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia. Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 51–61.
- SZABÓ MARTINA KATALIN 2018a. A negatív emotív elemek vizsgálata a pszichológiai és a szemantikai motiváció szempontjából. In: DOMBI JUDIT – FARKAS JUDIT – GÚTI ERIKA szerk., *Aszimmetrikus kommunikáció - aszimmetrikus viszonyok*. SZAK Kiadó, Bicske. 901–923.
- SZABÓ MARTINA KATALIN 2018b. *A szentimentérték módosulásának a problémája a magyar nyelv szövegek szentimentelemzésében, különös tekintettel az értékvesztésre és az értékváltásra*. Doktori disszertáció. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. <https://doi.org/10.14232/phd.9976>
- SZABÓ MARTINA KATALIN – BIBOK KÁROLY 2019. Értékvesztésre és értékváltásra képes lexémák újabb vizsgálata. *ARGUMENTUM*. Special issue II: 639–649.
- SZABÓ MARTINA KATALIN – NYÍRI ZSÓFI – MORVAY GERGELY – LÁZÁR BERNADETT 2017. A szentimentérték módosulásának vizsgálata szemantikai-pragmatikai szempontból annotált korpuszon. In: VINCZE VERONIKA szerk., *XIII. Magyar Számítógépes*

- Nyelvészeti Konferencia*. Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Intézet, Szeged. 251–262.
- SZÉKELY GÁBOR 2007. *Egy sajátos nyelvi jelenség, a fokozás*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SZERDAHELYI ISTVÁN 1995. *Irodalomelméleti enciklopédia*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2008. Irónia. In: Szathmári István szerk., *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. A magyar nyelv kézikönyvei 15. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1988. A mai magyar nyelv normarendszerének egy jelentős változásáról az „ifjúsági nyelv” kapcsán. *Magyar Nyelvőr* 112: 398–406.
- TUKACS TAMÁS 2015. *Túlzásba vitt szavak. A fokozó értelmű szókapcsolatok magyar–angol szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- UMAR, A. МУХТАР 1982. *Ilm al-adillah*. Maktabah Dar al-Arabiya, Kuwait.
- WIERZBICKA, ANNA 2002. Australian cultural scripts – bloody revisited. *Journal of Pragmatics* 34: 1167–1209. [https://doi.org/10.1016/s0378-2166\(01\)00023-6](https://doi.org/10.1016/s0378-2166(01)00023-6)
- ВОЗНЕСЕНСКАЯ, МАРИЯ МАРКОВНА 2011. Энантioseмия в русской фразеологии. In: КИБРИК, АНДРЕЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ – БЕЛИКОВ, ВЛАДИМИР ИВАНОВИЧ – БОГУСЛАВСКИЙ, ИГОРЬ МИХАЙЛОВИЧ – ДОБРОВ, БОРИС ВИКТОРОВИЧ – ДОБРОВОЛЬСКИЙ, ДМИТРИЙ ОЛЕГОВИЧ ред., *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: По материалам ежегодной Международной конференции «Диалог»*. РГГУ, Москва. 759–767.

The phenomenon of value shift in Hungarian

On a special use of negative emotive elements

This paper discusses a special use of what are known as negative emotive elements, the phenomenon of value shift. Negative emotive elements that, in themselves, out of context, exhibit a semantic content that can be taken to correspond to some negative emotion, are able to undergo value loss or, less frequently, value shift. By the former term, I mean the phenomenon where a negative element becomes an intensifying modifier for some other word as in *brutálisan gyors* ‘brutally fast’. By the latter term, I mean cases in which the element, in spite of its inherently negative content, expresses the speaker’s surprise or positive value judgement as in *brutális alaplap* ‘a brutal [= extremely/surprisingly good] mainboard’. Negative emotive elements can be found in a number of languages, and can also be attested historically. Nevertheless, disregarding my own earlier studies, very few papers discuss them; and even the ones that do, concentrate on, or even restrict their attention to, the phenomenon of value loss. The aim of the present paper is to fill that gap by contributing some observations concerning the study of value shift in negative emotive elements.

Keywords: evaluative content, value shift, negative emotive elements, enantiosemy, pragmatics.

SZABÓ MARTINA KATALIN
Szegedi Tudományegyetem
MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Melléknévség

Jelen írás elsősorban tudománytörténeti jellegű, egy korábbi tanulmányom (KICSI 2014) folytatása. Két részből áll: az 1960–1970-es évek nyelvészetének egy BAS AARTS által felelevenített vonulatát, a nem-diszkrét (*fuzzy* 'bolyhos') kategóriákkal operáló nyelveirást követve a melléknévség fokozataira hozok példákat, majd a nyelvészettörténet egy epizódját felidézve arra mutatok rá, hogy nem szabad olyan nyelvek leírásából kiiktatni a melléknévek szófaját, amelyekben nyílt osztályt alkotnak.

A melléknévekről legalábbis R. M. W. DIXON klasszikus tanulmánya (1977) óta ismert, hogy 1. egyes nyelvekből mint szófaji kategória valószínűleg hiányoznak; 2. más nyelvekben zárt szóosztályt képeznek viszonylag kevés taggal; és 3. a nyelvek harmadik csoportjában (angolban, magyarban stb.) kiterjedt, nyitott szóosztályt alkotnak.

Korábbi tanulmányomban (KICSI 2014) ANTAL LÁSZLÓnak az igeésre, JOHN ROBERT ROSSnak a főnévségre vonatkozó elképzeléseit vázoltam. BAS AARTS újabban a szintaktikai fokozatosságot (DWIGHT BOLINGER alkotta műszóval: *gradience-t*) többek között a melléknévség (*adjectivity*) fokozataival illusztrálta (2007: 105–107). AARTS négy angol melléknév, a *happy* 'boldog', a *thin* 'vékony', az *alive* 'élő' és az *utter* 'tökéletes, végleges' viselkedését vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy ezek az említett sorrendben felelnek meg a melléknévség általa felállított kritériumainak, közülük a *happy* a legjobb melléknév. ROSS főnévségi feltételeihez hasonló AARTS melléknévségi kritériuma: minél többféle, a szófajra jellemző környezetben fordul elő egy melléknév, annál jobb példánya szófajának, szóosztályának. A melléknévek igényesebb osztályozására, egyéb szempontoknak is figyelembevételével egyébként többen kísérletet tettek (például KIEFER 2003). MORAVCSIK EDITH a magyar melléknévek mint önálló szófajnak főnévi természetéről, főnévségéről (*nouniness*) értekezett nyelvtipológiai szempontból (2001).

Egyes magyar melléknévek disztribúcióját vizsgálva, AARTSot követve a következő pozíciókat különböztethetjük meg: 1. attributív pozíció, 2. predikatív pozíció, 3. abszolút szuperlatívusz, 4. fokozás, 5. fosztóképző.

Az emberi tulajdonságot jelölő *boldog* valamennyi pozícióban elhelyezhető: 1. *egy boldog nő*, 2. *a nő boldog*, 3. *nagyon boldog*, 4. *boldog – boldogabb – legboldogabb*, 5. *boldogtalan*.

A fizikai tulajdonságot kifejező *vékony* az utolsó pozícióban nem helyezhető el: 1. *egy vékony nő*, 2. *a nő vékony*, 3. *nagyon vékony*, 4. *vékony – vékonyabb – legvékonyabb*, 5. **vékonytalan*.

Az állapotot jelölő, főnévként is viselkedő *özvegy* csak az első két pozícióban helyezhető el: 1. *egy özvegy nő*, 2. *a nő özvegy*, 3. **nagyon özvegy*, 4. *özvegy – *özvegyebb – *legözvegyebb*, 5. **özvegytelen*.

A nem fokozható *kicsi* pozíciói: 1. *egy kicsi nő*, 2. *a nő kicsi*, 3. *nagyon kicsi*, 4. *kicsi – *kicsibb – *legkicsibb*, 5. **kicsitlen*.

A *kis* pozíciói: 1. *egy kis nő*, 2. **a nő kis*, 3. **nagyon kis*, 4. *kis – kisebb – legkisebb*, 5. **kistelen*. A *kicsi* és a *kis* hol egymás szinonimáiként, hol egymás alternánsaiként viselkednek.

A több szófajt is képviselő *pertu* csak egy melléknévi pozícióban helyezhető el: 1. *egy pertu barát*, 2. **a barát pertu*, 3. **nagyon pertu*, 4. *pertu – *pertubb – *legpertubb*, 5. **pertutilan*.

	1	2	3	4	5
boldog	+	+	+	+	+
vékony	+	+	+	+	–
özvegy	+	+	–	–	–
kicsi	+	+	+	–	–
kis	+	–	–	+	–
pertu	+	–	–	–	–

A vizsgált melléznevek hierarchiája tehát a legjobbtól a legkevésbé tipikusig haladva: *boldog*, *vékony*, *kicsi*, *özvegy*, *kis*, *pertu*. Az angol *happy* és a magyar *boldog* elsősorban annak köszönheti legjobb melléknév jellegét, hogy fosztóképzővel is ellátható. Az egyszerű (képzőtlen) melléknévi alapszóhoz (mint a *boldog*) csak ritkán járul fosztóképző (VARGA 2006: 84), s ez lehet a helyzet más nyelvekben is, ahol megvan az egyszerű alapszó fosztóképzős párja: angol *happy – unhappy*, spanyol *feliz – infeliz*, román *fericit – nefericit*, francia *heureux – malheureux*, német *glücklich – unglücklich*, orosz *ščastlivyyj – nesčastlivyyj* stb.

A melléznevek az ókori görög-latin hagyományban a főnevek közé sorolódtak, azok egy alosztályát képezték (ROBINS 1999: 38, 45, 64, 70), csak a középkortól számítanak az európai hagyományban önálló szófajnak (ROBINS 1999: 85, 97, 122, 131, 133, 138), s ezt azóta ritkán vitatják. Alkalmanként azonban a mellézneveknek más szófajba való beolvasztására is tesznek kísérleteket. Így a német hagyományban a már strukturalista nyelvleírást képviselő JOHANNES ERBEN nyelvtanában a „Beiwort” kategóriája a mellézneveket, a határozószókat és a számneveket fogja át (1964: 143–166). A későbbi német nyelvtanírók szakítottak ezzel a felfogással, ám jelentős, mérvadó, a magyar nyelvészetre is ható német nyelvtanok újabban a számneveket is a melléznevek közé sorolják.

A 20. századi nyelvészettörténetnek szófajelméleti szempontból is különösen érdekes epizódja volt a generatív szemantika, amely az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején az amerikai nyelvészet egyik meghatározó irányzata volt, s világszerte hatott. A generatív nyelvészetben minimális, a lehető legáltalánosabb elvek alapján igyekeztek magyarázni a nyelvtani szerkezeteket. Ennek következtében a generatív-transzformációs nyelvészek jelentős részét az 1960-as évek második felében bizonyos szófajtani tévelygések jellemezték (erről KICSI 2014: 467). A „tévelygők” némelyike az úgynevezett generatív szemantika képviselője volt, s a generatív szemantikára is a kategóriák egybeolvasztása szellemében redukcionizmus volt jellemző, mégpedig egy igen erős fegyver, elemzőeszköz, a transzformáció birtokában. Például 1970 körül a mellézneveket J. R. (HAJ) ROSS főnévi csoportoknak, PAUL M. POSTAL és tőle függetlenül GEORGE LAKOFF viszont „mély” igéknek tekintette. (ROSS és POSTAL egyébként nemcsak ekkoriban, hanem a későbbi évtizedekben is szorosan együttműködtek, s a generatív nyelvészet fő csapásirányáról letérve is megmaradtak transzformációs nyelvésznek.) A hagyományos szófajrendszer teljes felszámolásával

a generatív szemantikusok csupán három biztos kategóriát hagytak meg: mondat, főnévi csoport és ige, amelyek megfeleltethetők a logika propozíció, argumentum és predikátum fogalmaival. Minden más szófaji kategóriát transzformációkkal állítottak elő (AARTS 2017: 24). Többé-kevésbé tudatos irányban redukálták le a kategóriákat, s a mondat, ige és főnévi csoport már GEORGE LAKOFF és J. R. ROSS nagy hatású programadó írásában (LAKOFF–ROSS 1976; készült: 1967) kitüntetett volt az úgynevezett „bázis” összetevői között, s ugyanitt utaltak a predikátumkalkulusra emlékeztető „mély” szintaktikai reprezentációra.

A generatív szemantikusok – egyébként kiváló nyelvészek – korabeli szófajtani állásfoglalásait egyrészt elrettentésül érdemes idézni: mire vezet a szigorúan a logikára alapozott, transzformációkkal felépített nyelvelírás. (A melléknév kategóriája eltüntetésének mindkét természetesen adódó, ám egymásnak tökéletesen ellentmondó lehetőségével éltek.) Másrészt az állásfoglalások többfélesége arra utal, hogy kielégítő szófaji besorolás csakis kielégítő nyelvelíró módszer birtokában, kielégítő elméleti háttérrel lehetséges.

Érdemes megjegyezni, hogy a francia strukturalista nyelvészet kiemelkedő alakja, LUCIEN TESNIÈRE a minőséget jelölő melléknveket nevezte a leginkább melléknvekeknek („les plus adjectifs des adjectifs”, 1959: 69; idézi VOL’F 1978: 6), és a szovjetorosz nyelvészetnek is volt egy, a generatív szemantikával párhuzamos, vele rokon irányzata, amelynek egyik kiemelkedő képviselője, JELENA M. VOL’F a melléknveket is tárgyalta az ibériai újlatin nyelvek anyaga alapján (VOL’F 1978). Ami a generatív szemantikához közelítő korabeli magyar nyelvészeket illeti, figyelemre méltó volt MÁRTONFI FERENC két írása a kínai szófajról az 1970-es évek elején (egybegyűjtve: MÁRTONFI 1992), amelyekben megkülönböztette a grammatikai és lexikai szófajt, s megállapította: „a kínai nyelvben van grammatikai, de nincs lexikai szófaj” (MÁRTONFI 1992).

Hivatkozott irodalom

- AARTS, BAS 2007. *Syntactic Gradience: The Nature of Grammatical Indeterminacy*. Oxford University Press, Oxford.
- BOLINGER, DWIGHT L. 1961. *Generality, Gradience and the All-or-None*. Mouton, ‘s-Gravenhage.
- DIXON, ROBERT M. W. 1977. Where have all the adjectives gone? *Studies in Language* 1: 1–80.
- ERBEN JOHANNES 1964. *Abriss der deutschen Grammatik*. 7. Auflage. Akademie, Berlin.
- KICSI SÁNDOR ANDRÁS 2014. Antal László a szófajok kontinuumáról. *Magyar Nyelv* 110: 465–471.
- KIEFER FERENC 2003. How much information do adjectives need in the lexicon? In: Uő szerk., *Igék, főnevek, melléknvevek*. Tinta, Budapest. 32–43.
- LAKOFF, GEORGE – JOHN ROBERT ROSS 1976. Is deep structure necessary? In: JAMES D. MCCAWLEY ed., *Syntax and Semantics 7. Notes from the Linguistic Underground*. Academic, New York – San Francisco – London. 159–164.
- MÁRTONFI FERENC 1992. Az írástól a versig. Kőrösi Csoma Társaság, Budapest.
- MORAVCSIK, EDITH A. 2001. On the nouniness of Hungarian adjectives. In: CHRIS SCHANER-WOLLES et al. eds., *Naturally! Linguistic Studies in Honor of Wolfgang Ulrich Dressler Presented on the Occasion of His 60th Birthday*. Rosenberg & Seiler, Vienna. 337–346.
- ROBINS, ROBERT HENRY 1999. *A nyelvészet rövid története*. Osiris–Tinta, Budapest.
- TESNIÈRE, LUCIEN 1959. *Éléments de syntaxe structurale*. Klincksieck, Paris.
- H. VARGA MÁRTA 2006. *A magyar fosztó- és tagadóképző*. Tinta, Budapest.
- VOL’F, JE. M. 1978. *Grammatika i semantika prilagatel’ nogo*. Nauka, Moszkva.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Anda Pál hadába való szólásunk eredetéhez

1. Szólásaink között több olyat találni, amelyek a domináns feleségük által elnyomott férjekre vonatkoznak. Ma is használjuk ebben az összefüggésben a *papucs alatt van*, ill. *papucs alatt tart vkit* szólást (vö. FORGÁCS 2003: 568), amelynek magyarázatát a szóláskutatók a régi párviadatokban keresik, amikor is a győztes fél egyik lábát teljes diadala jeléül földön fekvő ellenfele nyakára tette, jelezvén azt, hogy sikerült a vesztest teljesen megaláznia (vö. O. NAGY 1979: 384–385). Régebbi frazeológiai gyűjteményeink azonban több szinonim szókapcsolatot is tartalmaznak ebben a jelentésben. Közéjük tartozik a *Simon bíró* kifejezés is, amelynek eredetéről korábban már írtam a Magyar Nyelvben (FORGÁCS 2018). Ennek értelmezése régi szótárainkban nem egyértelmű, van ahol ’kardos asszony’-ként adják meg a jelentését, de valójában a ’papucs alatt tartott férj’-et jelöli. Ennek szinonimjaként több szótárunk feltünteti az *Anda Pál hadába való* kifejezést is (vö. ERDÉLYI 1851: 9; MARGALITS 1896: 9; SIRISAKA 1890: 5). O. NAGY emellett szögleletes zárójelben feltünteti még az *Anda Pál katonája* alakot is (1976: 44).¹

Mindhárom 19. századi gyűjteményünk rövid magyarázatot is fűz a kifejezéshez, melyek végső soron SZIRMAJ Hungaria in parabolis című művére (1804) vezethetők vissza. Ennek magyar nyelvű kiadásában a következőket találjuk: „79. §. Két nagy papucshős volt akkoriban a magyarok között: az egyik *Simon* miskolci bíró, aki felesége helyett mindenféle asszonyi munkát elvégzett, a másik *Anda Pál* lovas szakaszvezető. Az 1598. évi 31. tc. értelmében a táborral járó asszonyokat zsákba kellett kötni és vízbe kellett fojtani; ennek okából a mi emberünk, nem hordozhatván magával feleségét a hadjáratban, minden héten engedélyt kért főkapitányától, hogy feleségét meglátogathassa. Innen nevezik a *feleségének felettébb engedő, feleségétől féltő, felesége után járó* férjet ekképpen: *kontyot feltérvő férfi, Simon bíró, Anda Pál hadába való*. Innen származik ez a mondás is: *Jaj annak a háznak, hol tehén bikának jármat (!) vethet nyakába*” (Szirmay 2008: 115–116).²

¹ Ez utóbbit O. NAGY Jókaitól adatolja (vö. „[az emberek] fejemre szarvakat raktak, ... kinevettek, »*Andapál katonájának*« gúnyoltak! [Jók. 65: 254. NSz.]” O. NAGY 1966:189). Az Arcanum Digitális Tudománytárból (ADT.) is csak tőle adatolható ez a forma, az előbbi mellett még a Szeretve mind a vérpadig című regényből: „Bercsényi, a maga szokott csipkelődő, csúfondáros modorában azzal fogadta Csajághyt, hogy: »No, hát megérkezett az *az Anda Pál katonája is?*« S még nem elég, hogy *Anda Pál katonájának* nevezte Ocskayt, ami annyi, mint a német *szimándli, asszonyhős*, hanem még hozzátette azt a rossz tréfát is: »Vajon ellátta-e elég mogyoróval a felesége mókusát?«” (kiemelések tőlem – F. T.). Lehet tehát, hogy ez a változat Jókai egyéni alkotása.

² Vö. még CzF. 1: 153: „ANDAPÁL, ősz. fn. tt. –*Pál-t*, tb. –ok. Papucshős, aki nem úr a maga házában, s nejének kormánya alatt él; katapila, katuska férfi. Hihetőleg ily nevű történeti személytől közmondásképpen származott elnevezés. *Anda-Pál hadából való*. Km. Különbön *Pál* keresztnév gúnyos nevezetül használtatik, a *Szél-Pál*-ban is”. Részletek egy szólásmagyarázó szótárból című írásában O. Nagy (1966: 189) is átveszi ezt a magyarázatot, s – CzF. szócikkére is hivatkozva – hozzát teszi még, hogy „a szólás hatására az *Anda Pál* tulajdonnévből a múlt században közszó lett (*andapál*), amelyet ’papucshős’ jelentésben használtak”.

Fent idézett gyűjteményeinkben ennek a magyarázatnak egy rövidített változata található meg, azzal a különbséggel, hogy ERDÉLYI és SIRISAKA már *lovass kapitány*-ról tesznek említést, aki Miskolcon lakik: „Anda Pál lovas kapitány és házas ember volt Miskolczon, s az 1598. 31. törv. cikk rendelete tiltván hogy aszonyok (!) a táborral járassanak, ő feleségét látogatni minden héten haza kéredzett” (ERDÉLYI 1851: 9). Láthatjuk, hogy ez bizonyos fokú csúsztatás: SZIRMAY csak a Simon nevű bíróról állítja, hogy miskolci lakos, Anda Pálról nem, s rendfokozatát is csak szakaszvezetőnek tünteti fel.

De nem is ez a fő probléma a kifejezés magyarázatával. Azt már korábban említett írásomban (FORGÁCS 2018) is részletesen kifejtettem, hogy *Simon bíró* szólásunknak semmi köze egy valaha Miskolcon élt bíróhoz: a szólásnak egy állítólagos személyhez kötése nem más, mint aitiologikus, névmagyarázó anekdota.

Valójában egy a németből kölcsönözött szólással van dolgunk, a német *Siemann* kifejezés átvételével. Ez a *Siemann* voltaképpen elhomályosult összetétel a *Sie + Mann* komponensekből, a jelentése ’nő + férfi’, ebből két irányba is fejlődött a jelentése: ’nőies férfi, papucsférj’, illetve ’kardos asszony’ értelmét is megtalálni (vö. GRIMM 16: 959–961). Értelme azonban utóbb – már a németben is – a ’papucsférj’ irányába tolódott el. A *Siemann* alak a magyarban részben *szimándli* formában honosodott meg, részben *Simon bíró* alakban. Ez utóbbi vagy úgy keletkezett, hogy a *Siemann* a magyarban is kicserélődött az ejtésben hozzá nagyon közel álló *Simon* tulajdonnévvel, vagy ez a csere már a németben megtörtént, s talán már eleve ezt a *Simon* alakot kölcsönöztük, s egészítettük ki a *bíró* komponenssel, amely feltehetőleg a *Siemann* szinonimájaként előforduló *Doktor Simon*, esetleg a *Meister Simon* szókapcsolatok leképezését szolgálhatta.

2. Ennek nyomán felmerül a kérdés, vajon *Anda Pál* szakaszvezető valódi személy volt? Nem a *Simon bíró* szólás volna ugyanis az egyetlen, amelynek kapcsán felvetődik, hogy eredetmagyarázata csak kitaláció. DUGONICSnál megtaláljuk például a *kap rajta, mint Cibak a kulacson* szóláshasonlatot is (1820/2009. 1: 198), melynek háttérében DUGONICS szerint egy ismert korhely áll: „Azt mondgyák egy *Cibak* nevezetű korhelyrül: annyira szoktatta légyen magát a’ bor italra, hogy ha bora nem volt, az üres kulacsot lábaihoz akasztotta, és könnyebben túrta a’ hideglelést. Ha ki pedig néki akkor egy tele kulacsot hozott, a’ hideglelést is el hagyta”. Ezt az értelmezést MARGALITS is átveszi, sőt ő egy további variánst is közöl: *Kap rajta, mint Cibak bátya a kulacson* (1896: 94). Korántsem biztos azonban, hogy csakugyan ez a kifejezés valódi magyarázata.

Az kétségtelen, hogy a *Cibak* mint személynév régtől fogva megtalálható a magyarban (vö. EtSz. 1: 651. *Cibak*; ill. FNSz. 1: 287. *Cibakháza*). Eredete ismeretlen, illetve bizonytalan (a FNSz. szerint esetleg a ném. *Zwack* személynévből származik), az azonban vitathatatlan, hogy személynévként élt régebbi nyelvünkben, tehát élhetett ilyen nevű korhely is. Azonban DUGONICS számos szólásmagyarázatát illetően támad az embernek olyan érzése, hogy talán csak kitalált történetekről van szó. Egy korábbi tanulmányomban (FORGÁCS 1996) felvettem ezért a szólás magyarázatát illetően egy másik lehetőséget is. Ennek lényege, hogy a szólásbeli *Cibak* talán egy alkalmilag tulajdonnévvé vált köznévből, azaz valójában *cibak*-ról lehet szó. Ennek a TESz. – *cibak*¹ címszó alatt – (1: 424–425) két jelentését adja meg: 1. ’kétszersült; Zwieback’, 2. ’katonakenyér; Kommißbrot’. A kifejezés, amely az olasz *biscotto* vagy a francia *biscuit* tükörfordításaként létrejött német *Zwieback* szónak a magyarba való átvételével keletkezett, „a friss kenyérről való ellátást nélkülöző tengerészek és katonák

számára készült, szárított kenyérféleséget jelöli” (TESz. uo.). Könnyen belátható, hogy az ilyen szárított kenyérféleségeket fogyasztó ember evés közben nagyon megszomjazhatott, tehát megőrült bármiféle innivalónak, azaz kapott a kulacson. Felmerül természetesen a kérdés, miért lett a köznévből tulajdonnév? Ennek egyszerre több oka lehet. Feltehetően szerepe volt a változásban annak, hogy a *cibak* mint köznévi inkább csoportnyelvi szó volt, a katonaság nyelvében terjedt inkább el (nyilván ezért is válhatott mára régiessé, elavulttá), ezért aki nem ismerte, könnyen hihette, hogy a *Cibak* tulajdonnévvel van dolga a kifejezésben.

3. Ha azonban a címben szereplő szólásunkban előforduló személy is csak kitaláció, akkor arra kell választ adnunk, mit jelenthetett annak családnévi része, az *Anda*? Talán csak valami alkalmilag tulajdonnevesült alakkal van dolgunk? S ha igen, akkor mi lehet az értelme?

Az, hogy egy köznévi komponens tulajdonnevesül egy szólásban, egyáltalán nem ritka (vö. pl. *Futakon van a tej 'kifut', elment Földvára deszkát árulni 'meghalt'*). Az sem ritka, hogy egy ilyen világosan motivált és tulajdonnevesült elemhez keresztnévi utótag is csatlakozik. Ékes példáját láthatjuk ennek ERDÉLYI két egymást követő adatában: *Morogjon Varga Pál, csak jó csizmát varrjon. – Hadd morogjon a varga, csak Pál jó sarut varrjon* (1851: 406). De szinte bizonyos, hogy a következő hasonlatban szereplő *Varga Ferenc* is csak kitalált személy, valójában a varga morog sokat az inasával: *Haragban van, mint Varga Ferenc az inasával* (ERDÉLYI 1851: 407). De nyilván ugyanilyen beszélő név a MARGALITSNÁL (1896: 395) és SIRISAKÁNÁL (1890: 93) is 'kívácsi, mindent fürkésző' jelentésben szereplő *Kandi Pál*-é vagy a szintén MARGALITSNÁL (1896: 58) található *Oldal Pállal beszélt 'szótlatlanul eloldalgott, elment'* szólás tulajdonnévi eleme, sőt valószínű hogy *Dobra Panna* családnéve is ebbe a csoportba tartozik a *Megadta módját, mint Dobra Panna a táncnak* szó-láshasonlatban (MARGALITS 1896: 707), amelynek ugyanitt megtaláljuk a *Megadta módját, mint patai asszony a táncnak* változatát is. A *Dobra* itt is jó eséllyel a táncot kísérő hangszer miatt került a szólásba: a dobszóra, zeneszóra könnyen táncra perdülő asszonyok nevéként.

Láthatjuk tehát, hogy *Anda Pál* neve könnyen lehet beszélő név, s keresztnévi tagja vélhetően csak „álca”, hogy azt a benyomást keltse, valódi személyről van szó. Ha ez így van, akkor a valódi kérdés az, hogy mit jelenthet az *Anda* családnév? Véleményem szerint lehet ez is tartalmas név, bár hozzá kell tennem, hogy az alábbiakban kifejtendő magyarázatom csak hipotézis, teljesen nem bizonyítható.

GOMBOCZ és MELICH az Etimológiai szótárban (EtSz. 1: 91) foglalkoznak az *Anda* név eredetével, éppen vizsgált szólásunk kapcsán. Magának a szólásnak az eredetét ismeretlennek mondják, ez némiképp meglepő, mert fentebb említett 19. századi gyűjteményeink mind közlik az említett anekdotát, amit eltérő véleményük esetében legalábbis cáfolni illetett volna a szótár szerkesztőinek. Az EtSz. szótár szerint az „*Anda* tn. nyilván az *András* keresztnév becéző alakja, vö.: *Anda-monya* [Csik megyéből, MTSz.] ,ekeszeg’. Vö. az *András* c.” Az *András* szócikkben (uo.) ugyancsak közlik a becéző formák között az *Anda* alakot. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy ennél jobb magyarázat is létezik az *Anda* családnévre vonatkozóan a vizsgált szólásban.

Aki *Anda Pál hadába való, Anda Pál katonája*, az kicsit ügyefogyott, butácska, hagyja, hogy a felesége irányítsa. Ez a régebbi időkben nem volt éppen dicséretes erény, inkább ostobának tartották az ilyen embert. Ezért véleményem szerint az *Anda* név az *András* helyett talán inkább a feltehetően hangfestő eredetű *andalodik, andalog, andalít* szócsaláddal van rokonságban. Az *andalodik* legkorábban adatolható jelentése a TESz. azonos című szócikke

(1: 152) szerint 'bambává válik, verdummen', de ezt a szótár másodlagosnak tartja a későbből adatható 'bámul'-hoz képest. „A többi jelentés is ebből a 'szájtátva bámul' alapjelentésből fejlődhetett egyrészt a 'bamba, buta' képzet irányába, másrészt – sok esetben önkényes írói szándék alapján – a 'csodálkozik, mereng, merengve ballag, elkóborol', illetőleg az 'álmódozik, rajong' irányába” (uo.).

Ehhez a szócsaládhoz sorolja a TESz. (1: 152) a 'belemerül vmibe' értelmű *ándorodik* szavunkat is, valamint a 'buta, ostoba' jelentésű köznévi *antal* lexémát. Ez utóbbinak a szócikkében (1: 157) a szótár idézi Heltai Dialógusából (1552) az *igen antal a fejed* fordulatot, valamint az *antalkodik* és *antalodik* származékokat, amelyeket ugyancsak az *andalodik*, *andalog* családjába tartozónak magyaráz.³

Meg kell említenünk, hogy GRÉTSY (1956) más etimológiát vél felfedezni Heltai szólásának *antal* komponensében: szerinte 'egyfajta hordó' jelentésű régi *átalag* szavunkat kell benne keresni, így az *antal a fejed* eredetileg valami olyasmit jelenthetett, hogy 'kong a fejed az ürességtől'. A TESz. (1: 157) és még inkább az EWUng. (1: 38) azonban elveti ezt az értelmezést, és – mint láthattuk – az *andalodik* családjába tartozónak tartja 'buta' jelentésű *antal* szavunkat, melynek formai alakulására azonban az *Antal* személynév is hathatott. Ennek nyomán elindult egy olyan jelentésfejlődés, amelyben a személynév a 'fészesű, ügyefogyott, ostoba' értelmet is felvette. Ez szólásokban és képzett származékokban is kimutatható, vö. pl. BARANYAI DECSI (1598/1978) 203: *Meg iőt Antal Budáról, zöld agat hozot orraban* : profectus ad apaturia, rediit maio; 114: *Vagyon módgya benne, mint Antalnak az eb vtesben* : pardi mortem assimilata, ill. *antalkodás* 'stultitia', *antalodik*, *elantalodik* 'stupeo, stultus fio' (vö. NySz. 1: 94).

Az *andalodik*, *elandalodik* alakokból hangváltozás nyomán lehet *antalodik*, *elantalodik*, de ezt a TESz. teljesen elfogadhatónak tartja, s megemlíti ezzel kapcsolatban a „valószínűleg e szócsaládba tartozó *ándorodik* ~ *ántorodik* kettősséget” is (1: 157).

Az *andalodik* és az *anda* kapcsolatához azonban erre sincs szükség: utóbbi lehet ennek a fiktív tőnek valamiféle igenévi változata is, amelyben a folyamatos melléknévi igenév képzőjének *-a* variánsa szerepel, vö. pl. *inga*, *hulla*, *hinta*, *fura*, *kajla* stb. Az *anda* eszerint valami olyasmit jelenthetett, hogy 'szájtáti, buta, bamba', s a játszi, beszélő tulajdonnévi forma, az *Anda Pál* ezt perszonalifikálta.⁴ Aki tehát *Anda Pál hadába való*, az maga is 'ostoba, buta', hagyja, hogy a felesége irányítsa. Feltehetően szó sem volt itt tehát ilyen nevű élő személyről, hanem ugyanolyan beszélő névvel van dolgunk, mint a *Futakon van a tej*, vagy a fentebb említett *Varga Pál*, *Kandi Pál* vagy *Oldal Pál* nevek esetében. Talán az sem véletlen, hogy a keresztnév is *Pál* a szólásban: meglehetősen sok szólásban fordul ugyanis elő a *Pál* keresztnévi komponens, l. előző példáinkat is.⁵

De elképzelhetőnek tartom azt is, hogy a *had* komponens „háborús” magyarázata is félreértésen alapul. Mint tudjuk ugyanis, *had* szavunknak csak másodlagos jelentése a 'hadsereg',

³ A TESz. csak valószínűnek tartja az *andalodik* szócsaládjának kapcsolatát 'ostoba, dőre' jelentésű *antal* melléknévünkkel, az EWUng. viszont már tényként közli az összefüggést: „Abl aus einem fiktiven Stamm. Der Stamm ist unbek Urspr und identisch mit dem von →*antal*” (1: 35).

⁴ Az *anda* lexémát – melléknévnek minősítve – a NSzt. adatoja is, külön címszót alkot a szótárban (2: 773), ám a vonatkozó, főleg 19. századi példák mindegyike 'andalító', ill. 'andalgó' értelmű, így csak részben mutatja ezt a feltételezett régebbi 'buta, ostoba' jelentést.

⁵ Talán az sem véletlen, hogy a 'papucsférj' jelentésű *Simon bíró* és *Anda Pál* egyaránt *miscolci* illetőségű személyek korábbi szólásgyűjteményeinkben, bár fentebb már jeleztem, hogy itt talán SZIRMAY szövegének helytelen értelmezése okozza az egyezést.

ill. a 'háború', a későbbi adathozhatóság ellenére is a TESz. (2: 13) a 'nemzetség, nagycsalád' értelmét tartja eredetinek. Ez a jelentése ugyan később visszaszorult, de egyes nyelvjárásokban, például a palócban nagyon sokáig fennmaradt. A had és a szēr című tanulmányában NYÍRI (1956: 105) idézi PINTÉR SÁNDOR A palócokról című tanulmányát. Ebben olvashatjuk, hogy „az egy községben lakó mindazon palócok, kik egy vezetéknévet viselnek, ha mindjárt különálló családokat képeznek is, a »had« csoportosító szó alatt szeretik magukat nevezni, mint p. o. ha kérdi valaki »kinek a hadábó való kied?« — »Én az Andó hadábó vagyok⁶, a meg a Lantos hadábó való, de vágyón mink itt több hadbó is, láti ked im ahun van ni az a magos embér a Gordon hadáhó nevezi magát; e még ehun a Zábó hadáhó szít.«”

Vagyis: ha a címben szereplő szólásunk esetleg olyan nyelvjárás területen keletkezett, ahol élt a *had* 'nagycsalád, nemzetség' jelentése, s az előbb látott *valakinek a hadából való* fordulat, akkor a szólás eredetileg azt is jelenthette, hogy az illető a könnyen *elandalodó*, azaz 'szájtáti, bamba, ostoba', feleségüknek mindenben engedő férjek nagy családjába, táboraiba tartozik. Ha helytálló ez az interpretáció, akkor a későbbi, SZIRMAYTÓL elindult, de összes 19. századi szólásgyűjteményünkől átvett eredetmagyarázata nem más, mint az *anda* és *had* komponensek fentebbi jelentését nem ismerő, de a szólás motiváltságát kereső személyek népetimológiai szólásfejtése, amelyben így a *had* ma általános jelentése okán *Anda Pál* már mint szakaszvezető (sőt később: kapitány) jelenik meg a hozzá tartozó történettel a hetenkénti hazalátogatásról. Azaz hasonló remotiváció történt itt is, mint a *hátra van még a feketeleves* szólásnak a kávézással való összekapcsolása során, vagy a fentebb említett *Doktor Siemann* szólás *Simon bíróvá* alakításakor.

Kulcsszók: szólások, szólásmagyarázat, frazeológia, történeti frazeológia, lexikológia.

Hivatkozott irodalom

- ADT. = Arcanum Digitális Tudománytár. <https://adtplus.arcanum.hu/hu> (2019. 06. 28.)
- BARANYAI DECSI JÁNOS 1598/1978. *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque*. ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium 5. ELTE, Budapest, 1978.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich/Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874.
- DUGONICS ANDRÁS 1820/2009. *Magyar példa beszédek és jeles mondások* 1–2. Bába Kiadó, Szeged, 2009. (Forgács Tamás utószavával.)
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Kozma Vazul, Pest.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- EtSz. = *Magyar etymologiai szótár* 1–17. füzet. Szerk. GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1914–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- FORGÁCS TAMÁS 1996. Kap rajta ... *Néprajz és Nyelvtudomány* 37: 255–260.

⁶ Ez az *Andó hadábú vagyok* fordulat erősen emlékeztet címbeli szólásunkra, ám a kontextus alapján mégis azt valószínűsítem, hogy itt az illető egy konkrét nagycsaládról beszél, s nem azt állítja, hogy a papucsférjek táboraát gyarapítja.

- FORGÁCS TAMÁS 2003. *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve*. Tinta Kiadó, Budapest.
- FORGÁCS TAMÁS 2018. Adalékok *Simon bíró* szólásunk jelentéséhez és keletkezéséhez. *Magyar Nyelv* 114: 334–344.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 1956. Antal a fejed. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND szerk., *Pais-emlékkönyv. Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 279–284.
- GRIMM = *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig 1854–1961. Online kiadás: <http://woerterbuchnetz.de/DWB/> (2019. 06. 28.)
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerzői szólások*. Kókai Lajos, Budapest. NSz. = Az akadémiai nagyszótárnak (Nsz.) a MTA Nyelvtudományi Intézetében található kéziratos forrásanyaga.
- Nsz. = *A magyar nyelv nagyszótára* 1–[7]. Főszerk. ITTÉS NÓRA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2006–[2018].
- NYÍRI ANTAL 1956. A had és a szer. *Acta Universitatis Szegediensis. Sectio philologica. Nyelv és Irodalom* 2: 103–132.
- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. Szerk. SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1890–1893.
- O. NAGY GÁBOR 1966. Részletek egy szólásmagyarázó szótárból (Folytatás). *Magyar Nyelvőr* 90: 189–193.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR 1979. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PINTÉR SÁNDOR 1880. *A palócokról. Népismertető tanulmány*. Aigner Lajos, Budapest.
- SIRISAKA ANDOR 1891. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódozók betűrendes gyűjteménye*. Engel Lajos, Pécs.
- SZIRMAY ANTAL 1804. *Hvngaria in parabolis, sive commentarii in adagia, et dicteria Hvngarorum*. Editio altera. Bvdae.
- SZIRMAY ANTAL 2008. *Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis)*. Sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

On the origin of the Hungarian idiom *Anda Pál hadába való* ‘henpecked husband’

Old compilations of Hungarian phraseological units contain several obsolete expressions for ‘wife-ridden’, one of which is *Anda Pál hadába való*, lit. ‘a member of Paul Anda’s army’. Our earlier dictionaries – following SZIRMAY’s *Hungaria in Parabolis* – relate it to *Anda Pál*, a 17th-century cavalry corporal, who asked for leave every weekend to go home to his wife. This paper claims, however, that the story is an etiological anecdote and *Anda* is in fact an archaic charactonym meaning ‘silly, simple-minded’. It was originally the present participle of *and-*, an obsolete root of Modern Hungarian *andalodik* ‘get into reverie’ and *andalít* ‘put into reverie’. The purpose of adding *Pál* ‘Paul’ is only to personify the adjectival meaning and even *had*, whose meaning has narrowed down to ‘army’ in Modern Hungarian, may have been used in its earlier meaning ‘kinship’. Thus the original meaning of *Anda Pál hadába való* may have been ‘a member of the group of (wife-ridden) silly, simple-minded husbands’.

Keywords: idioms, origin of idioms, phraseology, historical phraseology, lexicology.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

ÉLŐNYELV

Magyar nyelv a határon

A Termini magyar–magyar szótár. 1. rész*

1. Bevezetés. A nyelvtanulás és nyelvhasználat egyik meghatározó segédeszköze a szótár¹, amelynek használati értéke, használhatósága számottevő tényező függvénye. A szótárban található „adatok” (a szócikkstruktúra egyes részei) felismerése, azonosítása, illetve azok megfelelő használata (az adatok alkalmazása, a szótári információ megértése) függ a szócikkstruktúra átláthatóságától, illetve komplexitásától (bővebben egy magyar–szlovák szótár példáján M. PINTÉR 2017c; angol–magyar szótárak példáján P. MÁRKUS – M. PINTÉR 2014, P. MÁRKUS – M. PINTÉR megj. alatt; illetve MÁRKUS–SZÖLLÖSY 2006). A szócikkstruktúra összetettsége, valamint áttekinthetősége (például színes karakterekkel szedett vagy piktogramokkal, esetleg képekkel illusztrált) segít a keresett adat megtalálásában. A papírszótárak terjedelmi korlátai, valamint a kiadási költségek (például színes nyomás vagy jó minőségű papír, mint ahogy a nyomdatechnika, valamint a forgalmazás költségei jelentősen megrághatják a szótárat) befolyásolhatják a szótár tartalmát. Elektronikus vagy online szótárak esetében azonban az ilyen technikai jellegű problémák vagy költségek nem mutatkoznak, így a szerkesztőknek ezekre nem kell tekintettel lenniük.

Jelen tanulmány központjában a Termini magyar–magyar szótár (termini.nytud.hu/htonline) áll, amely a Kárpát-medencei magyarpárú kétnyelvű környezet sajátos lexikális elemeit (kölcsonszavait) szótárzza. Mivel kizárólag online környezetben jelenik meg, így egyik szócikk sem tekinthető véglegesnek, illetve nem kötik terjedelmi korlátok.

A magyar nyelv értelmező szótárai alapjában véve az 1959–1962 között megjelent hétkötetes értelmező szótár (ÉrtSz.) mikrostruktúráját vagy a szócikkek jelentésszerkezetét alkalmazzák, így például a Magyar értelmező kéziszótár 1972-es és 2003-as kiadása (ÉKsz.¹, ÉKsz.²) is támaszkodott rá (a legtöbb szóanyagot, illetve a legnagyobb lefedett időtartamot tartalmazó magyar egynyelvű szótár A magyar nyelv nagyszótára (Nsz.) ki-

* A tanulmány elkészítését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta a Határon Túli Magyar Tudományosságért Ösztöndíjprogram keretében, a Fórum Kisebbségkutató Intézet keretében működő Gramma Nyelvi Iroda munkaterve alapján.

¹ A nyelvhasználatot vagy a nyelvészeti munkákat valóban elősegítő lexikográfiai felfogás mellett létezik a szótáraknak nyelvhasználatot befolyásoló, jogi erővel bíró hatása is. Így például a 2015-ben Szlovákiában elfogadott államnyelvtörvény (270/1995 Z.z. Zákon Národnej rady Slovenskej republiky z 15. novembra 1995 o štátnom jazyku Slovenskej republiky), illetve a már 1994-ben elfogadott dokumentum (MK–1973/2014-110/10343), amelyek a Szlovák értelmező kéziszótár szóanyagát (Krátky slovník slovenského jazyka, 2003-as, 4. kiadása) *de jure* kötelezővé teszi a hivatali nyelvhasználatban, amellyel a szlovák törvényhozás a szlovák értelmező kéziszótárt többféle szereppel is felruházza. A szótár így az eszményi, ideális, értéket kifejező (anya)nyelv leírása mellett eszköze lesz egy állam lingvisticista törekvéseknek vagy éppen más nyelvet, nyelvhasználatot (ezzel együtt a más nyelvek és társadalmak mögötti kultúrákat) érintő diszkriminatív jogi lépéseknek is.

adványból 2006 és 2018 között hét kötet jelent meg, ez a szótár azonban jellege miatt teljesen más szócikkszerkezettel rendelkezik. A magyar nyelv értelmező szótárainak sorában a 2003-as kiadású, PUSZTAI FERENC által szerkesztett szótár volt az első olyan szótár, amely a határon túli magyar nyelvváltozatainak elemeit (jelentésekként, címszavakként) szótároztta, ezzel mintegy szimbolikusan elismerve a határon túli magyar nyelvváltozatok standardizált (azaz az areális, illetve regionális nyelvhasználaton felüli) voltát. A kézi-szótár határon túli magyar nyelvváltozatokat felölelő anyagának előkészítése közben jött létre, az akkor még csak Word-dokumentumban létező ht-lista, amely egyben a mai ht-szótár elődje, előzménye. A ht-lista szócikkeinek szerkezete természetesen az akkor készülő ÉKsz.² szócikkeinek szerkezetéhez idomult. Mivel a ht-lista létrejöttére az ÉKsz.² volt hatással, illetve mivel a lista célja az volt, hogy magyarországi kiadású, a magyar nyelv standard változatát bemutató szótárak határon túli lexika bevonása céljából merítsen belőle, kezdetben belső változásait a magyarországi szótárkiadás határozta meg – így a Tinta Kiadó által megjelentetett Értelmező szótár+ (ÉrtSz.+), amely következő értelmező szótárként emelt be szavakat és jelentéseket a határon túli magyar szókészletből.

A mikrostruktúra folyamatos változásai nyomon követhetők például a „tanító” szócikk alábbi szemelvényein, szemléltetve a szerkezeti változásokat, amelyek egyrészt fakadnak a szótár koncepciójából (például az ÉKsz.² és az ÉrtSz.+ közti különbségek vagy a ht-szótár egyedi sajátosságai), másrészt a szócikk szótáraktól független folyamatos változásaitól. Mivel a ht-szótár ilyen tekintetben független elődeitől (a koncepciót és a feldolgozott anyagot tekintve is), illetve mivel online adatbázisként létezik, a folyamatos fejlesztését, illetve a szócikkstruktúrát nem befolyásolják más szótárak szerkesztési elvei, történeti „nyomai”.

Az alábbi példa érzékletesen illusztrálja egy eredeti (azaz még a ht-listán szereplő) szócikk metamorfózisát, amely nemcsak az egyes elemek átrendeződésén, azok tartalmának bővülésén, hanem a mikrostruktúra jelentős átalakulásán (elsősorban szerkezeti gazdagodásán) alapszik. A példaszócikken (**tanító**) nyomon követhető a szócikkszerkezet változása, gazdagodása, illetve a nyomtatott és elektronikus szótárak közötti lényegi különbségek, nevezetesen az elektronikus, jelen esetben online olvasható (példa)anyag gazdagsága, valamint – a megjelenítéshez használt színes elemek és helykínálat miatti – szerkezeti áttekinthetősége. Így látható az ÉKsz.² megjelenése előtti állapotot, melyet a határon túli szócikkek szerkesztői adtak le a szótár főszerkesztőjének (1. ábra), valamint – összehasonlításként – az ÉKsz.²-ben megjelent változat (2. ábra).

1. ábra

A **tanító** szócikk ht-listán szereplő és az ÉKsz.²-be leadott állapota

tanító ③ I. mn (mn-i ign is) [...] II. fn [...] 2. <A kárp. m-ban:> tanár. | <A szl. m-ban:> pedagógus. ~ **néni**: tanító v. óvó néni. 3. [...] ~**nap** ⑤ fn <A szl. m-ban:> pedagógusnap. ~**nő** ③ fn [...] 2. <A szl. m-ban:> női pedagógus. | Óvónő.

2. ábra

A **tanító** szócikk az ÉKsz.²-ben

tanító ③ **I.** mn (mn-i ign is) Tanítással foglalkozó. *Vall.*: ~ **rend**: iskolákat fenntartó szerzetesrend. **II.** fn **1.** Általános iskola alsó tagozatában – régen elemi iskolában – hivatásszerűen oktató személy, kül. férfi. | Erre képesített személy. **2.** <A kárp. m-ban:> tanár. | <A szl. m-ban:> pedagógus. ~ **néni**: tanító v. óvó néni. **3.** *vál* Tanítómester.

Az Értelmező szótár+ 'tanító' szócikkének mikrostruktúrája (4. ábra) az ÉKsz.²-t tükrözi, pontosabban a jelentésmezők tekintetében nem észlelhető változás, azonban a mikrostruktúra szerkezetében és annak kidolgozottságában már markáns különbségek fedezhetők fel. A szótárba leadott szócikk (3. ábra) elsőként gazdag példaanyagával és egyszerű szerkezetével tűnik ki a többi példa közül, amely már előrevetíti a ht-szótár alapvető érdemeit – a határon túli nyelvhasználat lexikai elemeinek bemutatását és példamondatokkal történő illusztrálását.

3. ábra

A **tanító** szócikk az ÉrtSz.+ -ba szánt változata

tanító: Fv Ka (köz) pedagógus (óvónő, egyetemi oktató is). *Három tanítónőt bocsátottak el az óvodából. Az én Ildikém igen szeret oviba járni, a tanító néniket is kedveli. – E 13 járás területén a szlovák, ill. a magyar tanítási nyelvű iskolák között a tanítók képesítését, az iskolák gazdasági helyzetét stb. illetően statisztikailag értelmezhető különbségek nem voltak.* (Fórum Társadalomtudományi Szemle) – *Gyermekeink három éves korában az óvoda tanító nénik átveszik a szülők, anyukák szerepének egy részét, s nagy részt vállalnak utódaink szokásainak és képességeinek kialakításában, a gyermekek játékoságát fokozatosan terelik a tudás irányába, amelyet az óvodában eltöltött három év után az iskola kezd formálni.* (Galántai Újság) – *A kisöcséd óvoda tanító bácsi akar lenni? Bátyád önkéntes kórházi ápoló? (Új Szó) – Egyre igényesebb a tananyag, s nincs mód mindent az iskolában elsajátítani. A tanuló (és a tanító is) megcsömörlik az iskolától a rengeteg feladat miatt. A szülők a pedagógustól várják a megoldást. (Infovek; alapiskolák felső tagozatáról van szó.) – Paradox helyzet, maga a felvételiző lehet, nem is érti, miért csapnak olyan nagy hűhót az esemény körül a szülők meg a tanító nénik.* (Új Szó)

4. ábra

A **tanító** szócikk az ÉrtSz.+ -ban

tanító I. ♦♦♦♦ mn ~ak, ~t, ~an vagy ~lag

Tanítással foglalkozó, illetve vele kapcsolatos. *Tanító szándékkal fordult a gyerekekhez.* ■ **Tanító rend**: iskolákat fenntartó szerzetesrend. *A bencés tanító rend központja Pannonhalmán van.*

- ◇ Szin: *oktató, nevelő*
- ◇ Etim: A → *tanít* ige származéka.

tanító II. ♦♦♦♦ fn ~k, ~t, ~ja

1. A régi elemi iskolában, illetve az általános iskola alsó tagozatán tanító személy, különösen férfi. *A tanítókat a múlt században a nemzet napszámosságainak nevezték.*

2. (Fv, Ka) Pedagógus: óvónő, tanító, tanár. *Három tanítónőt bocsátottak el az óvodából.*

3. Tanítómester. *Comenius korának nagy tanítója volt.*

◇ Szin: **1.** *pedagógus, nevelő*, (rég) *iskolamester*; (idegen) *preceptor, instruktor, magiszter* **3.** *mester*

◇ Etim: A → *tanít* ige származéka.

◇ Ö: házi + tanító

♠ A tanítói képesítésű és iskolában oktató nő megnevezése: *tanítónő*. A tanítók, tanítónők megszólítása és udvarias említése a tanítványok részéről: *tanító bácsi, tanító néni*, illetve keresztnév + *bácsi* vagy *néni*. Gyakran a szülők is ezt a bizalmas megszólítást használják. Felnőttek részéről választékosabb a *tanító úr, tanítónő kérem, tanárnő* megszólítás.

Bár a fent bemutatott szócikk változása nem jelent kizárólagos irányt (és lexikográfiai szerepe sem jelentős), arra mégis használható, hogy illusztrálja a fejlődést, illetve a ht-szótár szócikkeinek fokozatos önállósodását: elszakadását a magyarországi lexikográfia központi kiadványaitól. Ennek a folyamatnak jelenlegi állomása az alábbi, a ht-szótárban található **tanító** szócikk – amely a tanulmány leadásának időpontjában „rejtett” állapotú, azaz csak a szerkesztők számára látható (a tanulmány írása és véglegesítése közötti időszakban a szócikken folyó munkák miatt rejtett lett):

5. ábra

A **tanító** szócikk ht-szótárbeli változata

tanító (fn) ~k, ~t, ~ja

1. (Okt) **Hu** (ált) (köz) (köz) általános iskola alsó tagozatán oktató személy ♠ **Hu** *A kisiskolások tanítói sokat segíthetnek a következő évtizedek felnőtteinek az egészséges életvitel kialakításában.* (<http://szivbarat.blogspot.com>)

2. (Okt) **Ka** (ált) (köz) (köz) általános iskola alsó és felső tagozatán, valamint középiskolában oktató személy ♠ **Ka** *...számos módszertani utasításban hangsúlyozza, hogy a nyelvtanító (és minden szaktanító) mindenütt és mindenkor...* (Kárpátaljai Szemle 94/8., 9. lap)

3. (Okt) **Fv** (ált) (köz) (köz) óvodában, alapskola alsó és felső tagozatán, főiskolán és egyetemen oktató személy; pedagógus ♠ **Fv** *1945 után a magyar lakosságot nagyarányú kitelepítés sújtotta; a magyar tanítóképzést szüneteltették; a magyar tanítók fokozatosan kiöregedtek. Minimálisra csökkent a magyar pedagógusok száma.*

"Gyorstalpaló", hathetes tanfolyamokon képezték ki az újra megindított magyar iskolák tanítógárdáját. Érthető, hogy az oktatás színvonala igen alacsonyra süllyedt. (f.n.) ♠ Fv Vegyük az orvosokat. Nem minden frissen végzett orvos tud elhelyezkedni. Aki pénzt akar keresni, gyógyszerekkel kereskedik. Vagy ott vannak a tanítók. A becsületes pedagógus délután fölkészül, dolgozatot javít, versenyekre készíti föl a diákjait. S a munkájáért annyi pénzt kap, mint egy segédmunkás. (www.ujno.sk) ♠ Fv A politikai rendőrség tömegesen hallgatja ki a tiltakozókat, az iskolaiügyet irányító hivatalnokok pedig a tanfelügyelőket, iskolaigazgatókat és tanítókat dorgálásban részesítették és fegyelmi eljárásokat helyeztek kilátásba, melyek a magyar tanítók elbocsátását is maguk után vonhatják. (f.n.) ♠ Fv Igaz ugyan, hogy az idén átlagosan 6,4 százalékkal növekedett az alap- és középiskolai tanítók bruttó jövedelme, de a 11-12 százalékos infláció következtében anyagi helyzetükben nem állt be tényleges javulás. (www.hhrf.org/ujszo) ♠ Fv Alap- és középiskolai pedagógusok (pályakezdők, valamint rövid, legfeljebb 3-4 éves pedagógiai gyakorlattal rendelkezők). (www.szmps.sk) ♠ Fv A pedagógussztrájk a tanulók szüleit is érintette. Sokan nem tudták, hová tegyék a gyermeküket. Ugyanez előfordulhat szeptember elején, ha a tanítók beváltják ígéretüket, és az iskolaév elején hosszabb munkabeszünetést tartanak. (www.dunstreda.sk) ♠ Fv Az állami alapiskolák tanítóit ingyen beoltják az influenza elleni oltóanyaggal. A Glaxo Smith Kline gyógyszergyártó cég mintegy 30 ezer adag vakcinát ajándékozott az oktatásügyi minisztériumnak. Az ajándék értéke körülbelül két millió korona. Az oltóanyagot a jövő hét folyamán kapják meg az alapiskolák, melyeken összesen 38 ezer pedagógus tanít. (f.n.) ♠ Fv A nem oda tartozó tanítókat el kell távolítani az iskolából (lásd a jelenlegi tornatanárokat !!!), és megfelelő fiatal tanerőkkel pótolni őket. (<http://sturovo.parkany.sk>) ♠ Fv Az érsekújvári Művészeti Alapiskola minden évben ebben az időszakban rendezi meg végzős tanulóinak koncertjét, amely egyben a tanév utolsó koncertje. Idén a művészeti alapiskola igazgatósága megszegte ezt a hagyományt. A végzősök koncertje után még egyet rendezett, ahol nem a tanulók, hanem a tanítók mutatták meg, mit tudnak. (f.n.)

[# szlk. učitel' 'ua']

(→tanítók napja, tanítónap, tanítónapi, tanító néni, tanítónő, tanítóság)

Mindezekből levonható az a következtetés is, miszerint a szócikkstruktúra kidolgozottságára, belső szerkezetének összetettségére, mint ahogy tulajdonképpen az egyes elemek vizuális megjelenítésére is befolyással van a szótár kiadásának módja, azaz hogy papírszótárként vagy elektronikus adatbázisként/szótárként jelenik meg (a szócikk belső struktúrájának tervezése persze nem a kiadás médiumától függ, de mindenképpen meghatározza azt – kivéve, ha a számítógépen megjelenő változat a papírváltozat tükörképe).

Azonban nem feltétlenül a mennyiség, sokkal inkább az információk tagolása, az adatokban való keresés, illetve azok grafikai megjelenítés az, amelyben a nem papírszótárak előnyt élveznek a papírszótárakkal szemben. Amellett, hogy bővebb információval szolgálhatnak papírtársaikhoz képest, a színekkel és más grafikai jegyekkel történő megjelenítés

is segíti az információ könnyebb befogadását. Ebben mutat példát a Grimm Kiadó online szótári rendszere (<http://www.grimmonlineszotar.hu>) ugyanazt az információt tartalmazza, mint papíralapú kiadványai, azonban a megjelenítés, a szócikkek kompakt vagy teljes megjelenítése, illetve több szótár azonos felületen történő integrálása segíti a szótárazni vágyót.

Online rendszereknél fontos lehet a felület alakíthatósága, testreszabhatósága: azaz, hogy csak olyan információ jelenjen meg, amelyet a felhasználó látni szeretne (például csak az ekvivalensek – akár glosszákkal ellátva, illetve akár több szótár találatainak együttes megjelenítésével; kattintásra a többi információval ellátott szócikk; kattintásra keresztszótárazás, más nyelvek azonos szócikkei különféle találatokkal). Hasonló megfontolások alakítják a ht-online felületét is, melyben elsődleges szempont az adatok áttekinthetősége, valamint a megjeleníteni kívánt információk személyre szabhatósága.

A szótárhasználati szokásokat feltehetően döntően befolyásolja, hogy papíralapú vagy elektronikus szótárt használunk. Az olvasás (főként a papírkönyvek esetében) kognitív és kulturális fejlődésben betöltött haszna vitathatatlan (lásd pl. G. GÖDÉNY 2016), mint ahogy az is, hogy a generációk váltásával módosulnak az olvasási szokások. A mai fiatalok (Z-generációtól későbbiek, sőt tulajdonképpen már az Y-generáció is; a generációk sajátosságairól bővebben lásd: M. PINTÉR 2016: 14–15) technokrata beágyazottságát kutatások is bizonyítják (például GULD–MAKSA 2013; PÁL szerk. 2013; PINTÉR–SZÉKELY 2006; a digitális technika és kultúra kapcsolatával kapcsolatban: VARGA 2012). A mai fiatalok olvasási szokását leginkább az internet és az információszerzés mozgatja (vö. GOMBOS – HEVÉRNÉ KANYÓ – KISS 2015).

Ugyanez az információs szükség mutatkozik meg a szótárhasználatban, hiszen a kattintásra érkező pontos információ miatt nincs szükség a hosszas keresésre. Emellett az online szótárak belső hiperlinkhálózata miatt az ismeretszerzésnek egy újabb módja alakul ki: a rendszer (adatbázis, könyv stb.) bejárása az előre beépített kapcsolathálón keresztül.

Az internet (és az osztott adatbázisok, valamint a különféle jelölőnyelvek) adta lehetőséget használják ki azok a (szótár)kiadók, akik szótáraikat már vagy kizárólag csak az interneten teszik közzé. Így például a Grimm Online Szótárak felületén a keresztszótárazás lehetőségét az XML-technológia segíti, de az XML és osztott adatbázisok szótárszerkesztésben, terminológiai harmonizációban is nagyon hasznos segítők lehetnek (bővebben lásd M. PINTÉR–ABDULLAEV 2018).

2. Az eszköz. Az adatbázis-alapú szótárak nagy előnye, hogy az egyszerűbb, gyorsabb és pontosabb keresés mellett olyan lehetőségeket is kínálnak, amelyeket a papírszótárak nem, vagy csak nehézkesen – például lehetséges a benne lévő összes adat egy időben történő áttekintése, valamint statisztikák készítése (M. PINTÉR 2017a, 2017b).

A 2018. szeptember 15-i állapot szerint a szótár 4756 szócikket tartalmazott. A valamivel több mint négy és félezer szócikk miatt a szótár legfeljebb kis vagy zsebszótár lehetne, azonban a részletes szócikkszerkezet miatt a szóanyag a zsebszótárakhoz képest jóval több nyelvészeti és laikus felhasználói lehetőséget biztosít. A szótár a magyar nyelv Kárpát-medencei kontaktusváltozatainak sajátos lexikális elemeit tartalmazza, ez pedig egyúttal arra is magyarázatot ad, miért tartalmaz több mint tíz év munka után kevesebb mint ötezer szócikket. Ennek további oka, hogy a határon túli nyelvváltozatok standard és szubstandard elemeire fókuszál (azaz a határon túli nyelvváltozat egészére, nem pedig a határon túli régiók földrajzi nyelvjárásaira jellemző lexikára), amelyek között – még mindig – megvan a köl-

csönös érthetőség. Ennek megfelelően a szótár anyagának territoriális megosztása az alábbi régiókat fedi le: szlovákiai magyar nyelvváltozatok (a szótárban Fv kóddal jelölve), erdélyi magyar nyelvváltozatok (Er), kárpátaljai magyar nyelvváltozatok (Ka), muravidéki magyar nyelvváltozatok (Mv), drávaszögi magyar nyelvváltozatok (Hv), örvidéki magyar nyelvváltozatok (Öv), vajdasági magyar nyelvváltozatok (Va); magyarországi magyar standard (Hu), az összes régiót egységesen lefedő Kárpát-medencei nyelvváltozat (Km).

A ht-szótár a magyar szótárak között több szempontból sajátos vállalkozás. A szótár létrehozója és működtetője a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat², amely hat határon túli kutatócsoport hálózata. A kutatóhálózat tevékenységei között kiemelt szerepet kap az ún. határtalanítás, amely lényege, „hogy az újonnan készülő vagy átdolgozott magyarországi nyelvészeti kiadványokban jelentőségüknek megfelelő mértékben jelenjenek meg a magyar nyelv határon túli változatai, azaz a címük szerint a »magyar« nyelvet vagy annak valamely részrendszerét bemutató kiadványok (értelmező szótárak, idegen szavak szótárjai, helyesírási szótárak és a helyesírás-ellenőrző számítógépes programok, szinonimaszótárak, névszótárak, csoportnyelvi szótárak, kétnyelvű szótárak, nyelvtanok, helyesírási, nyelvhasználati, stilisztikai kézikönyvek stb.) – címükkel összhangban – ne a magyarországi magyar nyelvvel foglalkozzanak, hanem az egyetemes magyar nyelvel, amely a magyarországi magyar nyelvváltozatokon kívül magába foglalja a határon túli magyar beszélőközösségek által beszélt nyelvváltozatokat is.” (<http://termini.nytud.hu/htonline/present.php?action=hatartalanitas>). A határtalanítás egyik eszmei alappillére, hogy elérje, hogy a Magyarországon kiadott szótárak ne csak a magyarországi magyar nyelvváltozatok elemeit tartalmazzák, hanem a határon túli magyar nyelvváltozatokét is (a szótárban jelenleg csak a Kárpát-medencei határon túli változatok szerepelnek), ezzel adatolva, bizonyítva a magyar nyelv többközpontúságát.

A nyelv és nyelvváltozat közti különbségek elsősorban racionálisak, nyelvpolitikai oldalról szabályosan körülhatárolhatóak, definiálhatóak³. Azonban a nyelvet nem csak nyelv-

² A honlap (<http://termini.nytud.hu/htonline/present.php?action=szerkesztoseg>) szerint a szótár szerkesztői a következők: BENŐ ATTILA – Románia (Erdély), LANSTYÁK ISTVÁN – Szlovákia (Felvidék) [főszerkesztők]; KOLLÁTH ANNA – Szlovénia (Muravidék), LEHOCKI-SAMARDŽIC ANNA – Horvátország, MÁRKU ANITA – Ukrajna (Kárpátalja), MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ – Szerbia (Vajdaság), SZOTÁK SZILVIA – Ausztria (Örvidék) [szerkesztők]; KITLEI IBOLYA – Magyarország [Kontrollszerkesztő]; JUHÁSZ TIHAMÉR – Románia (Erdély) [Műszaki szerkesztő].

³ A nyelv és nyelvváltozat közötti különbségek leginkább a nyelv rendszerén kívüli okokkal magyarázhatók: a nyelv és a nyelvváltozat közti különbségek magyarázatára jó példa a volt Jugoszlávia hivatalos nyelve(i). Az 1991-ben felbomlott állam hivatalos nyelve a szerb és horvát (vagy szerbhorvát) nyelv volt, illetve régióként a macedón és szlovén nyelv rendelkezett hivatalos státusszal. Emellett a „szerbhorvát” nyelv számos regionális és dialektális változata is használatos volt. Tulajdonképpen a szerb és/vagy horvát nyelvjárásként beszélt változatok ezek, amelyek Jugoszlávia felbomlása után létrejött államok saját, hivatalos nyelvei lettek. A nyelvváltozathoz nyelvvé válás jogi döntés volt, hiszen a létrejövő államok politikai, etnikai és kulturális szuverenitásának eszközeivé lettek: a nyelvváltozatokat politikai döntés emelte nyelvvé (ún. ausbau nyelvvé), amelyek további változását államonként saját körülmények határozták meg. Így lett hivatalosan is nyelv a macedón (mint Macedónia nyelve), a bosnyák (Bosznia-Hercegovina nyelve), a montenegrói nyelv (Montenegró nyelve), illetve 1991-től saját jogi státusszal a szerb és a horvát, amely külön életét a vallási háttér is erősen befolyásolja. Az új nyelvek létrejöttének pillanatában sem a nyelv rendszerében, sem a beszélők beszédében nem történt „új”, a megelőző nap még nem létező változás. A politikai döntések okozta változás miatt létrejött új

vészek beszélnek, nem egy steril környezetben (inkubátorban) létező kommunikációs eszköz. A racionális érvek mellett nem szabad megfeledkezni a beszélők személyes, érzelmi oldaláról sem (erről bővebben lásd M. PINTÉR megj. alatt). A nyelv nem csak rendszer, hanem a beszélők különféle, például szociális és emocionális beágyazottságának aktuális megjelenítője, hordozója. A pusztán nyelvészeti racionalitás nem tud kimerítő választ adni például arra az egyszerű kérdésre, hogy a többközpontú nyelvek miért tekintődnek egy nyelvnek (miért nincs például „osztrák nyelv”), ugyanakkor több, különböző nyelv között miért van meg a kölcsönös érthetőség (csak a legnyilvánvalóbbak: cseh – szlovák, spanyol – portugál, román – moldáv, orosz – ukrán).

A magyar nyelv Magyarországon kívül még hét Kárpát-medencei országban őshonos nyelv (Ausztria, Horvátország, Románia, Szerbia, Szlovákia, Szlovénia, Ukrajna). Ezekben az országokban a magyar nyelv kontaktusváltozatait beszélnek, melyek egyik sajátossága, hogy grammatikájában, illetve szókészletében az ország államnyelvének elemeit tartalmazzák. A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat által szerkesztett adatbázis-alapú szótár, amely a határon túli magyar nyelvváltozatok közvetett és közvetlen kölcsönszavait (az átadó nyelv változatlan formájú szava és az átvevő nyelv hangrendszeréhez, fonotaxisához illeszkedett formában meghonosodott szó), tükörszavait (az átadó nyelv mintájára keletkezett szavak), a kölcsön- és tükörszavakat tartalmazó szókapcsolatait és a magyar standard szavainak határon túli régiókban használatos, speciális jelentéseit szótárazza. A szótárérettség alapvető feltétele, hogy az adott szó, szókapcsolat vagy jelentés az adott határon túli régió általános használatú eleme legyen, ne korlátozódjon valamely kisebb régióra vagy nyelvjárási területre.

3. Szerkesztési és szerkezeti kérdések. A ht-szótár számos tekintetben eltér a hagyományos értelemben vett szótárszerkesztési és szótárszerkezeti megoldásoktól (például a mikrostruktúra részletessége, a több régióból történő szinkron szerkesztés, a webes megjelenés és szerkesztés, az adatbázisalapúság). A szótár mögötti adatbázis nyelvészeti, elsősorban lexicográfiai szempontból rendkívül gazdag szerkezetű – igyekszik minél részletesebb képet adni a címszó mögötti lexikális és konceptuális tartalmakról. Az online megjelenés, illetve az adatbázisból történő betöltés előnye, hogy a használó a lekérdezőfelületen beállíthatja, hogy mindebből milyen információkat kíván a keresett szóról megjeleníteni (ezekről bővebb információk a *Nézetek* alfejezetben olvashatók).

3.1. Szerkezet. A szócikkek mikrostruktúrája⁴ három – a szótárban egymástól tipográfiaiilag is elkülönülő – részből áll: szócikkfej, szócikktrözs, szócikkkláb.

politikai, etnikai és részben kulturális környezet hatása miatt azonban mindegyik nyelv „külön életében” már más-más változások játszódhatnak, játszódhatnak le.

⁴ A ht-szótár szócikkeinek többsége önálló szócikk, azaz megtalálható benne a szócikkfej, szócikktrözs és a szócikkkláb is. A kisebb számban előforduló utaló szócikk a címszón kívül csupán utalást tartalmaz arra az önálló szócikkre, amelyben a címszóra vonatkozó információk megtalálhatóak (utaló szócikkek általában az egyes címszók írásváltozatai lehetnek, amelyek kiejtésben nem, csak írásmódjukban különböznek a szócikk fő helyén szereplő címszótól).

6. ábra

A rizza szócikk

(a szócikk grafikus elrendezésének köszönhetően könnyen áttekinthető szerkezet)

rizza (fn) ~k, ~t, ~ja

1. (Gaszt) Fv (nép) (közh) (kissé biz), Va (nép) (közh) (biz), Mv (ált) (közh) (biz), Hu (nép) (közh) (biz) (ritk) rizz ▲ Fv *Nehogy már azt higgye az öreglány, hogy "a marha szlovákok meg sem várják a gombás mártást, már eszik a snidlinges rizzát kenyérrrel".* (<http://presstige.sk>) ▲ Fv A "diesotto" kifejezés elsöre úgy hangzik, mint valami olasz rizzeshús. Pedig ez a "rizza" forradalmasíthatja a motorgyártást. A Mercedes által kifejlesztett új erőforrás, mint a neve is mutatja, lényegében a dízel- és a benzinmotor kombinációja, egyesítve azok előnyeit. (www.uj szo.sk) ▲ Fv *Energiatartalom zöldséges rizz - Kukorica: 127 kcal Sárgaborsó: 362 kcal Rizza (hántolt):345 kcal Napraforgóolaj: 898 kcal Összesen: 1732 kcal* (www.eotvos.sk) ▲ Fv *Alaptípusú termékeink rizzából készülnek így lisztérzékenységbn szenvedők is fogyaszthatják.* (<http://celpo.sk>) ♥• Fv *Kemény ez a rizza még, hadd főnyi...* (www.tulok.sk) ♥• Fv *No mit csináljak a húsho, rizzát vagy krumpit?* (Tallósi szótár)

2. Hu (ált) (közh) (biz) *üres beszéd* ▲ Hu *Nem olvastam végig, mert sok a rizza a honlapjukon, de allitolag 1992 ota mukodnek, amugy meg sok mindent leirtak, tehat nem valami 10 perc alatt osszedobott.* (www.magyaroklondonban.com) ▲ Hu *érdekes módon a jogsértések ma az országban mindennaposak, és sok példa van rá, hogy a rendőrség úgy csúri csavarja a törvényeket ahogy kénye kedve tartja, szóval akkor miről is beszélés? // vagy csak nyomod az agyatlan rizzát?* (<http://forum.index.hu>)

[szrb rizza 1. `rizz` 2. `rizzsem`, 3. `rizzből készült étel` < lat oriza `rizz, rizzkása`]

(→rizzás)

A szócikkfej elemei két kategóriába sorolhatók: azok az elemek, amelyeket a szótár minden szócikkre tartalmaz (kötelező elemek: címszó, szófaj, grammatikai kategóriák/fontosabb nyelvtani alakok), illetve azok az elemek, amelyek csak bizonyos típusú szócikkeknél szerepelnek (ott, ahol azok feltüntetése nyelvészeti indokolt, fakultatív elemek, például az írásváltozat vagy a kiejtés). A szócikkfej alapvető információi láthatók a **rizza** szócikkben (6. ábra): a címszó szótári alakja⁵, szófaja, valamint alapvető nyelvtani alakjai (főneveknél a többes számú ragtalan alak (-k), a tárgyragos jeltelen alak (-t), az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alak (-a/-e, -ja/-je); mellékneveknél a középfokjeles alak (-bb), a módhatározó ragos alak (-n/-an/-en; -ul/-ül, -lag/-leg); határozószóknál a középfokjeles alak (-bb), illetve igéknél a tárgyasság, valamint a kijelentő módú, múlt idejű, alanyi ragozású, egyes szám első személyű alak, a kijelentő módú, múlt idejű, alanyi ragozású, egyes szám harmadik személyű alak, illetve a felszólító módú, alanyi ragozású, egyes szám harmadik személyű alak.

⁵ Érdekes kérdést vet fel a címszavak helyesírása. Mivel a bekerülő címszavak vagy azok része valamely államnyelv elemei, így azok az adott régióban sokszor idegen írásmóddal íródnak. Idegen, idegenes elemek lévén olyan szavak is előfordulnak címszóként, amelyeket az adott régióban nem, vagy csak ritkán írnak le (azért, mert az adott régióban nem tartják magyar elemnek). A szótár egyik szerkesztési szabálya, hogy ha a címszó valamely régióban rendelkezik latin betűs írásváltozattal (elsősorban az írott szavak, főként a hivatali nyelvhasználat elemei), akkor azt az írásváltozatot használják címszóként is. Ha az adott szónak nincs valós írott alakja (elsősorban a beszélt nyelvi elemek), akkor azt a mindenkori magyar helyesírás szabályai szerint írják le. A kárpátalji és vajdasági magyar nyelv-változatok, azaz a nem latin betűs írás esetében a szerkesztők a kiejtést követik (transzliterálnak).

A nyelvi kontaktus során változatlan alakban átvett (cím)szavaknál a szótár jelöli azok kiejtési alakjait, illetve – a másnyelvi grafémákból adódó – írásváltozatát vagy írásváltozatait. Az írásváltozat kiejtésben változatlan címszó, mely csupán írott alakjában, alakjaiban különbözik attól. Az írásváltozatot a címszó utáni kerek zárójelben jelölt alak közli. Szerkezeti szempontból fontos koncepció, hogy az írásváltozatok – az alakváltozatoktól eltérően – a maguk betűrendi helyén nem alkotnak önálló szócikket, csupán utalást tartalmaznak az önálló szócikk címszára. A címszó kiejtési változatát csak akkor tünteti fel a szótár, ha az eltér az írott alaktól, illetve ha a magyar nyelv kiejtési szabályaiból egyértelműen nem következik (a kiejtés-változatot szögletes zárójelben találhatók) – például: „dnevnica [Va dnevnica; Mv dneunica]” vagy Ka jelzésű „aptecska [aptecska, apytyecska] (aptyecska)”. Az ejtés-változat azoknál a címszavaknál fordul elő, ahol a magyar hangrendszeréből hiányzó hang található vagy a beszédhang írásváltozata eltér a magyarban használatostól (például a szerb vagy ukrán nyelv sajátos beszédhangjai, illetve a szláv nyelvek diakritikus karakterei). Mivel a kiejtés az írásképhez képest kevésbé szabályozott, előfordul, hogy egy-egy címszónak több kiejtés-változata is van. Az ejtés-változat nem kerül külön szócikkbe, az írásváltozatokhoz hasonlóan a standardizált címszó mellett tüntetik fel, például: „loz in plic [lozinplik] (lózenplik)”.

A szócikkek összetettségét a szócikktörzs információgazdagsága bizonyítja. Ez két, egymástól elkülönülő információcsoportot, a címszó értelmezéséhez szükséges információkat és a használatot bemutató, illetve jelentést pontosító példamondatokat tartalmazza. A címszó értelmezését a jelentések száma, a jelenleg 46 fogalomköri minősítés, a régió/földrajzi nyelvváltozat megnevezése, illetve a stílusminősítések (utalhat dialektusbeli, regisztrációs, stílusváltozati hovatartozásra, időbeliségre, érzelmi viszonyulásra, valamint relatív gyakoriságra) segítik. Bár a stílusminősítések a szó vagy jelentés használati körének pontosítását szolgálják, a túlzott részletesség a szótár esetében akár az értelmezést is nehezítheti (bár tény, hogy az egyes stílusminősítések egyértelműen elkülönülnek egymástól).

Egynyelvű, értelmező szótárként az ekvivalensi szerepben álló értelmezés alapvetően háromféle lehet: szinonimikus, kifejtő vagy körülíró, amelyek szerkezetileg jelentősen eltérő képet mutatnak.

A szótár – magyar nyelvváltozatokat feldolgozó szótárak között egyedülként – a példamondatok eredetét tekintően sajátos tipológiát alkalmaz (lásd alább), melynek részletességre törekvő osztályozása némileg túlzó lehet. A szótár példamondatai nemcsak a jelentések minél pontosabb bemutatásának eszközei, mivel a lehető legtöbb példamondaton keresztül pontosítható a jelentés és jelentésárnyalat, valamint a példamondatok különböző típusain keresztül bemutatatható a címszó stilisztikai, nyelvhasználati érke. Az elektronikus szótárak egyik nagy előnye, hogy a szerkesztőknek nem kell tekintettel lennie a feldolgozott (szó)anyag mennyiségére. A ht-szótár példamondatainak részletessége, illetve a lehetőség arra, hogy ilyen gazdag tipológiája is megjeleníthető, bizonyítja az on-line szótárszerkesztésben, illetve megjelenítésben rejlő lehetőségeket.

A magyar nyelv szótáraiban (illetve grammatikáiban) található példamondatok sajátossága az irodalmi szövegektől az élőnyelvi szövegek felé történő elmozdulás. A hétértelmű értelmező szótár példamondatai még bővelkednek szépirodalmi példákban (akár Arany Jánoséban), míg a mai szótárak igyekeznek nemcsak a szépirodalomból, hanem az élő nyelvhasználatból is meríteni (ebben nagy segítségére lehetnek a korpuszok – az angol-

szász lexikográfiában ma már nagy hagyománya van). A korpuszalapú szótárak ma már nem elérhetetlen álmom: a modernitás egyik jellemzője pedig épp a korpuszalapúság⁶ lett.

A ht-szótár példamondatainak rendszere (egyszersmind a bennük rejlő lehetőségek) egyedülének tűnik az általam ismert egy- és többnyelvű szótárakban tekintetében. Mivel élő nyelvet feldolgozó, elsősorban szociolingvisztikai kutatásokra használt szótárról van szó, a példamondatok elsődleges felosztása azok hitelességén alapul: a szótárszerkesztők igyekeztek valós, elhangzott vagy leírt példamondatokat használni, illetve kerülték a szerkesztők általi mondatírást (a szótár 2018. szeptemberi változatában szereplő példamondatok százalékos bontása az alábbi arányokat mutatja: hiteles, írott nyelvi $\approx 65\%$, hiteles, beszélt nyelvi $\approx 5\%$ és 30%). Ennek tekintetében a szótár példamondatai három nagy típusra oszlanak: 1. hiteles, írott nyelvi példamondat (azaz írott változatban adatolható mondatok), 2. hiteles, beszélt nyelvi példamondat (azaz a beszélt nyelvből adatolható mondatok) és 3. nem hiteles példamondat (melyek forrása nem tisztázható vagy megbízható). Ezen kategóriák további alegységekre oszlanak, pontosítva a példamondat keletkezésének nyelven kívüli körülményeit. A példamondatok három típusa további pontosítás után kisebb alcsoportokra bontható, amelyek alapja a metanyelvi adatok (a példamondatban szereplő címszó valóban a mondat fókuszja, a közlés része, vagy csak kiegészítő, metanyelvi szerepű, a nyelvi rendszer egyik része), illetve a példamondat szerzőjének státusza (nyelvész végzettségű vagy nyelvművelő jellegű példa megkülönböztetése a laikus beszélő példától). A fentiek tekintetében a szótár példamondatainak típusai az alábbi tipológia mentén alakulnak (zárójelben a 2018. szeptemberi statisztika adatai): hiteles írott nyelvi (42 741), nem dokumentált, így nem hiteles (161), metanyelvi, hiteles írott, laikus beszélő (2 679), metanyelvi, hiteles írott, nyelvész (444), metanyelvi, hiteles beszélt, laikus (473), metanyelvi, hiteles beszélt, nyelvész (86), laikus beszélő által konstruált (13 322), nyelvész által konstruált (5 966), fordított szöveg (94), típus nélkül (381).

A hiteles példamondat nem elicitált beszédhelyzetből származik, azaz a példamondat írásban (akár online fórumon, akár szépirodalmi műben) megjelent, vagy adatközlőtől adatolhatóan, dokumentáltan szóban elhangzott kijelentés. A nem hiteles vagy konstruált példamondatot vagy a szótárkészítők, vagy a szótárkészítők felkérésére az adatközlők al-

⁶ A korpuszalapúság kérdése történeti aspektusból eleve problematikus, mivel *korpusz* alatt mást értünk ma és mást értettek régebben. Mai értelemben véve korpusznak az elektronikusán tárolt, nyelvészetileg feldolgozott és annotált szövegeket tekintjük, amely nem kizárólag szépirodalmi szövegekből áll. A számítógép és a számítógépes szövegfeldolgozás elterjedése előtt a papírirodásban megjelent irodalmi szövegek minősültek korpusznak – így például a SAMUEL JOHNSON által szerkesztett, 1755-ben megjelent *Dictionary of the English Language* korpuszalapúnak minősült, mivel Johnson ügyelt rá, hogy példamondatai az akkor híres írók és költők műveiből származzanak (azaz nyoma van a szótár címszavainak, jelentéseinek és példamondatainak). A 20. század közepén szerkesztett szótárak (mint például a BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ által főszerkesztett hétkötetes *A magyar nyelv értelmező szótára*, illetve a ŠTEFAN PEČIAR által főszerkesztett hatkötetes *Slovník slovenského jazyka* [A szlovák nyelv szótára]) példamondataiban alapvetően még a szépirodalmi szövegekre épít – teheték mindezt a kor szellemének, nyelvészeti és irodalmi felfogásának köszönhetően. Ugyanakkor ma már furcsának hat az a szótár (és grammatika), amely példáit főként a szépirodalmi szövegekből gyűjti – mint a készülöbben lévő szlovák–magyar nagyszótár. Korpuszalapúság tekintetében érdemes megnézni az érintett mű készítésének időpontját és háttérét, éppen azért, mert más korszakok más felfogással voltak a korpuszok iránt.

kották. Ugyanezen kategória alá tartoznak az olyan konstruált példamondatok, amelyek olyan szövegből származnak, amelyeket alkotójuk célzottan a ht-szó használatának illusztrálására hozott létre, valamint azok az elsődleges forrással ugyan rendelkező mondatok (például kisebb régiókat felölelő tájszótárak mondatai), amelyeknél nem kizárható keletkezésük konstruált mivolta (ez utóbbit ugyanis már nem lehet ellenőrizni). A fenti statisztikából kitűnik, hogy a szótár példamondatai nagy többségben hiteles írott és laikus beszélők által konstruált elemek.

A példamondatok jelöléseinek egyik további érdekessége, hogy a szerkesztők – a szó régióbeli hovatarozása mellett – feltüntetik a beszélő régióbeli hovatarozását is, valamint a hiteles példamondatok esetében a forrást is.

A szócikk végén található szócikkkláb utalásai három információt jelenítenek meg (mindegyik külön sorba szedve): egy részük azonos régióbeli alakváltozatokra utal, másik részük más régióbeli analóg szavakra, harmadik részük pedig az ugyanahhoz a szócsaládhoz tartozó, a szótárban megtalálható egyéb szavakra, függetlenül előfordulásukra. Jelenleg fejlesztés alatt áll a szócikkkláb egy újabb része, a címszót ábrázoló fotó, illetve a címszóra vonatkozó bibliográfiai adatok.

7. ábra

A *debil* szó szócikkklába

[szln debilen 'ua' < ném debil 'ua' < lat debilis 'erőtlen, gyenge, nyomorék'],

[szrb debilan, -lna 1. 'erőtlen, gyenge' 2. 'fogyatékos értelmű'],

[szlk debilny 'ua' < lat debilis 'erőtlen, gyöngye, nyomorék' ← de- 'el, nem' + habilis 'ügyes, alkalmas' ← habere 'bír, tart'],

[szrb/or/hrv/ném debil < lat debilis],

[rom debil 'fizikailag gyenge, értelmi fogyatékos' < lat, fr debilis, débile 'ua'],

[or деби́л 'ua' < lat debilis 'erőtlen, gyöngye, nyomorék' ← de- 'el, nem' + habilis 'ügyes, alkalmas' ← habere 'bír, tart'],

[hrv debilan (mn-m) 'ua' < lat debilis (mn-m, f) 'gyenge, erőtlen']

(→debil l., debilki, debilség)

A szótár elsősorban az élő nyelvet kutatóknak készül, élőnyelvi kutatók által. A szűkebb értelemben vett szociolingvisztikai cél mellett gyakorlati hasznosíthatósága is fontos: a szótár szerkesztői számára kiemelten fontos ugyanis, hogy lehetővé tegyék más felhasználóknak, hogy megismerjék más magyar nyelvváltozatok sajátos szavait, jelentéseit (LANSTYÁK–BENŐ–JUHÁSZ 2010: 44). A szóanyag lexikológiai (időbeli, térbeli, stílusbeli) és lexikográfiai feldolgozása (a szócikkek szerkezeti felépítése, a szócikkek közti kapcsolatok kidolgozottsága) lehetővé teszi, hogy a szótárt többféle felfogásban lássuk: ilyen „használati rétegek” például a következő, szótárhoz kapcsolható koncepciók: mai magyar nyelv értelmező szótára, általános szótár, idegen szavak szótára, illetve adatbázis-alapúság.

A szótár által feldolgozott szóanyag elsősorban a szinkron nyelvhasználatot tükrözi. Ez az egyik oka annak, hogy neologizmusokat is szótáraz. A mai magyar szókészlet feldolgozása mellett megtalálhatóak (másik végpontként és szintén csak kis számban) a két világháború közti időszak vagy a szocializmus tipikus szavai is. A Hu jelzésű, azaz Magyarországon (is) használatos szavak jelentéseinek szinkrón–diakrón állapotának vizsgálata, értelmezése magyarázatot ad(hat) a peremnyelvjárásokra jellemző archaikusságra. Bár szinkrón állapotot dolgoz fel, de a szótárban található elavult, régies vagy kissé régies használatú Hu jelzésű szavak ma egyes régiókban mindennapos szavaknak vagy jelentéseknek minősülnek (például a Magyarországon régies jelentésű *alméernök* 'üzeméernök', *altiszt* 'tiszthelyettes', *hajtási igazolvány* 'gépjárművezetői engedély', *instruktor* 'házi-

tanító' vagy *kalendárium* 'naptár'; ezeket a – Magyarországon régiesnek minősülő, ám a kisebbségi nyelvterületeken ma is az aktív szókincs részeként használatos – szavakat nevezi BENŐ ATTILA ún. megőrzött régiségnek, lásd BENŐ 2013: 22, 2017: 214–2015). Mivel a szótár szóanyaga semmilyen tekintetben (sem stílusbeli, sem regiszterbeli, sem dialektusbeli viszonylatban) sem kötődik egy bizonyos nyelvváltozathoz, az általános szótári jellege is nyilvánvaló. A szóanyagot tekintve fő szempont, hogy a szótárba bekerülő szónak, szókapcsolatnak vagy jelentésnek a határon túli magyar nyelvváltozatok egy nagyobb földrajzi területen elterjedt egységnek kell lennie, nem korlátozódhat kisebb földrajzi vagy bármely stilisztikai, esetleg regiszterbeli változathoz (ez persze nem jelenti azt, hogy egy olyan elem sem lenne a szótárban, amely csak valamely kisebb földrajzi régió vagy valamely regiszter, elsősorban valamely szakma sajátos szava lenne). Mivel a szótárba kerülő szavak, jelentések tipikusan valamelyik államnyelv sajátos egységei,⁷ amelyek azonban az adott régió magyar nyelvhasználatának mára szerves részei, ezért a szótár felfogható egyfajta idegen szavak szótárának is. A címszavak között olyanok is találhatóak, amelyek Magyarországon is használatosak, azonban sajátos, az adott kisebbségi nyelvváltozatra jellemző, a magyarországitól eltérő jelentésben. A ht-szótár vitalitását épp az adja, hogy adatbázisként működik: a használók lekérdezéseken keresztül férnek hozzá a keresett szóhoz, jelentéshez. Az adatbázis-jellegnek több olyan előnye is van (talán épp ezért a szerkesztők nem tervezik a szótár papír alapon történő megjelenítését), mely biztosítja a könnyebb szerkeszthetőséget és az egyszerűbb, igényre szabott megjeleníthetőséget. Ez lehet garanciája a szótár folyamatos és sikeres működésének.

3.2. A nyelvhasználat terei: stílus és regiszter. A szavak, jelentések megismerésében a példamondatok mellett a szótári minősítések – kissé talán bonyolult – hálózata segíti a felhasználót (és egyben a szerkesztőt is). A szócikktörzs informatív egységei az alábbi kategóriák köré épülnek fel: régiók, dialektus, regiszter, stílusváltozat, időbeliség, érzelmi viszonyulás és egyéb (ez utóbbi mint szótári kategória, amely talán konceptuálisan nem a legszerencsésebb kategóriamegnevezés). A kategóriák egyes elemeit (a főbb kategóriák egyes jelölőit, típusait) a szerkesztők nem tekintik végleges halmaznak, a szótár adatbázis-jellege miatt azok a későbbiekben folyamatosan finomíthatók, illetve a lexikális változások a meglévő kategóriák átsorolásával nyomon követhetők (például, ha egy szó vagy kifejezés stílusértéke megváltozik). Az alábbi részben röviden felvázolom a szócikktörzs nyelvhasználati kategóriáit érintő részeit, azonban mélyebb szemantikai vagy lexikográfiai elemzésre jelen keretek közt nem vállalkozom. A szócikktörzs elemzése, a benne található különböző kategóriák részletesebb leírása a Termini Kutatóhálózat honlapján olvasható (<http://termini.nytud.hu/htonline/present.php?action=szocikktorzs>).

A fogalomköri minősítés elsősorban valamely szakterület vagy szakterületek szókincséhez tartozó, így a magyar kontaktusváltozatában általában speciális jelentésben használatos lexéma használati körét vagy jeltárgyát pontosítja (ha a szó többjelentésű, akkor a szótár az egyes jelentések mellett külön tünteti fel a fogalomköri minősítést). A folyamattal valójában a köznyelvben használatos és köznyelvinek tűnő lexika átvételének speciális mivoltját egyértelműsíti. A fogalomköri háló részletes halmaza jelenleg 46 minősítést tartalmaz (ezek listája az alábbi linken tekinthető meg: <http://termini.nytud.hu/>

⁷A szótár által lefedett kölcsönjelenségek miatt az átadó nyelv (valamelyik államnyelv) szerepe vitathatatlan.

htonline/present.php?action=szocikktozrs3#fogalomkor), kevesebbet mint az értelmező szótárak általában, ám mivel a szótár a hasonló jellegű értelmező szótárakhoz képest kevesebb címszót tartalmaz, a minősítés rendszerének túlbonyolítása és az egyes kategóriák alulreprezentáltsága elkerülhető.

A címszavak, azok jelentésének stílusminősítési rendszere elsősorban azok dialektusbeli, regiszterbeli és stílusváltozati hovatartozására, időbeliségére, a címszó által keltett érzelmi viszonyulásra, a címszó használati gyakoriságára fókuszál. Ennek megfelelően a jelentések pontosítását további szótári minősítések vezetik. A dialektusbeli hovatartozás nem az adott szó regionális különbségeit fedi le, hanem a standard nyelvváltozathoz képest a használat szociális háttérét, valamint a határon túli nyelvváltozatok standardjához képest (vagy éppen abban) elfoglalt helyét pozicionálja. Ennek megfelelően a dialektusbeli vezérszók az alábbi lehetőségeket tartalmazzák: *általános, iskolázott, népnyelvi, idegenes, tájnyelvi, ifjúsági nyelvi, gyermeknyelvi, idegenes + népnyelvi, idegenes + iskolázott, tájnyelvi + idegenes, tájnyelvi + népnyelvi, tájnyelvi + általános, tisztázatlan*.

A regiszterbeli differenciálás elsősorban a szó használati köre mentén építi fel az osztályzási keretet, fókuszálva a közhasználatú és hétköznapi elemekre, illetve kitérve az alábbi, speciális(abb) nyelvhasználatra vonatkozó kategóriákra: *szaknyelvi, közéleti, sajtónyelvi, szépirodalmi, szlenghez tartozó, szaknyelvi + szleng, szaknyelvi + közéleti, szaknyelvi + sajtónyelvi, közéleti + sajtónyelvi, tisztázatlan*. A regiszterbeli differenciálást finomítják a nyelvhasználat stílusértékére vonatkozó kategóriák, amelyek közül a *közömbös*, a *választékos* és a *bizalmas* alapvető kategória, a *kissé választékos* és az *emelkedett* a választékos kategórián belül, a *lezser*, a *kissé bizalmas* pedig a bizalmas kategórián belül helyezkedik el. A felsoroltak mellett sajátos helyet foglal el a *tisztázatlan* kategória mint a fő kategóriákba be nem sorolható nyelvhasználati érték mutatója (ez a későbbiekben a szerkesztők valószínűleg és remélhetően pontosítják).

Az időbeliségre utaló jelzések elsősorban a mai állapottól eltérő kategóriákat takarják, azaz az időbeliség minősítéseivel (*régies, kissé régies, elavult, történeti, új*) ellátott ekvivalensek a mai nyelvhasználattól időben eltérő kategóriákat takarnak – utalva a határon túli nyelvváltozatok temporális változásaira.

A jelentést pontosító lexikográfiai kategóriák utolsó csoportját az érzelmi viszonyulás és a relatív gyakoriság alkotják. Az érzelmi viszonyulást jelölő minősítések használata a magyar lexikográfiai gyakorlatot tükrözi: *expresszív, átvitt, eufemisztikus/szépítő, kedveskedő, tréfás/humoros, pejoratív/rosszalló, kissé pejoratív, ironikus/gúnyos, kissé ironikus, durva, kissé durva, trágár, eufemisztikus + tréfás, átvitt + tréfás, kedveskedő + tréfás, durva + tréfás, ironikus + pejoratív, durva + pejoratív, trágár + pejoratív*. Az érzelmi viszonyulást kifejező kategória elsősorban a semleges kategóriától jelzett eltérést jelzi, utalva a szavak, jelentések használati körülményeire. Az időbeliség kérdése nem kulcsfontosságú a szótár számára. Ennek megfelelően a kategória kidolgozottsága korántsem olyan mélységű vagy terjedelmű, mint a temporalításra fókuszáló szótáraké, mindössze két értéket tartalmaz: *ritka, retró* (bár ez utóbbi két kategória használata számomra nem teljesen egyértelmű; egyébként a szótár jelenlegi állapota *retró* jelzéssel 206, *ritka* jelzéssel 386 szócikket tartalmaz; ezek közül 25 szócikk jelentésében található együttesen *retró* és *ritka* jelzés).

A szócikktörzsben található ekvivalensek jelentését pontosítandó a szócikk sok kiegészítő információt tartalmaz, amelyek jelentős része a fent felsoroltakon alapszik. A helyes

értelmezéshez azonban fontos és szükséges a szótári minősítések pontos ismerete (ezért is érdemes a szótárak bevezetőjét, felhasználási segédletét elolvasni, az értelmezéshez használni), amelyek részletes leírására, valamint kritikai elemzésére jelen tanulmány keretei között nem vállalkozok.

(Folytatjuk.)

M. PINTÉR TIBOR
Károli Gáspár Református Egyetem

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Tradíció és modernség az *Ungarische Jahrbücher* nyelvészeti írásaiban

2. A funkcionális szemlélet kibontakozása a berlini műhelyben

1. Mielőtt az UJB. nyelvészeti írásainak bemutatását tovább folytatnám, engedjék meg egy személyes megjegyzés. Fiatal nyelvész/nyelvtanárként, illetve a tudománytörténet iránt érdeklődő kutatóként feltűnt, hogy a magyaryelv-oktatás folyamatában körülbelül a 20. század első dekádjától kezdve megtorpanás érezhető. A magyar mint idegen nyelv tanításának korai, csúcspontját a 19. század dereka-vége felé elérő íve a rákövetkező évszázad elejétől kezdve szakadozni látszik. A Brassai-féle leírási metódus, mely összegezte, elméletté gyúrta a külső perspektívából szemlélt, a funkciót tertium comparationisként használó, inter- és intralingvális összevetésre alkalmas megközelítéseket, lassan háttérbe szorult, fokozatosan átadta helyét az egyre statikusabb rendszernek. E változás egyáltalán nem kedvezett sem az iskolai anyanyelvi, sem az idegen nyelvi oktatásnak. Kellő mélységű kutatás híján csak gyanítottam, hogy a megtorpanás nem jelent végleges szakítást a korábbi folyamattal.

Az UJB. évfolyamainak vizsgálata megerősítette feltételezésem: míg Magyarországon ez idő tájt meglehetősen háttérbe szorulnak az általános nyelvészeti kérdések, a funkcionális szemlélet szinte eltűnni látszik, addig a berlini folyóiratban mindez sokkal erőteljesebben van reprezentálva. Az UJB.-re nem áll KIEFER megjegyzése: „A század első felében működő nyelvészek kevés kivétellel nem mutattak érdeklődést a nyelv általános kérdései iránt” (KIEFER 2002: 12). Tanulmányom második részében¹ erre a progresszív irányra helyezem a hangsúlyt, mert meggyőződésem szerint itt teljeseedik ki a folyóirat modern nyelvészeti látásmódja.

2. Az *Ungarische Jahrbücher* nyelvre vonatkozó írásait áttekintve leszögezhetjük, hogy a tradíció a német összehasonlító nyelvészettel való szoros kapcsolatot jelentette. A szerzők a nyelvrokonság feltérképezéséhez minden rendelkezésre álló adatot egyenlő súllyal vizsgáltak, a tanulmányok alapján nem következtethetünk bármilyen preconcep-

¹ Első rész: HEGEDŰS 2018: 77–86.

cióra. Ebben az időszakban az eredetkérdésben az ural-altáji nyelvrokonság az elfogadott paradigma, így természetes, hogy különösen az első időszakban a török kapcsolatok kerültek a vizsgálatok fókuszába, legyenek azok pusztán nyelvi vagy egyéb kultúrtörténeti jellegűek. Fontos leszögezni: a törökségi, illetve a finnugor nyelvekkel való összehasonlítások eredményei sohasem „vagy – vagy” relációban jelentek meg. A kutatási célokat GRAGGER munkatervére egyértelműen megfogalmazza: „Vizsgálni kell a finn-ugor-indogermán rokonság problémáját; a finnugornak legrégebbi, az ural-altáji és az indogermán nyelvekhez fűződő kapcsolatait; a magyarban az iráni, a kaukázusi, a volgai (kuban-) bolgár, a szláv, az ó- és középfelnémet, latin, olasz, oszmán, bajor-osztrák valamint a legújabb jövevényszókat; a szomszédos nyelvekben fellelhető magyar elemeket; a nyelvmlékeket, a nyelvöldrajzot, az írott nyelv kialakulását, valamint történeti és összehasonlító nyelvészet egyéb kérdéseit.” (GRAGGER 1921: 5).

A rokonság felderítésén túl, azzal egyenrangú kutatási témaként kezeli a magyarság sajátos földrajzi elhelyezkedéséből adódó kulturális hatások vizsgálatát: „A magyarok faj- és nyelv tekintetében Európában elszigetelt, három nagy kultúrkör által körülvevett nép. A német, olasz és bizánci-szláv kultúrkör közepette, velük szervesen összenőve alakította ki egyedi, a többiekétől eltérő jellegzetességét, és ezáltal Európa kulturális összképébe sajátos színt hozott” (GRAGGER 1925: 27).

2.1. Az UJB. első periódusa – azaz a Gragger haláláig tartó időszak (1926) – tanulmányai nagy vonalakban megfelelnek BAKRÓ-NAGY (2012: 305) jellemzésének: „A 20. század első korai évtizedeiben a finnugrisztikai vizsgálódások fő célja a finnugor nyelvek eredetének újgrammatikus és pozitivisták elvek alapján történő leírása volt.” Az alaposabb elemzés során azonban az arányok eltolódását látjuk: Az újgrammatikus iskola alaptételei közül egyértelműen elvetik a hangváltozások kivételnélküliségét; ebből következően az analógiás változások magyarázatában egyre erőteljesebben támaszkodnak a nyelvhasználat nem nyelvisztuktúra-függő tényezőire. „Az analógia az újgrammatikus felfogásban a beszélők képzetársításait megjelenítő tényező. Egész pontosan olyan egyedi asszociációkra utal, amelyek a nyelvek történetének minden időszakában felléphetnek, így bármikor megzavarhatják a hangtörvények általános érvényesülését. E szerint az elsősorban hangfiziológiai jellegű mechanizmusokon olykor más, tisztán pszichikai eredetű folyamatok kerekednek felül.” FEHÉR (2018: 33) rendkívül világos elemzése itt az újgrammatikus iskola hangtörvényekre vonatkozó megállapításaira vonatkozik, ugyanakkor mintegy megelőlegezi az UJB. tanulmányaiban a közös pontot: „Noha az igen színvonalas munkát végző, manapság is elismerésre méltó új-grammatikusok a két fő elvvel együttesen bármilyen jelenséget le tudtak írni, azt is meg kell jegyezni, hogy „magyarázataik” anélkül ragadtak meg valami nagyon lényegeset a változási folyamatokból, hogy tényleges oksági (kauzális) érvelések lettek volna. Az ugyanis mindvégig feltáratlan maradt, hogy – akár egy-egy konkrét esetben, akár általában véve – mi motiválhatja a hangtörvények, hangváltozási tendenciák, és mi az analógia megjelenését” (FEHÉR 2018: 35). Az UJB. nyelvészeti cikkeinek újdonsága abban rejlik, hogy nem elégszenek meg pusztán az okok keresésével, hanem kitérnek a cél irányába is, azaz ötvözik a kauzális és finális argumentumokat (l. LEWY 1928: 274). Ennek egyik eszköze a képzetársítások beépítése a nyelv fejlődésének/mozgásának magyarázatába, mely az UJB. szerzői számára az idő haladtával egyre természetesebb eljárássá válik (l. THIENEMANN). A pozitivisták szemlé-

let a tények, adatok objektív, szigorú tárgyilagosságra törekvő leírásában nyilvánul meg, mely különösen érződik a tipológiai indíttatású kutatásokban.

Az UJB. modernségét, előremutató tendenciáját e sajátos interdiszciplinaritásában látom: a 19. századi összehasonlító nyelvtörténet eredményeitől és módszereitől elindulva dolgozza fel az objektív szempontok szerint gyűjtött és leírt adatokat. A jelenségek magyarázatához felhasználva a világ nyelvi leképezésének belső mechanizmusát. Az egyes beszélőktől nyert adatok rendszerré állnak össze, melynek általános és egyedi törvényszerűségei rávilágítanak a nyelvhasználó közösségek közötti párhuzamokra.

3. A berlini Magyar Intézetben folyó munka sokszínűségét, nyitottságát jól tükrözi a Magyarországon már-már feledésbe merült nyelvész-tipológus, ERNST LEWY munkássága (HOLFTER 2008 alapján).

LEWY első kapcsolata a magyar nyelvvel 1910-re datálható: Zur finnisch-ugrischen Wort- und Satzbildung című habilitációs dolgozatához ekkor Budapesten gyűjtött anyagot. Számos finnugor nyelven tudott, ezek közül a legkevésbé a magyart használta. A berlini Magyar Intézetben 1923/24-ben privát docensként finn, észt, mordvin és csuvas nyelvet tanított. 1925-től 1931-ig rendkívüli professzorként, majd 1931-től 1935-ig kinevezett professzorként általános nyelvészetet oktatott. Mentora a humboldti alapokon álló FRANZ NIKOLAUS FINCK berlini nyelvészprofesszor volt, aki – LEWY jellemzése szerint – szembement kora elfogadott nyelvészeti felfogásával. A történeti nyelvszemléletet nem tekintette az egyetlen üdvözítő iránynak (vö. LEWY 1910: 280), nem elégedett meg azzal, hogy a jelen állapotot pusztán a korábbi állapotok mechanikusan levezethető következményének tekintse. Meglátása szerint elengedhetetlen a nyelv s a nyelvet beszélők lelki alkata közötti összefüggés vizsgálata. Hatalmas anyagot gyűjtött össze, „nem elégedett meg az adatok felhalmozásával és csoportosításával, hanem a jelenségeket működtető okot kereste” (LEWY 1928: 281).

3.1. LEWYt szakmailag és emberileg is szoros barátság fűzte az UJB. másik szerzőjéhez, HUGO SCHUCHARDT-hoz – szintén FINCK tisztelője –, levelezésük betekintést nyújt a szakmai kérdésekbe, a személyes vonatkozások pedig emberközelbe hozzák őket. Mindketten osztoztak az Újgrammatikus iskola elutasításában: SCHUCHARDT 1885-ös „Ueber die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker” című 39 oldalas bírálata egyben programként is értelmezhető: nemcsak LEWY-re, de az UJB. teljes nyelvész-gárdájára erőteljes hatást gyakorolt.

Tézisei röviden összefoglalva: **1.** A hangtörvények kivételtelenségének bírálatában SCHUCHARDT nem egyszerűen tényekkel operál, hanem különösen élesen rávilágít a szemlélet tarthatatlanságára. Szerinte a jelenségek leírásában figyelembe kell venni az egymást keresztező folyamatokat; a pusztán „kivételes” minősítés elfedi a lényegét. („A *kivételes* pusztán külsőleges viszonyt jelöl, nem tartalmaz utalást a belsőleg munkáló erőkre” SCHUCHARDT 1885: 8.) **2.** Az egyes eseteket egyenként és részletesen meg kell vizsgálni, de ezzel még nem ért véget a munka: „Az egyedi jelenségek leggondosabb vizsgálata során sem téveszthetjük szem elől az általánost, a tudományban csak azért kell elmerülnünk, hogy aztán fölé emelkedjünk; csak azért kell szolgáljunk, hogy aztán uralkodjunk rajta” (SCHUCHARDT 1885: 39). Ezzel a célkitűzéssel SCHUCHARDT végeredményben a husserli fenomenológia álláspontját közvetíti: a tudomány feladata, hogy ne pusztán a léttel, hanem a lényeggel foglalkozzon. „A fenomenológusnak nem magukkal a dolgokkal kell törődnie; őt a dolgok *jelentése* érdekli úgy, ahogyan az elménk tevékenységei által konstituálódik”

(SCHÜTZ 114).² SCHUCHARDTnak e korai tanulmányában megfogalmazott fenomenológiai nézőpontja és a kognitív megközelítést magában foglaló funkcionális szemlélete között nem nehéz észrevenni a párhuzamot. Ez az egybeesés a módszertanában is fellelhető. **3.** „Az egyes jelenségekben meg kell tanulni megtalálni az általánost; egy olyan tény felismerése, mely a teljes nyelvi működést uralja, fontosabb, mint valamely különleges jelenség leírása” (SCHUCHARDT 1885: 36). **4.** Az empirikus adatok, a tények megállapítása nem vezethet leegyszerűsítéshez: az átmenetek vizsgálata világítja meg legjobban a folyamatokat, a lényegre ezekből lehet igazán következtetni (i. m. 13, 31). **5.** A nyelvcsoportok között felállított fő határokat pontosan annyira nem tartja követendőnek, mint a rokonság – nem rokonság egymást kizáró fogalmát. Ezek mindenkor a kutatás tárgyai; ugyanolyan empirikus megközelítéssel kell vizsgálni mindkettőt. SCHUCHARDTnak ezen írása (1885: 37) szinte summázza az UJB. szerzőinek nyelvészeti felfogását: a tények közötti összefüggések kibontása, az okok és célok magyarázata az emberi kogníció működésén keresztül. Külső megfigyelőként, elfogultság és előítéletek nélkül próbálják ki téziseiket – merész kísérleteiket, következtetéseiket elfogódottság nélkül osztják meg egymással. A Magyar Intézet, a berlini miliő alkotó és támogató légkört biztosított tudósai számára, ez a tanulmányokban visszatükröződik.

3.2. LEWY első UJB.-ben közölt írása a 4. kötetben jelent meg a Kisebb közlemények rovatban: A magyar nyelv rövid áttekintése (Kurze Betrachtung der ungarischen Sprache. UJB. 1924. 4: 41–47). A tanulmány szerkezete az induktív argumentáció iskolapéldája. 19 paragrafusba rendezve sorolja fel a magyar nyelv jellemzőit. A morfológiát és a szintaxist nem választja külön, a sajátosságok felsorolásának sorrendje esetlegesnek tűnik. LEWY maga is felteszi a kérdést: „Valóban nevezhetjük az ilyesfajta tárgyalást tudományosnak?” A választ maga adja meg: „Történetinek semmiképp sem tekinthető, a történetiséget módszertani okokból kizártuk. Eltekintve attól, hogy bizonyos vonásokat jellemzőnek ítéltünk, a magasabb/szűkebb értelemben vett tudományosság kritériumánk is megfelel. [Bekezdés.] Kimutattuk, hogy a magyar bizonyos sajátosságai összefüggenek, más vonások egymással párhuzamosan futnak. Ez utóbbiak – lehetséges, hogy jelen pillanatban még nincs meg erre a tökéletes magyarázat –, de más viszonyokkal összevetve az összefüggéseknél jelentősebbnek tűnnek” (§. 18.).

Az említett sajátosságok röviden: **1.** magánhangzó-harmónia; **2.** a szótövek világos felismerhetősége, a toldalékok elkülöníthetősége; **3.** a személyragozás általános érvényessége igékre és névszókra; a névmások személyragozhatósága; az egyes szám tárgy-as³ igeragok 1. és 2. személyben megegyeznek a főnév Sg. 1. és 2. személyű birtokos végződésével; az alanyi igeragok többes szám 1. és 2. személyben a Pl. 1. és 2. személyű birtokos végződéssel; **4.** tagadóige létezése (*nincs, sincs*); **5.** a többes szám *k*-ja igéknél és névszóknál egyaránt megjelenik; **6.** hiányos, ill. a források nem kellő alaposágú ismerete következtében az alanyi és tárgy-as ragozás szabályait nem pontosan írja le. „A tárgy-as ragozás egy 1., 2. és 3. személyű alany összekapcsolása egy 3. személyű tárggyal; az alanyi ragozás egy 1. személyű alany összekapcsolása egy 2. személyű tárggyal.” A tárgy-as ragozás szoros összefüggésben van egyrészt a főnévvel nem egyeztetett határozott névelővel,

² SCHUCHARDT és HUSSERL kapcsolata: <http://schuchardt.uni-graz.at/korrespondenz/briefe/korrespondenzpatner/1559>.

³ LEWY a *subjektive* és *objektive Konjugation* megjelölést használja, mely tükörfordítása az abban az időszakban elfogadott terminusoknak.

másrészt a mellékmondattal (id. 46); 7. az igekötők helyre vagy akcióminőségre utalnak; az igekötő kerülhet az ige után is; ennek eredményeképp egy nyilvánvalóan szabályozott, jelentéssel bíró, ám mégiscsak szabad szórend jön létre. Alapképlete: a meghatározó megelőzi a meghatározottat (mai terminológiával: balra épülő szerkesztés); 8. az esetragok reális (valódi) jelentéssel bírnak, ugyanúgy a képzők is.

Summázatként összefoglalja azokat a tendenciákat, amelyekbe a párhuzamosan futó tulajdonságok besorolhatók: az igei és névszói oldal hasonlósága; az esetragokkal való takarékoság, a Sg. 3. igerag hiánya, az alárendelő szerkesztés dominanciája, a datívusz helyviszonyjelentése: *hegynek megy*:⁴

Végkövetkeztetése: „Tipológiai besorolását tekintve a magyar egyértelműen a középmezőnyben helyezkedik el, mint az történeti helyzetéből adódik. Ahogyan ez az Ural-Volga területéről származó, alárendelő finnugor, ill. uráli nyelvekre jellemző (talán szerepet játszik a Kaukázusban, a csoport-flektáló⁵ és forma-izoláló környezetben eltöltött idő is), elszigetelve a flektáló Európai nyelvektől. Ez nagy vonalakban a nép és a nyelv története. Tehát az ilyesfajta szemlélet is beletorkolhat a történetiségbe” (LEWY 1924: 46).

A szintűgy nagy vonalakban bemutatott Kurze Betrachtung... előgyakorlatnak tekinthető LEWY főművéhez, az 1942-ben, már írországi száműzetésében megjelent Der Bau der Europäischen Sprachenhez (LEWY 1964: 108). Hasonló a szinte vázlatos, pontokba szedett, lényegre szorítókozó felépítés, mely a témában kevésbé jártas olvasót-kutatót is komoly szellemi erőfeszítésre kényszeríti. Valószínűleg ez a közlési mód jellemezte előadásait is: olyannyira fókuszált a mélyebb, lényegi összefüggésekre, hogy a végkövetkeztetéshez vezető út részletekbe menő kifejtését elhanyagolta. Ezzel a módszerrel csak a valóban alapos előképzettséggel és kellő szellemi mozgékonytsággal megáldott hallgatókat tudta megnyerni – mint például a filozófus WALTER BENJAMINT. „Nyilvánvalóan mély benyomást gyakorolt BENJAMINRA LEWY leginkább unortodoxnak nevezhető eljárása, amellyel szemináriumain kiválogatta magának az érdeklődő és nyitott hallgatókat. Módszeréhez tartozott, hogy különféle, tekintélytisztelőnek semmiképp sem nevezhető megnyilatkozásokkal illetve a nyelvtudomány elismert nagyjait, köztük az általa egyébként nagyra becsült WILHELM VON HUMBOLDT-t is, akivel kapcsolatban sajtóságos stílusban intézett kérdést a résztvevőkhöz: „Értik ezt? Mert én tulajdonképpen nem.” Majd a következő órán közölte az egyébként igencsak kisszámú hallgatósággal, hogy „Csak azután kezdhetjük el az érdemi munkát, ha megszabadultunk a plebejusoktól” (HOLFTER 2008: 368).

3.3. Nehéz akár csak megközelítően is számba venni azokat a témákat, amelyekkel LEWY munkássága során, vagy akárcsak a Jahrbücher egyes számaiban foglalkozott. Ezek közül mindenképpen kiemelkedik a Possessivisch und passivisch. Nyelvtipológiai meg-

⁴ A külföldiek magyartanításánál ugyanezek a grammatikai sajátosságok merülnek fel a tanítás kezdetén, illetve ezek azok, amelyeket idejekorán tisztázni kell (szerzői megjegyzés).

⁵ A *Gruppenflexion, gruppenflektierende Sprache* terminus magyar megfelelőjét nem találtam a szakirodalomban, de még az e témában elismert kutatók sem tudtak segítséget nyújtani. A német kifejezés a nem egyeztetett jelzős szerkezetekre vonatkozik. Pl. a német *Ich mag diesen klugen Jungen*. mondatban a jelző(k) és jelzett szó egyaránt akkuzatívuszban áll. A magyarban ezzel szemben csak a jelzett szó, a főnév hordozza a kázusvégződést: *Kedvelem az okos fiúkat*. Kivétel a mutató névmási jelző: *Kedvelem ezt az okos fiút*.

jegyzések az igei kifejezésekről címmel megjelent fejtegetése⁶ (LEWY 1928: 274–289). A kiinduló gondolat az igei és névszói személyjelölésnek ma már alapvető tényként elfogadott párhuzama. E kérdés ebben az időszakban az érdeklődés központjába került: a Jahrbücher szerzői közül többen foglalkoztak vele. FINCK, SCHUCHARDT, WINKLER polemizálásába kapcsolódott be LEWY, aki magát a címet is SCHUCHARDTtól kölcsönözte (SCHUCHARDT 1921). LEWY nem vitatja WINKLER megállapítását, mely szerint a „*várom* végződése ugyanaz, mint a birtokos jelölése” (LEWY 1928: 275), de ennyivel nem elégszik meg; ugyanitt hiányolja, hogy idősebb kollégája megfeledezett az objektumra (tárgyra) való utalás funkciójáról⁷.

A téma – azaz az ige és a névszó határainak életlensége – korábban a nyelv eredetével kapcsolatban merült fel. Később az eredet-rokonság kérdése háttérbe szorult, s maga a jelenség magyarázata izgatta a kor nyelvészeit. SCHUCHARDT maga is hivatkozik HUMBOLDT példáira: „egy igei fogalomhoz egy rövidített formában álló névmási alak kapcsolódhat, amely egy függő esetben (Causus obliquus) álló személyre utal, és ugyanez helyettesíti a birtokos névmást: ’az általa végrehajtott *nézés* vagy a *nézése*’” (SCHUCHARDT 1921: 661; SCHUCHARDT HUMBOLDT Über die Kawi-Sprache auf der Insel Jawa 1838-as 2. kiadásából hozza a példáit, 396).

LEWY folytatja a FINCK és SCHUCHARDT (FINCK 1907; SCHUCHARDT 1905, 1921) által felvetett gondolatmenetet: a birtokos szerkezetté alakítható igitartalmat tovább elemzi, s ennek alapján kategóriákat állít fel, melyek közelítenek a mai terminológia szerinti igenemek szerinti felosztáshoz. A csoportok a következők: **1.** a possesszív csoport (az igei tartalom valakinek a tulajdona); **2.** a passzív csoport (tranzitív igék esetében az igei tartalom nem feltételez cselekvőt); **3.** az érzékelést kifejező igei tartalmak; **4.** az indifferens (később SCHUCHARDT által szubjektívnek nevezett csoport).

LEWY érdeme, hogy az összegzésen, az egymással többé-kevésbé egyező, ám bizonyos pontokon ütköző állítások tisztázásán túl logikus gondolatlánccá fűzte össze a nézeteket, összevetette FINCK és SCHUCHARDT különböző típusú nyelvekből vett adataival, s ennek eredményeként gyakorlatilag leírta az ergatív nyelveket. Módszere a legtisztább értelemben vett funkcionális tipológia: adatgyűjtés, az adatok értékelése, az összefüggések megállapítása, s végül az okok keresése.

Szemléletéről – mely mintaszerű megfogalmazása a külső perspektívának – saját maga vall: „A nyelvi jelenségeket csak azáltal tudjuk elemezni és kategorizálni, ha a nyelvet »tanuljuk«; ezáltal jutunk el odáig, hogy egy bizonyos fokig »bírjuk« azt. Így érjük el azt, amit közönségesen »nyelvézékként« tartanak számon, azaz tudunk bánni az analógiás és metaforikus sorokkal, amelyek a nyelv alakját és jelentését kormányozzák [...]. A saját nyelvünket illetően rendelkezünk azzal a képességgel, hogy eldöntsük, mi a helyes, de ezáltal még korántsem jutottunk el az elemzésig. Még a nap mint nap használt grammatikai

⁶ Szándékosan nem fordítottam le, mert nem tudom visszaadni a tömör, formájában és hangzásában is sokat mondó címet. A szó szerinti fordítás: *Birtokló és szenvedő (szerkezetek)* sem a pontos terminológiát, sem a hangalakban rejlő akusztikus hatást nem adja vissza. Fontos és nehéz vállalkozás lenne a teljes tanulmány lefordítása.

⁷ LEWY cseremiszi nyelvtanában (1922) részletesen taglalja a finnugor nyelvekben megjelenő kétféle ragozás funkcióját, eredetét; keresi a lehetséges kapcsolódási-összehasonlítási pontokat az indoeurópai nyelvekkel. A grammatikai kategóriákon és szinteken átnyúló szemlélete iskolapéldája a funkcionális megközelítésnek. Részletesebb elemzést l. KUZNECOVA 1999. Nem csoda, hogy idősebb pályatársán számon kéri e probléma vizsgálatát.

formákkal kapcsolatban sem rendelkezünk közvetlen, működő tudással, mellyel megválaszolható lenne a *Mi okból* és a *Mi célból* kérdés” (LEWY 1928: 278).

A magyar nyelvészet korai funkcionális irányultságának igazolásaképp érdemes összevetni LEWY fenti megfogalmazását BALLAGI MÓR 1855-ben írt soraival: „Mikor idegen nyelvet tanulunk, első tekintetre sok oly sajtáság öltik szemünkbe, mellyekre az, ki a’ nyelvet gyermekségétől fogva beszélte, soha nem figyelmeztet; amaz már eleve kényszerítették a’ nyelv’ törvényeit tanulmányozni, hogy megértse [...]. Innen van az, hogy az anyanyelv’ szabályaival rendesen csak idegen nyelv’ tanulása’ nyomán ismerkedünk meg, és hogy némileg nehezebb az anyanyelv’ szabályait, mint idegen nyelv’ grammatikáját megírni” (BALLAGI 1855).

4. A berliniek – e megjelölés az UJB. szerzőire vonatkozik tekintet nélkül arra, hogy álltak-e hivatalos, alkalmazotti viszonyban az Intézettel – nemzetközi tudományos kapcsolatrendszerre rendkívül kiterjedt volt. Erről tanúskodik AURELIEN SAUVAGEOT Párizsból datált megemlékezése: Zoltán Gombocz und die Erneuerung der Sprachwissenschaft (UJB. 15: 555–560). A pályafutását turkológusként kezdő kutató 1931 és 1934 között tanított francia nyelvet az Eötvös Kollégiumban, ekkor kötött szoros barátságot Gombocz Zoltánnal. Barátja és mentora halálakor írt nekrológiájában félreérthetetlenül rátapint Gombocz tudományos teljesítményének lényegére: a funkcionális szemlélet jelentőségének felismerésére. A szakmai közvélemény – kortársak és utódok – hiába próbálták meg besorolni GOMBOCZ munkásságát a történeti összevető nyelvészetet követő strukturalista áramlatba, tevékenységének irányulása nem itt keresendő. „Egy finnugristát vártam, akinél kitanulhatom új tudományágam módszereit és eredményeit. Ehelyett egy olyan nyelvészre leltem, akiben a romanista, az altajista, az elméleti nyelvész és a finnugor nyelvek specialistája versengett az első helyért. [...] A nyelvi rendszer problémái jobban foglalkoztatták a formák történeténél. Figyelme középpontjában korábban a nyelv hasonlítás állt, de mostanra eltávolodott ettől, mivel az összehasonlító nyelvészetbe vetett bizalmát megrendítette az élő nyelv tényeivel való állandó szembekerülés” (UJB. 15: 555–556).

4.1. A továbbiakban érdemes kiemelni SAUVAGEOT élményszerű megfogalmazásából a legfontosabb megállapításokat, melyek GOMBOCZnak a még ma sem kellően méltatott funkcionális alapvetését bizonyítják. Ezek közül számos lényeges gondolat leírására már nem kerülhetett sor, csak a tanítás, illetve beszélgetések során hangzottak el. **1.** GOMBOCZ letért a Fiala Grammatikusok által lefektetett útról. Miután bizonyította, hogy tökéletesen tudja alkalmazni a funkció helyett a formára koncentráló módszereiket, már A bolgár-török jövevényszavak a magyarban című tanulmányában is összeköti a nyelvtörténetet a kultúra történetével. Ezzel új perspektívát nyitott a magyar nyelv eredetének kutatásában (i. m. 556). **2.** A háború utáni időszakban kiterjesztette kutatási területét az élő nyelvre: a beszélt, írott és gondolt nyelv vizsgálata során eljutott az alapkérdéshez: hogyan tükrözik vissza a nyelvi tények a valóságot? WUNDT, PAUL, SÜTTERLIN, NOREEN, DE SAUSSURE, MEILLET és mások elméleteit összevetve a saját tapasztalataival megállapította, hogy a nyugat-európai és a magyar szemlélet között feszülő ellentét oka a különböző gondolkodási kategóriák különbségében rejlik. SAUVAGEOT szó szerint leírja a bizonyítási eljárást, mellyel GOMBOCZ az ige és a névszó fogalmát beszélgetéseik során kifejtette. „[H]a kimondom a *fagy* szót, fogalmam sincs, hogy igével vagy névszóval van-e dolgom. Számomra ez nem is kérdés. Tettem egy kijelentést, mely egy megfigyelt jelenségre

vonatkozik. A kijelentés a *fagy* formát ölti magára. Funkciója kétségtelenül predikatív. A formája mellékes” (i. m. 557). „A finnugor nyelvekben az igenévszó szükségszerűen igévé fejlődött, mert mindig predikatív funkcióban használták. A predikatív funkciójú névszók elnevezése ige lett, másik csoportjuk betölthet jelzői, határozói, alanyi, és névszói állítmányi szerepet. A végkövetkeztetés: „A finnugor, török vagy mongol ige kicsinyített névszó, melyeknek csorbultak a jogai, lehet mondani deminutio capitis következett be” (i. m. 558). **3.** A leglényegesebb megállapítása GOMBOCZnak a forma és a funkció különbségére vonatkozik. A nyelvtani kategóriák – beszédrészek – a formához tartoznak, ezzel szemben egy szó (mondatrészi) funkcióját a beszédfolyam logikus egymásutánisága adja. *A víz forr* és a *meleg a víz* esetében egyszer igei, másodszor névszói állítmánnyal állunk szemben: szintaktikailag azonos, ám morfológiailag különböző szintaktikai csoportról van szó. A szintaktikai csoport GOMBOCZ elnevezésében a szintagma, amely egy bizonyos szintagmatikus kapcsolatot fejez ki. Bizonyos nyelvekben – pl. magyar, török, mongol – a szórend határozza meg a kapcsolat természetét. Bizonyos esetekben a szintagma nyomatékstruktúrája – Akzentuationsstruktur – és az artikuláció is szerepet játszik. **4.** Az előzőekből adódik a nyelvtípusoknak egy lehetséges osztályozása: az indoeurópai nyelvekben csak ige lehet predikátum, míg más nyelvekben (pl. a kínaiiban) a mondatbeli hely határozza meg a szintaktikai funkciót (i. m. 558).

A funkció-fogalom vizsgálata GOMBOCZnál nem korlátozódik nyelvtanra. Leszögezi, hogy a nyelvekben fellépő mindenfajta struktúraváltás oka a funkcióban keresendő: „Ez az oka minden titokzatos nyelvi változásnak, melynek okát a Fialat grammatikusok hiába keresték, s végül rezignáltnan megismerhetetlennek minősítették” (i. m. 559).

Utolsó éveit GOMBOCZ e témának, a nyelvi forma és a belső szerkezet összefüggéseinek szentelte. Ez volt funkcionális nyelvészeti kutatásának alaptétele, ennek alapján szándékozott leírni anyanyelve történetét. Magába a nyelv szerkezetébe – meglátása szerint – már sikerült behatolnia, a mozgásokat megragadnia. E mozgás az elme számára még megfoghatatlanabb, mint a mechanikus mozgások. A nyelvésznek, aki mindezekről számot akar adni, még bonyolultabb egyenleteket kell felállítania, mint a fizikusnak a testek mozgásának definiálásához” (i. m. 559).

A nekrológ végszavaként SAUVAGEOT lehetségesnek tartja, hogy rejtett fiókok mélyéről még előkerüljenek e témába vágó írások; addig is az utókor kötelessége, hogy folytassa a kutatást. „A funkcionális nyelvészet hozhatja meg számunkra a vágyott megújulást” – adja meg a végszót, s egyben a választ a modernség és tradicionalizmus problematikájára az Ungarische Jahrbücher nyelvészeti írásaiban.

5. Összegzés. Általánosan elfogadott vélemény szerint a nyelvtudomány fejlődését a HUMBOLDT–SAUSSURE–CHOMSKY egyenes fémjelzi. Ha ezen a vonalon próbáljuk elhelyezni az Ungarische Jahrbücher nyelvészeit, nem kecsegtet siker. Mintha HUMBOLDT után, valahol a Fialat grammatikusok körül kétfelé ágazna ez a vonal: míg a CHOMSKYhoz vezető út a csupasz forma területén végez mélyfúrásokat, addig a HUMBOLDT által elindított empirikus-tipológiai irány gazdagodik a szemantika és pragmatika értékeivel.

Az Ungarische Jahrbücher nyelvészeti tanulmányaiban már az első évtized vége felé körvonalazódtak a célok: a nyelvtörténeti vizsgálódás hangsúlya az eredet-rokonság kérdéséről áttevődött a funkcionális-tipológiai szemléletű feltárára. Az adatgyűjtés és -feldolgozás célja nem pusztán a genetikai vizsgálódás volt, megjelentek a szinkrón és a földrajzi szempontok is.

A *Mi célból?* és *Mi okból?* kérdések megválaszolására skrupulus nélkül nyúltak a szerzők akár a legtávolabbi nyelvekből nyert adatokhoz. Felismerték, hogy a hagyományos kategóriák szorításán (vö. SCHUCHARDT 1921: 661) csak újabb és újabb összefüggések feltárásával lehet lazítani. Ahhoz, hogy a tradíció – modernség kérdését alaposabban megvilágítsuk, egy kifejezetten ezzel a témával foglalkozó tanulmányt hívtam segítségül.

5.1. HASS-ZUMKEHR (2000) bevezetesként szemantikai vizsgálattal igyekszik a lehető legpontosabban meghatározni a modernség mibenlétét. Mindkét melléknévhez – *tradicionalis*, *modern* – egyaránt kapcsolódhatnak pozitív és negatív konnotációk. A *tradicionalis* lehet *konzervatív* és *idejétmúlt*, de ugyanakkor *klasszikus* és *megőrző* is. Kétségtelen, hogy a *modern* esetében több a pozitív szinonima, de ugyanakkor idetartozik a *steril* vagy a *technicista* is. Ezért a szerző a szemantika megközelítés helyett inkább kritériumokat állít fel. Ezek szerint modernnek tekinthető a nyelvészeti irány, ha **1.** egyre több ismeretet halmoz fel a nyelvről; **2.** ugyanazokat a problémákat új szempontok hozzáadásával dolgozza fel; **3.** a területét egyre szélesebbre bővíti.

Elsődleges kritériumként a KUHN nevével fémjelzett tudományos forradalmat jelöli meg (HASS-ZUMKEHR 2000: 62). Az UJB. nyelvészei első megközelítésben meglehetősen távol állnak a forradalmi hevülettől s a forradalmakkal szükségszerűen együtt járó rombolástól. A szerzők különböző vérmérsékletét figyelembe véve is a kiegyensúlyozott, nem személyeskedő, a tárgy minél alaposabb megismerésére való törekvés jellemezte írásaikat. A paradigmaváltás a megismerés egyre mélyülő fokozatainak megfelelően lépésről lépésre ment végbe, mígnem beletorkollott egy külső nézőpontú, a funkciót kulcsfogalomként kezelő keretbe. Ebben a keretben új megvilágításba kerültek a nyelvtörténet összefüggései, magyarázatot kaptak a Fiaatal grammatikusok által megfejthetetlennek tartott jelenségek. A nyelv belső mozgásának feltárásában a forma csak másodlagos szereplő; a karmesteri pálcá maga a funkció. Hogy a pálcát mi mozgatja, arra szintén egy Berlinhez köthető szerző, THIENEMANN TIVADAR késői műve ad magyarázatot.⁸ Eredetileg Amerikában, angolul megjelenő kétrészes művének: *The Interpretation of Language 1. Understanding the Symbolic Meaning of Language; 2. Understanding the Unconscious Meaning of Language* kiindulása a nyelv jeltermészetének továbbértelmezése. Szerinte a nyelv nem pusztán jel, hanem szimbólumrendszer. A jelentésváltozás metaforikus úton következik be, s e folyamaton belül a régi szimbólumok tudattalanul tovább élnek. A nyelvek különbségének megértéséhez szükség van a szimbólumok megfejtéséhez. Kétséget kizáróan bizonyítja a berlini műhely nyitottságát, ahogyan THIENEMANN a német jövevényszavaktól indult, s eljutott a nyelvi jelek szimbólumtartalmához – ezáltal kapcsolódva az irodalomtudományhoz.

Az egyes tanulmányok bemutatásával tárgyyszerűen igyekeztem rámutatni az UJB. nyelvészeti szemléletének modernségére: a *tradicionalis* összehasonlító nyelvészetéből kiindulva, azt feldolgozva és azt meghaladva eljutottak a nyelvhasználat leírását célzó *funkcionális nyelvészeti*g. Haladó az empiriára támaszkodó praktikus szemlélet, mely megteremtí a maga elméletét. Az utókor feladata, hogy ne hagyja feledésbe merülni a magyar nyelv perspektívájából nyert eredményeket, ne rendelje azokat alá a divatos áramlatoknak.

⁸ Ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet THASS-THIENEMANN műve (2016) kiváló fordítójának, SIMONCSICS PÉTERnek, aki felhívta a figyelmemet THIENEMANN e munkájára.

Kulcsszók: történeti-összehasonlító nyelvészet, funkcionális-kontrasztív megközelítés, kognitívizmus, Ungarische Jahrbücher, Berlin.

Hivatkozott irodalom

- BALLAGI MÓRICZ 1855. A' magyar szónyomozás, 's az összehasonlító nyelvészet. *Új Magyar Múzeum* 5: 590–591.
- FEHÉR KRISZTINA 2018. *A nyelv grammatikája. A nyelvtudomány és a kognitív pszichológia*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- FINCK, FRANZ NIKOLAUS 1907. Der angeblich passivische Charakter des transitiven Verbs. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen* 41: 209–282.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1912. *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Société Finno-Ougrienne, Helsinki.
- GRAGGER, ROBERT 1921. Unser Arbeitsplan. *Ungarische Jahrbücher* 1: 1–8.
- GRAGGER, ROBERT 1925. Die ungarische Universität. *Ungarische Jahrbücher* 5: 25–40. <http://mek.oszk.hu/17900/17907/17907.pdf> (2019. 01. 20.)
- HEGEDŰS RITA 2018. Tradíció és modernség az Ungarische Jahrbücher nyelvészeti írásában. 1. rész. *Magyar Nyelv* 114: 78–86.
- HOFTER, GISELA 2008. *Akademiker im irischen Exil: Ernst Lewy (1881–1966)*. https://www.academia.edu/3982609/Akademiker_im_irischen_Exil_Ernst_Lewy_1881-1966_1 (2016. 11. 02.)
- KIEFER FERENC 2002. Nyelvtudományi irányzatok az Akadémián (Linguistic trends at the Academy). In: GLATZ FERENC szerk., *Közgyűlési előadások 2000*. Az MTA 175 éve. MTA, Budapest. 11–24.
- KUZNECOVA, MARGARITA 1999. Das Verb im Tscheremissischen. Zum Problem der Entstehung der zwei Konjugationen. *Linguistica Uralica* 35: 279–289.
- LEWY, ERNST 1910. *Zur finnisch-ugrischen Wort- und Satzbildung*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- LEWY, ERNST 1922. *Tscheremissische Grammatik. Darstellung einer wiesentscheremissischen Mundart*, Leipzig.
- LEWY, ERNST 1942/1964. *Der Bau der Europäischen Sprachen*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- LEWY, ERNST 1928. Possessivisch und Passivisch. *Ungarische Jahrbücher* 8: 274–289.
- SAUVAGEOT, AURELIEN 1935. Zoltán Gombocz und die Erneuerung der Sprachwissenschaft. *Ungarische Jahrbücher* 15: 555–560.
- SCHUCHARDT, HUGO 1885. *Ueber die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker*. Oppenheim, Berlin.
- SCHUCHARDT, HUGO 1895. „Über den passiven Charakter des Transitivs in den kaukasischen Sprachen”. Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 133. Kais. Akademie der Wissenschaften, Wien. <http://schuchardt.uni-graz.at/id/publication/166.pdf>, (2018. 01. 02.)
- SCHUCHARDT, HUGO 1921. Possessivisch und Passivisch. In: *Sitzungsberichte der preußischen Akademie der Wissenschaften* 39. Verlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin. 651–662. <http://schuchardt.uni-graz.at/id/publication/337.pdf>. (2019. 01. 02.)
- SCHÜTZ, ALFRED 1984. A fenomenológia néhány vezérfogalma. In: HERNÁDI MIKLÓS szerk., *Fenomenológia a társadalomtudományban*. Gondolat, Budapest.
- THASS-THIENEMANN, TIVADAR 2016. *A nyelv interpretációja I. A nyelv szimbolikus jelentése*. Tinta Kiadó, Budapest.

Tradition and modernity in papers on linguistics in *Ungarische Jahrbücher*

2. The emergence of the functional perspective in the Berlin school

The 20th century has brought interesting changes in the humanities. Comparative-Historical Linguistics has reached its peak, and the paradigm framework has begun to come apart. Today we can see the following tendency: the main trends – at least for a while – have been taken over by formal theories: structuralism and generativism. The mainstream of Hungarian linguistics belonged to the German lineage and tried to connect to the trends established by Saussure and Chomsky. The functional-contrastive approach has been neglected for a long time, but it is finally leading to a definitively cognitive approach. A very important incubator of this development was the Institute for Hungarian Language in Berlin. My paper focuses on its activity in the light of scientific articles in the journal “*Ungarische Jahrbücher*”.

Keywords: Comparative-Historical Linguistics, functional-contrastive approach, cognitivism, *Ungarische Jahrbücher*, Berlin.

HEGEDŰS RITA
Humboldt Universität, Berlin
Károli Gáspár Református Egyetem

S Z E M L E

Három körösztyén leány. Az első magyar nyelvű dráma

A magyar nyelvű átiratokat készítette és a tanulmányt írta DÖMÖTÖR ADRIENNE. A latin szöveget átirta, fordította és a latin nyelvű változatokkal kapcsolatos jegyzeteket írta SZENTGYÖRGYI RUDOLF. Balassi Kiadó, Budapest. 127 lap

A címben jelzett, tíz lapnál alig hosszabb drámai emléket, a műfaj első fennmaradt magyar nyelvű darabját a Sándor-kódex (21/1–31/6) őrizte meg. A magyar változat ismeretlen szerzője a 10. században élt Hrotsvitának, a kelet-szász gandersheimi bencés apátság kanonisszájának latin nyelvű munkáját – melyet az utókor Dulcitius néven ismer – ültette át. A jelen kiadvány nem egyszerű szövegközlés, ahogy a címéből vélhetnénk, nem is – mint kódexeink esetében szokás – a magyarnak a latin forrással párhuzamba állított bemutatása, hanem olyan szövegösszeállítás, amely a régi kéziratoktól kezdve a szöveg mai, könnyebben befogadható változatáig vezet el az olvasót, illetve vezet be a hagyományozódás sokszor kifürkészhetetlen útjaiba. A részben az érdeklődő olvasóknak szánt, de a szakembereknek is szóló kötet jól példázza ily módon a nyugat-európai latin nyelvű keresztény kulturális javak átörökítésének, valamint a humanisták ebben vállalt szerepének egy lehetséges módját is. Érdekessége még, hogy a latin mű első nemzeti nyelvű fordítása-át-dolgozása – az eredeti után körülbelül öt és fél század múlva – éppen magyarul szólalt meg.

A kiadvány külön-külön mutatja be előbb a magyar, majd a latin dráma szövegét, s az összevetésük megkönnyítésére mindegyiket több, egymást hasonló logika szerint kö-

vető változatban. A témát jelző rövid bevezető (7–8) után¹ az érdeklődő olvasóknak (is) élvezhető, modernizált helyesírású magyar olvasatot találjuk (11–21), az elavult szavakat, jelentéseket magyarázó jegyzetekkel, azt követik a már lényegében szakmai közönségnek (is) szóló variánsok: a magyar kódexszöveg színes fotómásolata, s vele párhuzamosan a paleográfiai jegyzetekkel ellátott betűhív átirata (23–45). A latin blokkot az eredeti mű mai fordítása nyitja (49–57), utána a dráma 10. századi kéziratos másolatának színes fotómásolata és annak paleográfiai jegyzetekkel ellátott betűhív átirata következik (59–79), majd a latin szöveg első nyomtatott kiadásának, a Konrád Celtis német humanista által Dulcitus címmel (Nürnberg, 1501) közölt drámának a hasonmása (81–87). Az utóbbinak a 10. századi kézirathoz viszonyított eltéréseit és javításait egy külön lista (89–91) összegezzi, s ez egyben segítséget nyújt az olvasáshoz is. (A Celtis-kiadás szövegének átirását nem közlik a kötet szerzői, mivel úgy ítélték meg, hogy a humanista nyomtatvány általában – hozzátehetjük: kis gyakorlással – jól olvasható.) A szövegek bemutatását kísérő tanulmány (93–122) s a hivatkozott irodalom jegyzéke (122–125) követi, végül a kötetet angol és német nyelvű összefoglaló (126, 127) zárja.

Kétségtelen, hogy a mai olvasó a régi magyar szövegeket csak modernizált írásképpel tudja befogadni, s ebben többféle megoldás is lehetséges. DÖMÖTÖR ADRIENNE olvasata azt a felfogást tükrözi a szövegről, amelyet ő annak keletkezéséről, jellegéről – sok tekintetben saját kutatásai alapján is – kialakított, s ebben több ponton eltér a korábbi népszerű átirástól (NAGY 1981: 9–15). A jelenetekre való tipográfiai tagolás érzékelteti a drámai jelleg lényegét (vö. a tanulmányban a szituációk szerepének fejtegetését: 116), s azok részeként – nem „szerzői utasításként” – kezeli a narratív betoldásokat is, érzékeltetve az átdolgozásnak az elbeszélés felé hajló irányát. A korabeli kiejtés visszaadásában a népszerűsítő célt is tekintve nyilván szükség van bizonyos kompromisszumra. DÖMÖTÖR a nyelvjárási vonások közül megtartotta az *ö*-zést, de például a szövegen végigvonuló mássalhangzó-nyúlásokat a mai köznyelvi kiejtés szerint írja át (pl. 25: *jegössöl*, átirása 11: *jegyösöl* 'jegyesül'; uo. *massiknak*, átirva *másiknak*). Kicsit számít az olvasó kreativitására is (pl. a *szíz* köznyelvi *szűz* megfelelését nem adja meg). A korábbi átirással szemben az idéző ige elbeszélő múltjának határozatlan ragozása (erre l. például DÖMÖTÖR 2002: 67; illetve a könyv bibliográfiájában említett további idevágó írásait) még inkább érzékelteti az olvasóval a régies elbeszélő jelleget. Hasznos, hogy az elavult formák, jelentések jegyzetelése bővebb, mint a korábbi kiadásban, s nem fölösleges említeni, hogy nyelvileg megbízható (lásd például a 14: *meggyönk* 'mit tegyünk?' hibás értelmezését korábban). Esetleg jó lett volna megemlíteni, miért indokolt a címben a szakirodalomban eléggé elterjedt, korábbi betű szerinti *leán* olvasatot *leány*-ra módosítani (a címben nyilván inkább szembe is ötlük, mint más *-ny*-végű szavakban). Másrészt lehetett volna utalni a szüzek nevének jelentésére, ami talán magyarázná, hogy az *ö* nevük – más szereplőkétől eltérően, ahol nem tudjuk megnyugtatóan indokolni a változtatást (107) – ugyanaz maradt az átdolgozás után is (*Agapes* nevében a görög 'szeretet', *Hirená*-éban a 'béke', *Chionia*-éban a 'hó' szavak jelentése rejlik).

A magyar olvasattal párhuzamba állítható szövegváltozat a latin blokkban a Hrotsvita-mű mai magyar fordítása: e két változat összevetésével kaphat az olvasó legkönnyebben képet arról – a kísérőtanulmányban DÖMÖTÖR is ezeket használja szemléltetésre –,

¹ Megjegyezzük még, hogy a három, később szentként tisztelt keresztény mártír szűz, Agape, Hirena és Chionia valós személyek voltak, akik mártíromságot szenvedtek Diocletianus idején (l. például MKatLex. *Agape*), a téma gyökerei így jóval több mint másfélezer évre nyúlnak vissza.

mivé formálódott a magyarban az eredeti latin mű. SZENTGYÖRGYI RUDOLF az eredetileg verses latin munkát irodalmi igényű prózában adja vissza, s ezzel első ízben készült a latin drámáról magyar fordítás. A fordításhoz fűzött jegyzetek pedig már betekintést engednek a szöveg hagyományozódásának útjába is, mivel nem mindig a kézirati variánst, hanem a félezer évvel későbbi humanista kiadás javított formáit kellett a fordításkor figyelembe venni. A kötet szerzői valószínűleg nem akarták az olvasmányélményt itt és a további szövegváltozatokban a kódexlapok és sorok külön számozásával rontani, mégis megjegyezzük, hogy az könnyebbé tenné az utalások követését a szövegek összevetésekor.

A magyar olvasatot követő színes hasonmás és betűhív átiratának közlése, valamint paleográfiai jegyzetelése a Régi Magyar Kódexek sorozat kiadási elveit követi, DÖMÖTÖR azonban, mint maga is megjegyzi, a Sándor-kódex modern kiadásához (PUSZTAI–KOROMPAY kiad. 1987) képest bizonyos javításokat tett, illetve bővebben jegyzetel. Az utóbbit valószínűleg az is indokolja, hogy a színes fakszimile a régebbi fekete-fehérmél pontosabb képet ad az eredetiről. Mindezek jelzik, hogy szakmai célú felhasználáskor ezzel a kiadással is számolni kell. A latin blokkban a Hrotsvita-mű 10. századi kéziratának képe és annak gondos betűhív átirata, valamint paleográfiai jegyzetelése részben – főleg a szélesebb olvasóközönség számára – a kultúrtörténeti élmény szempontjából érdekes. Aki azonban a latin szöveget szeretné olvasni, annak inkább az utána következő humanista nyomtatvány fakszimiléjét ajánlhatjuk. Persze, a kéziratban is érdekes látni a 10. századi latin írás képét, a rövidítések, javítások technikáját, vagy akár azt, hogyan torzult értelmetlenné egy-egy részlet a másolások során stb., s így nyomon követhetjük, illetve még inkább nagyra becsülhetjük a humanisták filológiai tevékenységét, amellyel átmentették e szövegeket az utókorra. Ugyanakkor a 10. századi szövegváltozat közlése, s a jegyzetekben Celtis lényegesebb javításainak feltüntetése, illetve a két latin változat összevetése alátámasztja SZENTGYÖRGYI összegzését (89), miszerint a javítások főleg a kézirati hibákra, olykor más szóalak vagy szinonima használatára terjedtek csak ki. Ez pedig lényeges filológiai érv lehet (l. később DÖMÖTÖR kíséretanulmányában) ahhoz a vitához, vajon kéziratos vagy nyomtatott szöveg volt-e a magyar átdolgozás forrása. A Celtis-féle *tenuis* → *levius* javítás (C40) kommentárjához (89) jegyzem meg, szerintem ott is csak az elírás korrekciójáról, s nem másik szinonima közléséről van szó (a *tenuis* ugyanis nem adverbium, így alakja nem is illik bele a szövegbe); ezzel még tovább csökken a stilisztikailag értékelhető javítások száma.

A szövegközléseket kísérő tanulmányában DÖMÖTÖR ADRIENNE egyrészt a dráma megértéséhez szükséges alapvető művelődéstörténeti tudnivalókra világít rá (a kor viszonyai, főbb fogalmai, az őrzőkódex és tartalma, a latin dráma szerzője stb.), másrészt külön koncentrálni néhány, főleg a mű keletkezését és műfaját illető kérdésre, amelyek eddigi megoldását nem tartja kielégítőnek a szakirodalomban. Tanulságos, ahogyan rámutat a hazai és az európai művelődés korabeli összeköttetéseire. Amint ismeretes, a latin mű Konrád Celtis 15. századi német humanista magyarországi kapcsolatai révén kerülhetett hozzánk. Celtis az általa alapított Dunai Tudós Társaság tevékenységének egyik céljaul tűzte ki régi munkák feltárását, s ennek keretében felkutatta és nyomtatásban kiadta Hrotsvita műveinek 10. századi latin kéziratát is (Nürnberg, 1501). Mivel pedig tudományszervező munkája során Európa több nagyvárosa között Budán is megfordult, alkalom nyílhatott művek vándorlására. Abban a kérdésben, hogy a Hrotsvita-dráma kéziratos másolatként vagy a Celtis által kiadott nyomtatott formában jutott-e ide, a tanulmány – a jelen kötetben SZENTGYÖRGYITől közölt összehasonlításra támaszkodva – úgy foglal állást, hogy nyelvi

adatok alapján ez nem dönthető el, mivel a kézirat és a nyomtatott szöveg nem tér el számottevően egymástól. DÖMÖTÖR felveti azt a kérdést is, hogy a Celtis-féle kiadásban a Hrotsvita drámáját illusztráló Dürer és Kulmbach által készített fametszet létrejöttében – Dürer hazai származását is tekintve – játszott-e szerepet a magyar átdolgozás. A kép ugyanis – amely a jelen kötet címlapján is látható – a keresztény szüzeket egy török (turbános, kaftános) férfi uralkodó előtt ábrázolja, hasonlóan, ahogy a magyar átdolgozás a török császárt teszi meg Diocletianus helyett a keresztény szüzek üldözőjének. Ilyen összefüggés azonban nem igazolható, az ábrázolás sokkal inkább a kor szokása szerint jeleníti meg török figuraként az ellenséges felet (a kép másik alakja pedig kifejezetten német területre jellemző kinézetű). A tanulmány rávilágít a művelődési horizontot tágító egyéb szempontokra is. A latin dráma szerzőjének személyéről, munkáiról a magyar olvasóknak például azért is érdekes hallani, mert hozzá fogható – latinul alkotó nő – a mi középkori viszonyaink között nem volt. Abban pedig, hogy Hrotsvita, mint maga írta, Terentius komédiái helyett akart keresztény tartalmú olvasmányokat adni, az ókori pogány és a keresztény kultúra közti váltás egy mozzanatának vagyunk tanúi. A dráma európai műfaj történetéről szintén tanulságos felidézni, hogy az ókor (Seneca) utáni többszáz éves hiátust éppen Hrotsvita művei törték meg.

A kísérőtanulmánynak az a része, amely magával a dráma szövegével foglalkozik, a téma szövevényes szakirodalmában nyelvi szempontú, újszerű elemzéseivel különösen figyelemre méltó. Igen szemléletesen mutatja be például a magyar olvasatnak és a latin dráma mai fordításának összevetésével a magyar szöveg újdonságait, az átdolgozás koncepcióját. A szöveg nyelvi megformálásával kapcsolatban pedig lényeges megfigyelése DÖMÖTÖRnek, hogy a 3–4. lapok fordulója körül egy markáns változás („törés”) tapasztalható, amely az írásképre is érvényes. DÖMÖTÖR a megfigyelt jelenségek alapján munkafolyamatokra – átdolgozás, fordítás, másolás – bontja a szövegalkotást, s azt keresi, melyik szakaszban történhetett egy-egy váltás. Arra következtet, hogy a törés mindegyik alkotói folyamatot érinti, s az mindegyikben a szövegnek körülbelül ugyanazon a részén következett be, ami azt jelezheti, hogy egymás közelében tartózkodtak az alkotó folyamat résztvevői. Ennek alapján kísérli meg a magyar szöveg meglehetősen vitatott létrejöttét újszerűen rekonstruálni. Az persze nem problémátlan kérdés, hogy egy ilyen több szinten észlelhető törés a szöveg keletkezését illetően hogyan értelmezhető, s erre DÖMÖTÖR is utal: „Nem adható ... egészen bizonyos válasz arra a kérdésre, vajon hány személyhez köthető a három munkafolyamat” (109). A szakirodalom többségével szemben ő az átdolgozást nem a fordítónak tulajdonítja, hanem egy korábbi véleményt felelevenítve mellett hoz új érveket, hogy a magyar szöveg egy kész, mégpedig Magyarországon készült latin átdolgozás fordításával jött létre. Az alapszöveg itthoni keletkezését elsősorban az itt fenyegető török veszély támogatja, innen a török környezetbe helyezés. Azt pedig, hogy az átdolgozás latin nyelven történt, a professzionális átdolgozás vs. nehézkes, küszködő fordítás ellentétére alapozza, s a két munkafolyamatot két különböző személynek tulajdonítja. Ebben KATONA LAJOS (1900) véleményére támaszkodik, aki a fordítást meglehetősen negatívan ítélte meg.

Magam egy ilyen ellentétet a magyar drámaszöveget illetően nem vennék biztosra. A korábbi irodalom merev filológiai szemléletével ellentétben kódexfordításainkhoz szerintem általában érdemes pragmatikusabban közelíteni. KATONA valóban több, hibás fordításként vagy másolói tévesztésként értékelhető helyet számlált elő, hasonló „laza” megoldásokat azonban láthatunk kódexeinkben máshol is. Felmerülhet a kérdés, vajon a szerkesztésre való koncentráció nem vonta-e el az erőt a részletek pontos visszaadásától.

(A szerkesztés céltudatossága és a fordítás gyarlóságainak ellentéte a Margit-legenda esetében is okoz problémát a szakirodalomban.) S ha a dráma magyar nyelvét nézzük, bőven idézhetünk belőle természetes fordulatokat, amelyek fordításként is ügyesek (pl. 14: „Nehézzen tehetőd szerét”, vö. 67: „Diffidimus te prevalere”; 14: „Nem gondolnak velem!”, vö. 67: „Contempnunt” stb.). Az sem feltétlenül különleges, hogy a forrással szemben a negyedik lap elején egyszer csak új párbeszédet toldott be a műbe a szöveg alkotója. A fiktív beszéltetés szokásos szövegalkotó mód a kódexekben, másutt is megfigyelhető (például a MargL.-ban sok fiktív párbeszéd van a forrásokhoz képest). Éppen e rutinnal függhet össze például a jelen szövegben a dráma 3. oldalának lapalji törlése, amely egyébként érthetetlen javításnak minősül, hiszen sem tartalmában, sem leírásában nincs semmi kivetnivaló (111). A törlést szerintem magyarázhatja a latinhoz képest betoldott, utána jövő párbeszéd, például úgy, hogy a kérdéses részlet lefordítása után jött a gondolat, hogy itt alkalom van a szereplők beszéltetésére. Így viszont kétszer szerepelt a fogva tartás mozzanata, ezért húzhatták ki az első előfordulását. Ez esetben pedig inkább azonos személyre utal a fordítás és az átdolgozás, sőt akár a leírás (másolás) folyamata is. Az szintén bizonytalan, hogy az *azaz* kötőszós fordítási variánsok – jelen esetben egy szó szerinti fordítás és annak magyarosabb kifejezése – utalnak-e a fordítás véglegesítésének elmaradására (111), s ezzel a munka sürgető voltára, illetve a fordítás és a másolás helyi közelségére. Lehet, hogy egy aktuálisan elhangzó párbeszédbe a kor e modoroskodó sajátja nem illett bele (vö. 121), mindenesetre arra, hogy az olvasásra, akár közösségi felolvasásra szánt párbeszéd végleges szövegében „benne maradhatott”, van példa a Margit-legendában (31–32) is: „Monda zent margyt azzon · En tegedet kýralt atýamat ... Es tegedet kýralne azzont anyámat ... *Azokba az az olý dolgogban* · mellýek istenzerent · es istennel vadnak azokba esmerlek...”: „illa respondit: »Ego te regem patrem et dominum meum, reginam matrem et dominam meam *in his*, quae secundum Deum et cum Deo sunt, recognosco... «” (I. M. NAGY szerk. 2014). Az írás külső alakjában bekövetkezett látványos változás, a szereplők rubrumos jelölésének elmaradása esetleg összefügghet azzal is, hogy ebben a szövegben egy személyhez köthető mindhárom munkaszakasz, s éppen ahhoz, aki az egész kódexet leírta. Mindezzel nem akarom kétségbe vonni, hogy a magyar szövegben a 3–4. lap tájékától szembeötlő jegyek vannak, amelyek mind a három munkafázist érintik, s ezek kapcsolatba hozhatók a mű keletkezési körülményeivel. Csak arra szeretnék rámutatni, hogy a DÖMÖTÖR által megfigyelt különbségek alapján a feltételezett „szereposztás” másképp is elképzelhető, s talán több biztos mozaikra lenne még szükség egy egységes kép megrajzolásához. A megfigyelt jelenségek alapos leírása azonban különösen a dráma szerzőségéről szóló további szakirodalmi viták számára (vö. a szerzősége legújabbán LÁZS 2016: 98 skk.) feltétlenül értékes támpontul szolgál.

A tanulmány végül konstruktívan szól hozzá a műfaj szintén sok vitára okot adó kérdéséhez is: vajon mondható-e drámának a narratív részekkel „dúsított” mű. Az eddig is többféleképpen – mártírpassió, dialogikus legenda, misztériumjáték stb. – minősített darabot – a magyar kódexirodalom párbeszédes szövegeire és nemzetközi párhuzamokra kitekintve – egy újabb, speciálisabb terminussal, a misztériumjátékok közé tartozó *miraculum*-ként értelmezi. Ennek a középkori, francia földön kialakuló drámai műfajnak magyar nyelvű képviselőjét eddig nem tartottak számon; így egyfajta európai kultúr hagyományhoz is kapcsolja a darabot. Ezzel DÖMÖTÖR erről az oldalról is támogatja az ismeretlen szerző invenciózus és feltehetően művelt voltát, ellentétben a szakirodalomnak ama általános véleményével, miszerint a szerző nem ismerte fel, hogy drámai szöveggel dolgozik.

A fentiekben ismertetett kiadványról összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az sokoldalúan, széles művelődési háttérbe ágyazva és többféle olvasói rétegre is számítva mutatja be az első magyar nyelvű drámaként számontartott „Három körösztýén leány”-t. A több szövegváltozat közlése mind a magyar drámát, mind annak latin forrását illetően egyedi és igen tanulságos. A szövegfilológiai jegyzetek, valamint a nyelvi és irodalomtörténeti szempontból is jelentős eredményeket felmutató tanulmány több érintett művelődési terület olvasóinak nyújt eligazítást a téma nem egyszer ellentmondásos szakirodalmában. A kísérőtanulmány új megoldásokat kereső filológiai eredményei továbbá nemcsak a dráma körüli vitás kérdésekre vonatkozóan gazdagítják a kutatást, hanem a Sándor-kódex egészének vizsgálatában sem lehet őket megkerülni.

Hivatkozott irodalom

- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2002. Tendenciák az idéző főmondatok alakulásában. *Magyar Nyelv* 98: 56–74.
- KATONA LAJOS 1900. Hrotsuiha Dulcitusának régi magyar fordítása. *Irodalomtörténeti Közlemények* 10: 385–402.
- LÁZS SÁNDOR 2016. *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Balassi Kiadó, Budapest.
- MKatLex. = *Magyar Katolikus Lexikon* 1–16. Főszerk. DIÓS ISTVÁN. Szent István Társulat, Budapest, 1993–2014.
- M. NAGY ILONA szerk. 2014. *A Margit-legenda (1510) és latin forrásai*: http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510 (2019. 07. 10.)
- NAGY PÉTER szerk. 1981. *Magyar drámairók. 16–18. század*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- PUSZTAI ISTVÁN – KOROMPAY KLÁRA kiad. 1987. [1988.] *Sándor-kódex*. Régi Magyar Kódexek 3. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

M. NAGY ILONA
Debreceni Egyetem

Két missziliskiadásról

1. DEMJÁN IZABELLA – GUITMAN BARNABÁS, *Ez levél adassék az bártfai bíró kezébe*. XVI. századi magyar nyelvű levelek a bártfai városi levéltárból. Attraktor, Máriabesnyő, 2017. 228 lap. – 2. „Könyörüljön tenagyságtok rajtunk!” 50 irat a XVI. századi jobbagylevelezésből. Közreadja DÖMÖTÖR ADRIENNE – VARGA MÓNKA (Eckhardt Sándor kiadásának felhasználásával). Magyar Nyelvtudományi Társaság – Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest. 2018. 236 lap.

1. DEMJÁN IZABELLA – GUITMAN BARNABÁS, *Ez levél adassék az bártfai bíró kezébe*. XVI. századi magyar nyelvű levelek a bártfai városi levéltárból. A városi levéltárak a magyar nyelvű források sajátos lelőhelyei, a határon túli városi levéltárak kora újkori magyar nyelvű anyaga ráadásul jórészt feltáratlan. Ezért is különösen fontos kiadvány a *Scriptores rerum Hungaricarum* sorozat 10. köteteként megjelenő bártfai városi levéltár magyar nyelvű leveleinek gyűjteménye. A kötetet ketten jegyzik, a forrásfeltárást és a levelek átírását irányító GUITMAN BARNABÁS és a nyelvészeti vizsgálatokat végző DEMJÁN IZABELLA (5). A forráskiadás komplex feladat, ritkaság, ha egy kutató egymaga birtokában van azon ismereteknek, amelyek a munkához szükségesek, ezért többnyire konzulensek közreműködésével készülnek

a kiadványok. Szerencsés találkozás, amikor egy levéltári anyagot történész és nyelvtörténész is egyszerre vizsgálja, kettejük munkája jól kiegészíti egymást. Azonban fontos, hogy az egyes részek között ne csak tartalmi egyeztetés történjen, hanem a tudományágakra jellemző formai megoldások között is legyen összhang. A kötet egészét tekintve helyenként tartalmi és formai oldalról is hiányolható a kutatási eredmények gondos összerendezése.

A kiadványnak két lektora volt, HEGEDŰS ATTILA a nyelvészeti részeket, H. NÉMETH ISTVÁN a történeti fejezetet, valamint az átirást ellenőrizte.

GUITMAN BARNABÁS a bártfai levéltár bemutatása (6–8) mellett a levél műfaj történeti áttekintését (9–11) és az iratok történeti háttérének ismertetését (12–29) vállalta, DEMJÁN IZABELLA A bártfai levelek szövegeinek nyelvtana fejezetben (33–60) a korpusz nyelvi jellegzetességeit tárgyalja. Talán jobb lett volna a „nyelvtana” szó helyett tágabb értelmű kifejezést használni – *nyelvi sajátossága, nyelvi jellegzetessége* –, mert a cím így elég megtévesztő. A *nyelvtan* kifejezés szűkebb jelentésű, általában a grammatikai sajátosságokat értjük alatta, a hangállapot és a szómagyarázatok témája például egészen biztosan nem tartozik a „nyelvtan” tárgyköréhez.

Bártfa a középkorban virágzó szabad királyi város volt, levéltárában az első oklevél 1319-ből való, és a levéltár 20. századi rendezője, IVÁNYI BÉLA szerint (IVÁNYI 1910) a 14. század végétől vagy a 15. század elejétől kezdték rendszeresen gyűjteni, gyarapítani az anyagát. Külön levéltári helyiséget alakítottak ki a bártfai Szent Egyed templomban található Szent Borbála kápolnában, majd a városházára került az iratanyag. Az 1830-as években különválasztották a könyvalakú dokumentumoktól a kiváltságleveleket és az okleveleket. Ezt követően időrendi sorba rendezték és az egész rendezett anyagot jegyzékbe foglalták (6–7). A szélesebb tudományos közvélemény 1881-ben értesülhetett a bártfai városi levéltár jelentőségéről, SZÁDECZKY LAJOS adott ki néhány misszilizt a Történelmi Társban (SZÁDECZKY 1882).

A városi levéltár korszerű elvek szerinti rendezésére IVÁNYI BÉLÁT jelölték ki, helyi közreműködők segítségével 1907-ben zajlott a munka. Feldolgozták a közel hatezer darab Mohács előtti dokumentumot, amelyeket aztán egyenként papírborítékba tettek, felcímkézve a szükséges adatokkal és regesztával. A kora újkori misszilizsek egy jelentős része is ezekben a 20. század eleji borítékokban található meg mind a mai napig változatlan formában.

IVÁNYI a Mohács utáni anyag egy részét is feldolgozta, illetve előkészítette annak későbbi rendezését. A feldolgozott középkori iratokról készített, kétkötetesre tervezett regesztás jegyzékből csak az első kötet jelent meg 1910-ben, a második rész az OSZK Kézirattárában, illetve az OL Levéltártudományi Szakkönyvtárában található meg (IVÁNYI 1910; [é. n.]).

A teljes kora újkori és újkori misszilisállomány feldolgozása sajnos azóta sem valósult meg, a jelzetszámok 1540 öszéig tartanak. Az anyagban való kutatáshoz nem készült teljes jegyzék, az 1526-ot követő éveket a dátum megadásával szűrőpróbaszerű kereséssel lehet folytatni (7–8). A misszilizsek átiratánál megadott hivatkozások csupán azt a dobozsámot tudják megadni, amelyikben a kutatás idején az adott forrás a bártfai levéltárban megtalálható volt (30). A levéltár állományáról, segédleteiről és a kapcsolódó szakirodalomról az ún. KOSÁRY-bibliográfia ad részletes tájékoztatást (KOSÁRY–KULCSÁR–SZAKÁLY 2015).

Bártfa – és az északi vármegyék városai, falvai – tudatos telepítés során jöttek létre. A 13. században kezdődő folyamatnak köszönhetően alakult ki a térségre jellemző nemzeti-ségi sokszínűség, amely a levéltári anyagban is tükröződik. A kötetben vizsgált időszakban – 1549 végétől 1560-ig – a levéltári anyag több mint fele latin nyelvű, közel 40%-a német, mintegy 4%-a magyar és 2% valamilyen szláv (főként lengyel) nyelven íródott. A fent

jelzett időszakban 130 magyar nyelvű misszilis található a bártfai városi levéltárban, ebből 119 darabot tesznek közzé (8).

A levelek történeti háttérét tárgyaló fejezetben (12–32) szépen kirajzolódik az a folyamat, amely során a városi polgárság körében egyre nélkülözhetetlenebbé válik az írni-olvasni tudás. A levélírók a korabeli társadalom szinte minden rétegét megjelenítik: férfiak, nők, egyszerű helyi polgárok, birtokosok, jobbágyok, politikai, katonai tisztségviselők. Vannak „híres” levélírók is, például Martonfálvay Imre, az enyingi Török család számtartója, a korszak egyik legnevesebb emlékirója, vagy az újlatin humanista költő és gazdasági szakember, gyalui Torda Zsigmond.

A címzett általában Bártfa város bírása vagy a városi magisztrátus, de a felső-magyarországi városszövetség (Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes, Kísszeben) által körbeküldött levelek is megtalálhatók.

A misszilisek témája többnyire üzleti jellegű, a városi lakosok kézművességgel, szőlőműveléssel és bortermeléssel, kereskedéssel, pénzforgalommal kapcsolatos tevékenységéhez kötődik. Bártfa textilipara a 15. századi Magyar Királyságban kiemelkedő jelentőségű volt: vászonkészítés, posztókereskedés adta a főbb bevételt. A 16. század folyamán azonban az olcsó import posztó fokozatosan háttérbe szorította a vászonipart, így a megváltozott körülmények miatt egyre inkább a kereskedelem, a borkereskedelem felé fordult a polgárság figyelme. A hegyaljai borok a 16. századtól kezdenek népszerűvé válni, ennek köszönhető a felső-magyarországi városok gazdasági virágzása is. Néhány évtized alatt kialakul az új tevékenységhez szükséges struktúra, a polgárság bevételeinek jelentős része a borászatból származott: földvásárlások, -bérlések, szőlőtermelés és főként a kereskedelem, túl a határokon is, egészen Lengyelországig. Mindezeket a számadáskönyvek mellett a polgárok levelezése is alátámasztja. A kiadványban találunk rá példát, a fejezetben a szerző tételesen fel is sorolja ezeket (15).

A borkereskedelemmel kapcsolatban szóba kerülnek más témák is, így például – a névtanosok legnagyobb öröme – azok a dülőnevek, ahol földbirtokot nyertek, pl. a 33. levélben *Bányász, Tökösmál, Palotavég, Hudancziki és Nyerges* dülők.

A borászathoz kapcsolódóan a különböző úrmértékek is gyakran szerepelnek az iratokban: nyelvészeknek az elnevezések (*pint, icce, átalag bor, dreiling* vagy *ternarius* ’kétharmad hordó’), történészeknek a kusza mértékrendszer okozhat fejtörést. Hasonló a helyzet a különböző pénzekkel, a többféle elnevezés és a pénznemek egymáshoz való viszonya nyelvészeti és történeti szempontból is érdekes. A misszilisekben előforduló mértékekről egy hasznos összegző táblázatot találunk a 29. oldalon.

Ahhoz, hogy a borkereskedelem jelentős bevételt hozzon, komoly szervező munkát kellett ráfordítani. Írástudásra és bizonyos fokú műveltségre volt szükség: az értékesítés, a „reklám”, a vitás pénzügyek rendezése írásban zajlott, ezért az írni-olvasni tudás szélesebb körű terjedésével járt. A gyűjteményben több levél is tárgyalja a borkereskedelem különböző tevékenységi formáit.

A misszilisek másik csoportját azok a hivatalos levelek alkotják, amelyek a szolgabíró, az alispán, illetve a királyi katonaságot irányító tisztek, kapitányok, főkapitányok írtak a bártfaiaknak. Több levél szól a vármegyei gyűlésekről, a katonai eseményekről és arról, hogy ezek milyen terheket rónak a városra.

A fejezet végén – tekinthetjük összegzésnek is – a szerző térképre vetítve mutatja be a levelek keletkezési helyét (32). Nagyon hasznos, sokat segít a tájékozódásban és a levelek pontos értelmezésében is.

A misszilisek nyelvészeti vizsgálata a hangállapot, alaktan, szófajtan, szómagyarázatok, szintagmatika területére tér ki. A hangállapotot tárgyaló rész a köznyelvi megfelelést és a nyelvjárási realizációt mutatja be adattárszerűen. Az erősen *i*-ző adatok mellett néhány nyitódó és záródó diftongusra is találhatunk példát (38–39). Az alaktani fejezetben a birtokos személyjelezés eseteit láthatjuk, az igei paradigmában a múlt idők formái kapnak nagyobb figyelmet. A vizsgálatok szerint a *-t + vala* és a *-t + volt* a leggyakoribb az összetett múlt idők közül (43–46). Az elemzés nem tért ki az igeidőhasználat szemantikai vetületére, itt is inkább az adatközlés volt az elsődleges cél. Az összetett múlt idők használati gyakoriságáról a 46. oldalon láthatunk egy összehasonlító táblázatot, de a vizsgálat nem terjedt ki a múlt idők teljes körére. A ragok közül az igei személyragok mellett a határozóragokat tárgyalja részletesebben a szerző, megfigyeléseit ugyancsak táblázatban foglalja össze (50–51).

A szófajok közül a főnévi igenevek körében egyes érdekes jelenséget mutat be DEMJÁN IZABELLA. Az *akar* ige után következő főnévi igenév E/1.-ben szerepel: *nem akarnam vettmem* (6.), *akárom zolgalnom* (115.) stb. Az *akar* ige segédigyszerű használatára több példát is sorol (53). Igen tanulságos a határozatlan névmás kezdetleges formáit megfigyelni, a levelekben a *ki* és a *mi* funkcióváltását is tetten lehet érni.

A szómagyarázatok (55–56) szükséges és hasznos része minden missziliskiadványnak, megkönnyítik a szöveg értelmezését. A közzétett 119 levélhez képest viszont elég rövid a lista, nem tartalmazza a szövegkiadásban megjegyzetelt kifejezéseket. Jó lett volna koherenciát teremteni a kötet különböző fejezetei között, és beemelni a misszilisekben előforduló kifejezéseket is.

A szintagmatika elsősorban a vonzatokat vizsgálja, kitérve a kifejezések, frazémák sajátos vonzatviszonyaira.

A nyelvészeti elemzést rövid összegzés zárja, majd egy összefoglaló fonetikai táblázat tekinti át a hang-betű megfeleltetéseket.

Összességében a nyelvi elemzés inkább pillanatképnek, adattárnak tekinthető, mintsem mélyen szántó elemzésnek. Ebben a terjedelemben nyilvánvalóan nem is várható el részletekbe menő, a jelenségeket megmagyarázó vizsgálat. Arra mindenképpen alkalmas, hogy felhívja a figyelmet az egyes nyelvi jelenségekre, a későbbiekben fontos kiindulása lehet a részterületek feltárásának.

A kiadvány nagyobb részét a forrásközlés teszi ki (63–192). Furcsa módon az átírási elveket tartalmazó fejezet nem a misszilisek elé kerül, hanem a történeti rész utolsó részfejezeteként jelenik meg. Itt ismét csak a koherencia hiánya róható fel. Érthető, ha a korpusz feldolgozását megosztotta a két szerző, de a kötetben ezeket a részeket jobban össze kellett volna fűsülni. A kiadvány felépítése nem feltétlenül követi az alkotók tevékenységi körét, a logikus felépítés véleményem szerint fontosabb a tömörszerű elrendezésnél. A szerzőséget nyugodtan lehet jelezni a tartalomjegyzékben, az elvégzett munka ott elkülönül.

A levelek közreadásában a betűhű átírás volt az alapelv. Sajnos elég szűkszavúan tárgyalja a követett módszereket a kiadvány: a „szinte teljesen betűhív, a paleográfiai és ortográfiai jellegzetességeket úgy a betűalakok, mint az egyes szavak írásánál igekeztünk megtartani” (31) kijelentés azért sok kérdést vet fel: jó lett volna arról is tájékozódni, hogy vitatható esetekben miként döntöttek az átírásnál. Ez azért is lett volna hasznos, mert az eredeti iratokról nem közölnek faksimilét (erről nem esik szó sehol, de elképzelhető, hogy nem lehetett engedélyt kapni rá, vagy olyan anyagi terhet rótt volna a kötetre, amelyet nem tudtak vállalni). A fentiek jegyében az *s*, *sz*, *z* betűket nem egységesítették, a kis és nagy kezdőbetűknél, a középpontozásban is a paleográfiai hűségre törekedtek. A paleográfiai

hűségnek azonban vannak nehezen értelmezhető esetei is, például azt nem magyarázták meg, hogy mi indokolja a *d* betű kétféle írásmódját (*d* ~ *9*).

A kiadási apparátussal kapcsolatos megfontolások taglalása jóval hangsúlyosabb, kitér a névalakok írásának problematikájára, amely összefügg a soknemzetiségű lakosság nyelvhasználatával. A személy- és helynevek keresését mutató segíti, az egyes adatokat a levelek sorszáma alapján lehet keresni. Ahol szükséges, a levelek végén csillaggal jelzett szöveggkritikai megjegyzéseket írtak a szövegben lévő javításokról és egyéb filológiai tudnivalókról. A levéltári jelzet közlése után vastagon szedett sorszámmal utalnak más levéllel való tartalmi kapcsolatokra. A misszilisekhez tárgyi jegyzetek is kapcsolódnak. Minden levél sorszámot kapott, a későbbiekben erre hivatkoznak, ezt követi a levél címe, a kiállítója és címzettje, majd a keletkezési hely, idő. A könnyebb tájékozódást fejregeszta is segíti.

A kiadvány hivatkozási gyakorlata a történeti munkáknál megszokott lábjegyzetes módszert követi. Ezt el is lehet fogadni, de azt már nem, ahogyan ez megvalósult. A történeti munkák esetében a szerző neve után a cím jellegzetes szava következik, majd kötetszám, lapszám. A nyelvészeti munkáknál (de itt sem mindegyiknél) csak a szerző neve, majd a lapszám (vö. H. NÉMETH, *Várospolitika*, I, 167. [22] ~ N. FODOR, 144–145. [39]) Nem igazán érthető, ha már a történész hivatkozást választották, miért nem tudták hasonlóvá alakítani a nyelvész hivatkozásokat is. Nem elegáns, egy forráskiadás esetében pedig igazán bizalomromboló ez a fajta figyelmetlenség, igénytelenség.

Az itt felrótt hiányosságok azonban nem érintik a kötet megjelentetését motiváló ketős cél megvalósulását: térben és időben jól körülhatárolható magyar nyelvű emlékcsoport közzététele a történeti nyelvészet és a nyelvjáráskutatás számára, másfelől pedig a közreadott irategyüttes a kapcsolódó német és latin levelekkel a történelemtudomány számára fontos forrásként hasznosuljon.

2. „Könyörüljön tenagyságtok rajtunk!” 50 irat a XVI. századi jobbagylevelezésből. Közreadja DÖMÖTÖR ADRIENNE – VARGA MÓNIKA (Eckhardt Sándor kiadásának felhasználásával). Igen ritkán fordul elő, hogy egy levéltári anyag két forráskiadást is megéljen. Kivételes alkalom, nyomós tudományos érvek indokolják, ha mégis bekövetkezik.

ECKHARDT SÁNDOR 1949 és 1963 között a Magyar Nyelvben adta közre azt az ötven iratot, amelyek most egy kötetbe rendezve, új kiadásban jelentek meg. A közreadók elsődleges szándéka az volt, hogy ez a „rejtekező levélanyag összegyűjtve, új kiadásban is rendelkezésre állna” (7). Az előzetes tervek szerint az utánközlés a levelek eredetijének faksimiléjével egészült volna ki, eleget téve a modern filológiai elvárásoknak.

A kezdeti terveket azonban több okból is meg kellett változtatni. Az ECKHARDT-féle szöveggközlésben megadott levéltári hivatkozások alapján mindössze 31 levelet tudtak felkutatni az Országos Levéltárban a közreadók, 19 iratot nem találtak meg (Németh György és Németh István főlevéltárosok közreműködésével zajlott a munka).

Másfelől a nyomtatásban megjelent levelek és a megkerült 31 eredeti levél összevetése meglepő eredményt hozott: „azzal szembesültünk, hogy a betűhűnek szánt átiratok nagyon sok ponton – betűtívesztések, téves olvasatok, kimaradó szavak vagy sorok, központosítási hiányosságok – eltérnek az eredetitől (7).” A közlési elvek sem voltak egységesek: a latin részeket nem minden levél közölte, a rövidítések tekintetében volt, ahol jelölve feloldották, máshol a jelölés elmaradt vagy éppen fel sem oldották. Egyes leveleknek csak bizonyos részeit adta közre ECKHARDT.

A forráskiadás – mint ahogyan az sokszor elhangzik – alapvetően bizalmi elven működik. Abban az esetben, amikor a betűhű közlés mellett nincs lehetőség az eredeti irat faksimiléjének közlésére, az olvasónak el kell fogadnia a közreadó olvasatát. Ha komoly tévedéseket, hiányokat tapasztal, akkor az egész munka hitelessége kérdőjeleződik meg.

Ehhez a helyzethez alkalmazkodva alakult ki a kötet végső szerkezete: az első részben az utánközlés helyett a 31 levél új átírata készült el – immár egységes közlési elvek szerint (13–191). Az egyes oldalpárokban az eredetiről készült faksimile, illetve a betűhű átírat található filológiai jegyzetekkel, a második részben az azonosítatlan 19 iratot közlik újra (193–225). Tudva a szövegátírási problémákról, a II. rész leveleivel kapcsolatban óvatos eljárásra intik a közreadók az olvasót (8).

A kötetet személy- és földrajzínév-mutató zárja, amely az összes levél névanyagát tartalmazza (227–235), Korompay Eszter munkája.

A forráskiadások esetében különösen fontos szerepet kapnak a kiadvány lektorai, külső szemlélőként olyan hibákra is rámutathatnak, amelyek fölött a forráskiadók szeme átsiklik. A levelek latin részeinek ellenőrzését Körmendy Kinga, N. Fodor János és Szentgyörgyi Rudolf vállalta, a kötet lektora Haader Lea volt.

Az iratok évköréről, tartalmáról, illetve a levéltári háttéréről a mindössze kétoldalas bevezető második fele ad némi eligazítást. Az 1547–1590, illetve 1574–1592 között keletkezett levelek a pozsonyi Magyar Kamara, illetve a Szepesi Kamara levéltáraiból származnak. A jobbgylevek néven ismert iratok többnyire jobbgylevek panaszait tartalmazzák, illetve vitás ügyekről számolnak be. A rövid áttekintésből az is kiderül, hogy az iratok többsége tisztázat, az írás külalakja alapján csak néhány esetben gyanítható, hogy eredeti fogalmazvány. A jobbgylevek esetében bizonyosan nem saját kezű az írás, a magasabb rangú levélírók maguk is írhatták, de diktálhatták is a levelet.

A forráskiadványok fontos része a szövegközlési elvek meghatározása, hiszen ez alapján dönthető el, hogy milyen vizsgálatokra alkalmas a megjelentetett szöveg. A levelek közreadói igyekeztek minden részletre kiterjedő, precíz leírást adni az általuk kialakított gyakorlatról (11–12). Az alapelv a betűhű közlés, ezt a módszert követte eredetileg ECKHARDT SÁNDOR is.

A misszilisek nyelvészeti szemléletű kiadási gyakorlata többnyire a HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS szerkesztésében megjelent *Középkori leveleink 1541-ig* (HEGEDŰS–PAPP 1991) című kiadvány forráskiadási elveihez igazodik. DÖMÖTÖR ADRIENNE és VARGA MÓNKA ezzel szemben a Régi Magyar Kódexek kiadási útmutatóját vette alapul. Nem ártott volna egy-két mondatban kitérni a választás okára.

Az átírás során követett gyakorlat azonban megfelel a nyelvészeti szemléletű forráskiadásokkal szemben támasztott elvárásoknak. A faksimile közzététele lehetővé teszi az észszerű egyszerűsítéseket, és elvileg segít az olvasónak az olyan nehezen egységesíthető kérdések megítélésében, mint például az egybeírás-különírás, illetve a nagybetű-kisbetű. Sok esetben azonban az eredeti kézírás nehezen vagy egyáltalán nem olvasható. A faksimilék kényszerű kicsinyítése, a rossz minőségű fényképek, illetve a foltos papír (pl. 50., 86., 90., 106. stb. oldalak) miatt ez csak elvi lehetőség marad több levélnél.

A missziliskiadványok visszatérő problémája a kötetek technikai kivitelezése. A modern filológia megkívánja a faksimile közreadását, de míg a kódexek esetében nagyjából hasonló terjedelmű szövegekkel és azonos nagyságú oldalakkal számolhatunk, a misszilisek esetében változó a szöveg hossza és a papír nagysága. Ezért aztán csak nagy áldozatokkal lehet megvalósítani a párhuzamos oldalakat. Van, amikor az olvashatóság

esik áldozatul (lásd a fentebbi példákat), máskor pedig a gazdaságos megjelenítés (pl. 27., 35., 41., 59., 160., 189. oldalak). Az egyes kiadványok különböző módszereket alkalmaznak: van, amikor a kötet különálló melléklete a faksimile (DARVAS 2006), máskor DVD-n olvasható (TERBE 2010). A közlés módja természetesen anyagi kérdés is, a szűkebb költségvetés miatt gyakran kompromisszumot kell kötni.

A precíz szövegközléseket rendszerező táblázatok egészítik ki. Az I. rész lezárásaként a levelek dátumát és levéltári jelzetét tartalmazza a táblázat (190), a II. rész összegzésében (225) a dátum mellett a Magyar Nyelv vonatkozó lokusza áll. A koncepció érthető, hiszen az első rész DÖMÖTÖR ADRIENNE és VARGA MÓNIKA szövegközlése levéltári eredeti iratok alapján, a második rész ECKHARDT SÁNDORÉ. Az olvasónak azonban hiányérzete támad az I. részt záró táblázatot tanulmányozva. Hasznos lett volna még egy oszlopot felvenni az eredeti Magyar Nyelv-beli közlések adataival. Az ECKHARDT-féle közlés megjelenése óta több szakmunka is felhasználhatta ezeket a hibás szövegeket, és az erre történő hivatkozások tovább szórták a téves adatokat. Az utólagos ellenőrzést nagyon megkönnyítené, ha a kutatóknak nem kellene egyenként kibogarásznia a most ártírt levelek első közlését.

A kötetnek azonban van egy még súlyosabb hiányossága. Egy tudományos szakmunka nem nagyon képzelhető el szakirodalmi hivatkozások nélkül. Érthetetlen módon ebben a kötetben még sincs egyetlen egy forrás sem megnevezve. Elvárható lett volna a Magyar Nyelv hasábjain megjelenő közlések tételes felsorolása, de más esetben is zavaró a hivatkozás elmaradása: pl. a Kamarák történetét bemutató résznél, a Régi Magyar Kódexek kiadási útmutatójánál, és minden bizonnyal a névmutatók készítője is használt szakkönyveket.

Összességében vegyes érzelmeket kelt a kötet. Elsődlegesen örömmel fogadhatjuk egy iratanyag újbóli, javított megjelentetését, hiszen a 16. századi nyelvhasználati szokásokról sokat megtudhatunk az élőbeszédhez közelálló misszilisek tanulmányozásával. Ugyanakkor csalódottan olvashatunk azokról a szövegátírási problémákról, amelyek az ECKHARDT-féle közlést jellemzik. Egy-egy ilyen eset ronthatja a szövegkiadások általános megítélését is. Mindez azonban semmit sem vesz el a közreadók érdemeiből, elvitathatatlan érdemük, hogy ez a forráscsoport (legalábbis a fellelhető része) a modern filológia kívánalmainak megfelelően kerülhet az olvasók elé.

Hivatkozott irodalom

- HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS szerk. 1991. *Középkori leveleink* (1541-ig). Régi Magyar Levéltár 1. Tankönyvkiadó, Budapest.
- DARVAS ANIKÓ 2006. *Huszonöt levél a 16. századból*. Régi Magyar Levéltár 2. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- IVÁNYI BÉLA 1910. *Bártfa szabad királyi város levéltára, 1319–1526*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- IVÁNYI BÉLA é. n. *Bártfa szabad királyi város levéltára. II. 1501–1526*. h. n. (OSZK FOL. Hung. 2940.)
- KOSÁRY DOMOKOS – KULCSÁR KRISZTINA – SZAKÁLY ORSOLYA 2015. Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába I–II. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- SZÁDECZKY LAJOS 1882. Magyar levelek a bártfai levéltárból. *Történelmi Tár* 5/2: 388–394.
- TERBE ERIKA 2010. *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575*. Régi Magyar Levéltár 3. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

TERBE ERIKA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

KÜLÖNFÉLÉK

Kesztyüs Tibor
(1933–2019)

Az 1956-os, Nyugat-Európába került magyarok egyre fogyatkoznak. A hazai nyelvészek egy részének a körében jól ismert Kesztyüs Tibornak a halálhíre legfrissebbként nemrég ért el bennünket. Az elhunytnak különös életútja volt. Budapesten az Idegen Nyelvek Főiskoláján tanult (Szathmári István tanítványa is volt). 1956 őszén elhagyva az országot az akkori Nyugat-Németországban maradt. Tudományos ambíciói eleinte háttérbe szorultak, mert családja eltartásához pénzt kellett keresnie. Ezt pedig profi futballistaként tette meg – az ottani II. osztályban. Kispesten ugyanis, ahol szüleinek lakott, a Honvédfiben futballozott (I. A külváros peremén című kötetét [Kairosz Könyvkiadó Kft., Budapest, 2004]). Puskás egyszer újságírói kérdésre, hogy lát-e magához hasonló tehetséget az ifik között, a „kis Kesztyüs”-t említette. Egészségi okokból kellett lemondania futballista álmairól. Futballtudása azonban arra bőven elegendő volt, hogy a család kinti életének kezdeti nehézségeit áthidalhassák. Szabaddá válván az út, a göttingeni Finnugor Szeminárium (tanszék) doktori hallgatója volt Schlachter professzornál, idővel pedig a nevezetes Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek könyvtárosa, majd – orosz nyelvtudásának is köszönhetően – az uráli nyelvek főreferense lett. Doktori disszertációját magyar nyelvtörténetből írta (Entstehung und Entwicklung von *-gat* unter Berücksichtigung anderer Frequentativsuffixgruppen des Ungarischen: A *-gat* keletkezése és fejlődése más magyar gyakoriságképző-csoportokra való tekintettel). A kötet nyomtatásban is megjelent. Főként a hamburgi kiadású Finnisch-ugrische Mitteilungen című folyóiratban publikált. Összeállította a szóban forgó könyvtár régi magyar és finnugor anyagát a könyvtárosi leírás szabályai szerint. (Ez pedig azért vett igénybe nagy terjedelmet, mert a könyvtár rengeteg régebbi anyagot őriz. Gondoljunk arra is, hogy több száz magyar peregrinus tanult az ottani egyetemen, így például Gyarmathi Sámuel, Bolyai Farkas, Körösi Csoma Sándor. Erről lásd még: KISS: NyK. 1978: 413.) Ezzel a precíz összeállítással nagy szolgálatot tett a történeti érdeklődésű kutatóknak. Jelképes értelmű, hogy utolsó, tudományos ismeretterjesztő előadását néhány hónappal halála előtt, 2018 decemberében ezzel a címmel tartotta: „Deutsche und Ungarn”. Naplójában azt jegyezte föl: a terem tele volt, sok dicséretet kaptam. Örülök, hogy megértést ébresztettem a magyarok iránt. Hozzáteszem: ezt tette egész németországi élete során.

Mindazok a magyar nyelvészek, akik Göttingenben előfordultak, s akik a nevezett könyvtárral is kapcsolatba kerültek (márpedig azt elkerülni nagy mulasztás lett volna), megtapasztalhatták mindenkor való segítőkészségét. Akik pedig közelebről is megismerhették, azok a mindig egyenes, jellemes emberre is emlékezni fognak.

KISS JENŐ

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

DOI: 10.18349/MagyarNyelv.2019.3.369

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Kabán Annamária

(1953–2019)

Nagy veszteség érte a magyar nyelv és stílus kutatását Kabán Annamária korai halálával. Korainak nevezem ezt a szomorú eseményt, mert éppen most, az egyetemi oktatástól való részleges visszavonulása után várhattuk tőle eddigi munkásságának betetőzését, többek között a másfél évtized munkájával megalapozott Dsida Jenő-monográfia megírását. De az életmű így is teljes, kerek egész, és valójában, mint látni fogjuk, a Dsida-monográfia is megvalósult valamilyen formában.

Kabán Annamária Kolozsváron született, és az ottani Babeş–Bolyai Tudományegyetem magyar–francia szakán szerezte diplomáját. Mesterei, később munkatársai az erdélyi magyar nyelvtudomány kiemelkedő személyiségei, B. Gergely Piroska és Szabó Zoltán voltak. Már ekkor felhívta magára a figyelmet a magyar tudományos stílus kezdeteit feltáró tanulmányaival, melyekben Apáczai, Melius és Pápai Páriz mondatszerkezeteit és bekezdéstípusainak szövegszerkezeti sajátosságait vizsgálta. Ezeket a kutatási eredményeit foglalta össze és egészítette ki alapos elméleti bevezetéssel az MTA Nyelvtudományi Intézetének kiadásában 1993-ban Budapesten megjelent kandidátusi értekezésében.

Az 1990-es évek kezdetétől Magyarországon folytatta oktatói és kutatói tevékenységét a Miskolci Egyetem akkor alapított bölcsészkarának magyar nyelvészeti tanszékén. Elsősorban szemiotikát és szövegtant oktatott – ezeknek a diszciplínáknak egyik legjobb hazai ismerőjeként –, de szükség szerint más nyelvészeti tárgyakat is. Huszonöt évig, kerek negyedszázadig volt kedves kolléganóm, munkatársam ezen a tanszéken. Mindig nagy tisztelettel és elismeréssel adóztam szakmai igényességének és pedagógusi szigorúságának, amellyel hallgatóit oktatta, egyben nevelte is.

Ettől az időtől fogva kutatói érdeklődése a 20. századi magyar szépirodalmi nyelv és stílus kérdései felé fordult. Szinte évről évre publikált újabb és újabb könyveket ebben a tárgykörben, különös figyelmet szentelve az erdélyi magyar irodalom kiemelkedő alakjának, Dsida Jenőnek. Dsidával foglalkozó munkáit MÓZES HUBA irodalomtörténezzel társszerzéségben alkotta, aki a magánéletben is társa volt. Egyrészt Dsida kevésbé ismert vagy filológiai kérdéseket felvető verseit gyűjtötték egybe és kommentálták (Psalmus Hungaricus, 1992; Égi mezőkön, 2001; Tükör előtt, 2009; Nyáresti áhítat, 2013), másrészt irodalomtörténeti, szövegtani és stilisztikai szempontból vizsgálták Dsida életművét (Vers és lélek, 2007; Textus és intertextus, 2009; Ó, múzsa, tedd, mi istened parancsa. Dsida-versek és -fordítások szövegépítése, 2011; Reflexió és önreflexió Dsida Jenő költészetében, 2014). Közben évente tudományos konferenciákat rendeztek Miskolcon Dsida Jenő, Reményik Sándor és a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom témaköréből, s ezeknek anyagát rendre ki is adták (Elődei emberségéből – utódaink emberségéért, 2015; Honfoglaló, nagy írónemzedék, 2016; Egész világhoz lángbeszédül, 2017).

Kabán Annamária és férje 2018-ban egy nagyszabású tanulmánykötetben összegezte Dsida Jenővel foglalkozó addigi kutatásait (Tárt kapukhoz fényösvény viszen. Dsida Jenő költészete és műfordításai). Ez a roppant gazdag tartalmú és elméletileg is igényes tanulmánygyűjtemény egy rövidesen tető alá hozható Dsida-monográfia ígérését hordozta magában. De a sors úgy akarta, hogy ez legyen kutatásaik záróköve, egyben újabb tudósnemzedékek ösztönzője és segítője.

A múlt év novemberében együtt búcsúztattak el minket, nyugdíjba vonulókat, a Miskolci Egyetemen: öt hatvanöt évesen, látszólag makkegészségesen, vidáman, további alkotásokra készülve, engem a hetvenediket is betöltve, a sokévi munkába egy kissé belefáradva. S most mégis nekem kellett nekrológot írnom őróla, nem pedig neki énrólam. 2019. július 5-én volt a búcsúztatása Miskolcon. Az ott felolvasott méltatások, emlékezések külön kis füzetben is megjelentek: A szív elárul, mert világít. Kabán Annamária búcsúztatása címmel. Ezzel a kiadvánnyal egy napon azonban még egy könyvet hozott a posta, a szerző utolsó, immár posztumusz kötetét, amely Égten élek címmel hat esszét tartalmaz az erdélyi magyar költészetéről: egyet a szabadvers-építő Bartalis Jánosról, kettőt Reményik Sándorról és három Kovács András Ferenc Babits- és József Attila-imitációiról meg Mozart Rekviemjére reflektáló, K. 626 című verséről. Ez utóbbi verselemzés volt Kabán Annamária utolsó munkája, amelyet a megbetegedése, rosszulléte előtti estén fejezett be. Jelképes és egyben hátborzongató, hogy amiképpen Mozart a Rekviemmel a saját halotti miséjét írta, az erről szóló vers elemzése lett Kabán Annamária búcsúüzenete. Igazi filológushoz illően a tanulmány (és egyben az életmű) nem saját mondattal, hanem idézettel zárul: „[...] Így juthatsz / Földi örömhöz, szentült, / Több szeretethez.”

Legyen tehát ez, a „szeretet” Kabán Annamária búcsúszava valamennyiünkhöz. Kedves Anikó, Isten veled, nyugodj békében!

KEMÉNY GÁBOR
Miskolci Egyetem
MTA Nyelvtudományi Intézet

Andor József 70 éves*

A sokat szidott vagy éppen felmagasztalt Facebooknak van egy, az udvarias társas viszonyokat elősegítő, a leechi együttérzés maximáját teljesítő, kitűnő szolgáltatása: emlékezteti a használóit arra, hogy ismerőseik közül az adott napon vagy a közelmúltban kinek van/volt születésnapja. De nemcsak emlékeztet, hanem rögtön fel is ajánlja a köszöntés lehetőségét: *Írj születésnapra köszöntőt az idővonalára...*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság a Facebookot évtizedekkel megelőzve vezette be azt a szokást, hogy nyomon követi, közössége tagjai közül ki az, aki az adott évben tölti be 70., 80., 90., illetve 100. életévét és felkéri a születésnapot jól ismerő tagtársak valamelyikét, hogy köszöntse a kerek évfordulást. Andor József 2019. március 14-én lett 70 éves. A születésnap előtt a Magyar Nyelvtudományi Társaság felajánlotta nekem: *Mondj és írd születésnapra köszöntőt...* Megörültem a lehetőségnek, megtiszteltetés számomra, hogy az ünnepeltet köszönhetem a Társaság nevében (is).

* Elhangzott 2019. április 17-én a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén.

Andor József 1949. március 14-én született Pécsen. Egyetemi tanulmányait Debrecenben, a Kossuth Lajos Tudományegyetem angol–orosz szakán végezte, 1973-ban diplomázott. Debreceni diákévei alatt 1968-tól 1973-ig Korponay Béla, Papp Ferenc és Dezső László voltak az érdeklődését meghatározó tanárai, olyan kutatók, akikkel később baráti kapcsolatba is került. Évfolyamtársa és jó barátja volt és jelenleg is az Kecskés István, akivel számos témában, de különösen a pragmatika területén azonos módon gondolkodik.

Andor József 2012 végéig, nyugdíjba vonulásáig a felsőoktatásban dolgozott, hallgatók ezreit oktatta, egyaránt részt vett a graduális és posztgraduális képzésben. A Pécsi Tudományegyetem Angol Nyelvészeti Tanszékéről ment nyugdíjba címzetes egyetemi tanárnaként. A doktori képzésben azonban azóta is részt vesz, a Pécsi Tudományegyetem és a Debreceni Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskoláiban oktató, illetve téma-vezető. Témavezetésével öten szereztek doktori fokozatot. A többi magyarországi nyelvtudományi doktori iskola doktori cselekményeinek is aktív részese, opponál, vizsgáztat, bizottsági tagságot vállal.

Andor József kutatási tevékenysége rendkívül szerteágazó, ugyanakkor az általa követett szemléletmód és alkalmazott módszertan révén egymással összefüggésbe hozható területekre terjed ki. Fő kutatási témakörei a következők: a) az angol és a magyar nyelv leírása, a fonetika/fonológia kivételével valamennyi nyelvi reprezentációs szinten, b) általános nyelvészet, c) kognitív nyelvészet (főként keret-szemantika), d) empirikus alapú nyelvészeti kutatások, e) korpusznyelvészet, f) szövegten, különös tekintettel a szövegkoherencia vizsgálatára, főként médiaszövegekben, szépirodalmi szövegekben, a viccekben (részben különböző kultúrákban megjelenő állatviccekben) és g) lexikális szemantika, lexikális pragmatika.

Publikációs tevékenysége imponáló, az MTMT tanúsága szerint 141 közleménye jelent meg, amelyekre 392 hivatkozást kapott. Mindemellett mintegy 130 hazai és nemzetközi konferencián adott elő. Kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezik, a külföldi nyelvész kollégák közül különösen nagy hatással volt rá Charles J. Fillmore (UC Berkeley), John M. Anderson (University of Edinburgh), Stanley Starosta (University of Hawaii at Manoa) és Yoshihiko Ikegami (University of Tokyo), akikkel szoros személyes barátságot is kötött.

Andor József új műfajt vezetett be a tudományos nyelvészeti publikációk világába. Szakmai interjúkat készített a nyelvtudomány, a filozófia, a kognitív pszichológia nemzetközi és hazai „óriásaival”. Ezek az interjúk jelentős hazai és nemzetközi szakfolyóiratokban, szakkönyvekben jelentek/jelennek meg. A hazai nyelvészek közül Kiefer Ferencsel, Petőfi Sándor Jánossal (magyarul és angolul), Szépe Györggyel (kétszer), Tolcsvai Nagy Gáborral, Korponay Bélával készített interjúja jelent meg, idén pedig a Magyar Nyelvőrben publikálja legújabb interjúját É. Kiss Katalinnal, akit nemsokára köszöntünk 70. születésnapja alkalmából a Magyar Nyelvtudományi Társaságban. A külföldi nyelvészek közül Noam Chomskyval (kétszer – jelenleg dolgoznak a harmadik interjún, amelynek a központi témája az ún. belső beszéd lesz), John R. Searle-lel, George Lakoff-fal, Charles J. Fillmore-ral, Teun van Dijkkal, Ronald Langackerrel, Ray Jackendoff-fal, Douglas Biberrel, Anna Wierzbickával, James Pustejovskyval, Herbert H. Clarkkal és John M. Andersonnal készített és jelentetett meg rendkívül izgalmas, érdekfeszítő interjút. Egy-egy ilyen interjúra Andor József hosszú hónapokig készül, átanulmányozza az interjúalany munkásságát, az adott szakterület kérdésfeltevéseit, problematikáját és az interjút szakavatott beszélgetőtársként készíti.

Andor József publikációs tevékenysége mellett folyóiratok, könyvsorozatok szerkesztőjeként, szerkesztőbizottsági tagjaként is szolgálja a hazai és a nemzetközi nyelvészko-

zösséget. A HUMOR: International Journal of Humor Research (Berlin and New York: Mouton de Gruyter) című folyóiratnál és a The Behavioral and Brain Sciences (Cambridge: Cambridge University Press) című folyóiratnál szerkesztőbizottsági tanácsadó, a debreceni Studies in Linguistics, a pécsi Studies in Linguistics, valamint a Jelentés és Nyelvhasználat című folyóiratok szerkesztőbizottsági tagja, az Equinox Kiadó (Sheffield) Pragmatic Interfaces című könyvsorozatának szerkesztőbizottsági tagja, a PTE által megjelentetett Határtalanul című könyvsorozatnak pedig szerkesztőbizottsági tanácsadója.

Andor József szakmai társaságoknak is tagja, most csak a számára oly kedves Magyar Nyelvtudományi Társaság Pécsi Csoportját emelem ki, amelynek titkára volt Temesi Mihály elnöksége idején az 1980-as években, majd „Miska Bácsi” halála után az elnöke 1988 és 2005 között.

Andor József szakmai tevékenységét a hazai és a nemzetközi nyelvészközösség ismeri és elismeri. Bizonyítja ezt az, hogy a hazai és nemzetközi nyelvészeti kutatások kiemelkedő egyéniségei örömmel vállalkoznak arra, hogy velük interjút készítsen. Az angol nyelvészet terén végzett kiemelkedő munkásságáért a Magyar Anglisztikai Társaság 2019-ben az Országgh László-díjat neki ítélte oda. Hazai és külföldi munkatársai, pályatársai az Argumentum című folyóirat (<http://argumentum.unideb.hu>) születésnapjához külön számával köszöntötték Andor Józsefet, jelezve ezzel megbecsülésüket, tiszteletüket, szeretetüket.

Andor József nyugdíjba vonulása után tovább folytatja aktív kutatómunkáját, tele van ötletekkel, tervekkel. Személyes beszélgetéseink során lelkesen osztja meg ezeket, amelyek közül néhányat most kiemelek. Az általa készített interjúkat magyar és angol nyelvű kötetben szeretné megjelentetni, ki kívánja adni egybegyűjtve azokat a tanulmányait, amelyekben szépirodalmi műveket elemez nyelvészeti (szövegtani) eszközökkel, Brassai Sámuel mondattani munkásságát angol nyelvre szeretné fordítani és megjelentetni Amsterdamban, a John Benjamins Kiadó nyelvtudomány-történeti könyvsorozatában, angol és magyar grammatikai jelenségeket szeretne vizsgálni különféle műfajú szövegekben.

Amikor nem dolgozik és nem a családjával foglalatoskodik, akkor Andor József zongorázik. Kisgyermekkorában kiderült, hogy abszolút hallása van és kitűnő zenei érzéke. Egy időben zongoraművésznek készült, de aztán pályája más irányban alakult. A zongorajáték azonban megmaradt, könnyűzenét és jazzt játszott/játszik, ha kellett, bárzongoristaként is fellépett kongresszusokon. Nem meglepő ez, a legkiválóbb nyelvészeknek mindig közülük volt a zenéhez és/vagy a matematikához. A zene mellett Andor Józsefet a többi művészet, főként a festészet és a szobrászat műtárgyainak esztétikai vonatkozású ismerete, tárgyalása érdekli. Szenvedélyes könyvgyűjtő, szakmai könyvtára mintegy 8000 kötetet számlál. Gasztronómiai ismeretei is lenyűgözőek, kedvencei a különböző teatípusok, tea-fajták, ezeknek szakavatott ismerője és „műélvező” fogyasztója.

Végül hadd szóljak pár szót az ünnepelthez fűződő személyes élményeimről. 1983-ban másodéves magyar–orosz–általános nyelvészet szakos egyetemi hallgatóként hallottam először Andor Józsefről Károly Sándortól, az akkori József Attila Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszékének vezetőjétől. Mikor elmondtam, hogy a nyelvhasználat, a szöveg, illetve a diskurzusok világa érdekelné, Károly Sándor azt javasolta, hogy Andor József munkáit olvassam. Szót fogadtam és rögtön elolvastam Andor József A nyelvleírás szövegtanának egyik lehetséges megközelítése című tanulmányát (In: SZATHMÁRI ISTVÁN – VÁRKONYI, IMRE szerk., A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1979: 33–45). Az azóta eltelt időben Andor József sok más

munkája is inspirálóan hatott rám. Sokáig csak az írásos publikációiból ismertem Andor Józsefet, mígnem 2000 januárjában Erdőtarcán, az IPrA budapesti konferenciájának nemzetközi szervező- és absztraktbíró bizottsága tagjaiként személyesen megismerkedtünk egymással, és az absztraktok értékelésével eltöltött három nap alatt barátságot kötöttünk. Mivel én akkortájt fiatal anyuka voltam egy négy és egy nyolc éves kislánnyal, Erdőtarcára a férjem és a gyerekeim is elkísértek. A közös étkezések és séták hatására a kislányaim megjegyezték maguknak Andor Józsefet mint a kedves, szakállas pécsi bácsit. Ha később Jóska olyankor keresett telefonon otthon, amikor én nem voltam elérhető, a kislányaim mindig úgy adták át az üzenetet, hogy „Anyá, keresett a kedves, szakállas pécsi bácsi”, amely leírás néhány évvel később kiegészült az *ősz hajú* jelzővel, miután 2010-ben Madridban, az Intercultural Pragmatics Konferencián ismét találkoztak vele. A madridi konferencia a tudományos súlya mellett azért is emlékezetes maradt a számomra, mert Madridban hallottam először Jóska-t a főzészről beszélni: megtudtuk tőle, hogyan készül az igazi paella és milyen az eredeti valenciai paella serpenyő. Személyes találkozásaink mellett Jóska-val rendszeresen beszélünk telefonon szakmai dolgokról és családi történetekről egyaránt. Nagyon megtisztelő számomra, hogy nyomon követi a pályámat, támogat, bátorít. Külön élmény számomra hallani, ahogy megszólít: *Eni, Encsi, Enci*. Kollégáim közül Jóska és Maleczki Márta az, aki becézve fordul hozzám, barátságuk mellett talán ezzel is kifejezve azt, hogy van egy közös dunántúli identitásunk, „fődik vagyunk”. Jóska másik nyelvhasználati szokása, amelyre felfigyeltem, a helyeslő *jajaja*. Nálunk otthon, Celldömölkön, az igenlő *ja* forma legfeljebb egyszer ismétlődik, azaz *jaja*. A pécsiek, így Jóska nyelvhasználatában viszont minimum kétszeri ismétlődés fordul elő, azaz *jajaja*. Ez a nyelvhasználatbeli eltérés azonban semmilyen megértési problémát nem okoz a társalgásainkban.

Kedves Jóska! 70. születésnapod alkalmából szeretettel köszöntelek a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a magyar nyelvész közösség, a magam és a családom nevében. Kívánom, hogy a terveid mind megvalósuljanak, majd aztán újabb terveid szülessenek. Nem sürgetve az időt, én türelmesen vární fogom, hogy az eredetileg titkos, de engedelmeddel most nyilvánosságra hozott, megállapodásunknak megfelelően Te köszönts engem a Magyar Nyelvtudományi Társaság ünnepi ülésén a 90. születésnapomon. Isten éltesen erőben, egészségben, jókedvben!

NÉMETH T. ENIKŐ
Szegedi Tudományegyetem

É. Kiss Katalin 70 éves*

Nem könnyű feladat olyasvalakinek az eddigi szakmai életútját röviden méltatni, aki a nyelvtudományban olyan széles körben ismert és elismert, mint ünnepeltünk, É. Kiss Katalin. Tetézi a kihívást, hogy a bemutatandó életmű maga nem egyszerűen tiszteletet parancsolóan kiterjedt, hanem mind a mai napig ugyanolyan iramban bővül és gazdagodik, mint korábban bármikor. Mégis örömmel vállaltam el a megtisztelő feladatot, hogy erre

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 2019. június 4-i felolvasó ülésén.

a jeles alkalomra megpróbáljam „kirakósként” összeállítani az évek során személyesen hallott vagy interjúmban olvasott részletekből a Tanárnő pályájának egy olyan képét, amely – reméltem naivan – talán segíthet megérteni, hogy vajon mi formál és mi visz ekkora belső energiákkal előre egy olyan, gyakorlatilag minden számba vehető fronton kivételesen sikeres tudósi és tanári pályát, mint amilyen É. Kiss Kataliné. Végül is – gondoltam – tanulságos volna megtudni, mi lehet a titok. Lássuk, kiderül-e.

É. Kiss Katalin debreceni születésű, ott járt a Zenede épületében lévő Kodály Zoltán Zeneművészeti középiskolába. Mivel igen jól mentek neki az úgynevezett „közismereti” tárgyak, szülei úgy gondolták, a legjobb választás az érettségi után, ha tanárképzésre jelentkezik, mondván: egy nő számára a tanári pálya tűnik a legjobbnak, hiszen dél körül vége a tanításnak, így egész délután foglalkozhat a családjával. Ez a pragmatikus szülői szempont is közrejátszhatott abban, hogy végül a bölcsészkarra iratkozott be, angol–magyar szakra, a debreceni egyetemen. A bölcsészkar tanulóiról elsősorban az irodalom irányába orientálták, de a tudósi pálya egyáltalán nem szerepelt a tervei között. Egri Pétertől, az egyetem angol irodalom professzorától kapott először tudományos feladatot: a Shakespeare-sonettek magyar fordításainak elemzését. Ezt a filológiai elemzést – mely eredetileg diákköri dolgozatnak indult – nem sokkal később, néhány év múlva bölcsész-doktori disszertációként írta meg.

Közben a nyelvészet iránt is élénken érdeklődött – utóbbiban részben édesapja, É. Kiss Sándor példáját követte, aki szintén nyelvész volt: ő nyelvműveléssel, helytörténettel és névtannal foglalkozott. Ebben az időben Debrecenben, az orosz nyelvészeti tanszéken tanított Papp Ferenc, az egyik első magyarországi számítógépes nyelvész. Ő maga köré vonzott egy lelkes fiatalokból álló, a nemzetközi nyelvészet új eredményei iránt érdeklődő kört, akiket a folyó kutatásokba is bevont és konferenciákra is magával vitt.

É. Kiss Katalin ilyen előzmények után jutott ki – szintén Papp Ferenc révén – 1975–76-ban Montréalba kezdő kutatóként egy évre. Itt ismerte meg alaposabban a chomskyánus generatív nyelvelméletet. Elsősorban David Lightfoot szemináriuma segítette elsajátítania a generatív nyelvészet gondolkodásmódját, módszertanát. Ennek a nyelvészeti kutatási paradigmának az egyik fő törekvése az ember mentális grammatikájának algoritmizálás útján történő modellezése. Miután abból a hipotézisből indul ki, hogy a különböző nyelvek – még az egymással semmilyen areális kapcsolatban vagy történeti rokonságban nem állók is – ugyanannak a specifikusan emberi nyelvi képességnek a megnyilvánulásai, és a látszólagos komplexitásuk és változatosságuk mögött ugyanazon alapelvek, viszonyok és műveletek húzódnak meg, ezért e nyelvelmélet szempontjából bármely nyelv grammatikai szabályszerűségeinek tanulmányozása, bármely két nyelv összevetése ebbe a közös mögöttes rendszerbe enged betekintést. A Tanárnőt idézve egyik interjújából, a nyelvi jelenségek elemzése – feltehetőleg KUHN metaforájának értelmében véve – „egyfajta r e j t v é n y f e j t é s, éppen ezért nagyon izgalmas és nagyon szórakoztató”.

Ugyan a generatív nyelvelmélet a hetvenes évekre sokak szemében meggyőző új eredményeket ért el az angol, majd egyre több más indoeurópai nyelv szerkezetének kutatásában, még nyitott kérdésnek számított, hogy a modell akkori szabályrendszere alkalmazható-e az olyan szabad szórendű nyelvekre, mint a magyar, s ha igen, hogyan. É. Kiss Katalin nagy lelkesedéssel, és nem kisebb eredményességgel fogott ennek a kérdésnek a vizsgálatába. Kimutatta, hogy a látszólag szabad szórendű magyar mondat ige előtti részének felépítését igen szigorú szabályok határozzák meg, de ezek a szabályok nem elsősor-

ban a nyelvtani szerepekre, hanem sokkal inkább a diskurzusbeli funkciókra érzékenyek – melyeket azonban ugyanolyan szigorúsággal vesznek figyelembe, mint a kötött szórendű nyelvek szórendi szabályai a nyelvtani szerepeket. A Tanárnő munkájából kirajzolódó kép szerint legalább egy szempontból bizonyosan igaz az a mítosz, hogy a magyar kivételes nyelv: annyiban tudniillik, hogy – a máig részletekbe menően feltárt nyelvek közül – a legszisztematikusabban a magyarban felel meg a hangzó mondatszerkezet a mondatjelentés logikai szerkezetének. Nyelvészettörténeti szempontból is jelentőséggel bír Tanárnőnek az a felismerése, hogy voltaképpen ennek a szabályrendszernek a legfontosabb alapelemeire világított rá BRASSAI SÁMUEL már a 19. század közepén. Akkoriban azonban ezek a gondolatok túlságosan újnak számítottak, és nem illeszkedtek kellőképpen a korabeli nyelvészeti közgondolkodásba – így BRASSAI elmélete hamar feledésbe merült. BRASSAI vonatkozó nézeteit É. Kiss Katalin fedezte fel újra a generatív nyelvtudomány számára.

Az általa a magyarra kidolgozott generatív elemzést a szakma kiterjesztette más nyelvekre is. A generatív nyelvészetben a szintaktikai topikalizáció és fókuszálás jelenségkörét a mai napig ebben, az őáltala lefektetett fogalomkörben: a „diskurzus-konfigurációsság” fogalomkörében tárgyalják.

Bár maga a generatív elméleti keret, amelyben dolgozik, folyamatosan fejlődik, módosul, É. Kiss Katalin számos területen alkotott maradandót. Azt lehet mondani, hogy gyakorlatilag nincs olyan területe a magyar grammatikának, amellyel ne foglalkozott volna. Némely témához, ha úgy érezte, hogy a fejlődő elméleti keret, illetve az újabb nemzetközi és magyar kutatási eredmények azt új megvilágításba helyezik és hozzájárulhatnak annak jobb megértéséhez, pályája során több ízben is visszatért. Egyebek mellett ilyen a topik és a fókusz szintaxisának, pragmatikájának és hangsúlyozásának jelenségköre, az ige utáni szabad szórend témája, a mondattagadás és a logikai hatókör szintaktikai kifejeződésének problémája, az igekötők elemzése, az egyeztetés, és a birtokos szerkezet.

A magyar nyelv szintaxisáról több alkalommal írt kiterjedt hatással bíró összefoglaló műveket is, melyek nem csak egyetemi kurzusok tananyagaként használatosak a mai napig, hanem egyben alpműveknek is számítanak a magyar mondattan kutatásában. A magyar nyelv grammatikájának kutatását többek között azért tartja izgalmasnak, mert számos olyan jelenség, amely az indoeurópai nyelvek többségében rejtve marad, a magyar nyelvben jobban tetten érhető, megfigyelhető. Ennek egyik kiemelkedő példája legnagyobb idézettségű – és valóban talán legnagyobb hatású – közleménye, nevezetesen az 1998-ban a *Language* folyóirat hasábjain megjelent *Identificational focus and information focus* című cikke. Ebben a cikkben a magyar nyelv példáján keresztül – majd azt más nyelvekre is kiterjesztve – meggyőzően érvel amellett, hogy a szakirodalomban a *fókusz* terminussal illetett fogalom valójában több, egymástól jelentősen eltérő szintaktikai és jelentéstani jelenséget takar. Meg kell különböztetnünk ugyanis a fókuszt mint új információt (ezt nevezi a tanulmányban *információs fókusz*-nak) a fókusztól mint azonosítást végző logikai állítmánytól (ezt nevezi *azonosító fókusz*-nak). Ez a cikk az elmúlt húsz évben sztenderd referenciaponttá vált a fókusz lehetséges szemantikai-pragmatikai használatainak leírásában a világ legkülönbözőbb nyelveiben.

É. Kiss Katalin érdeklődése és munkássága nemcsak ez utóbbi értelemben terjed túl a szorosan vett szinkrón magyar mondatanon. A generatív nyelvelmélet szempontjából jelentős, eredeti empirikus felfedezéseket tett az angolban is, gyakran szintén a magyar nyelv példáján keresztül engedve bepillantást az angol nyelv rendszerének addig feltáratlan

zugaiba. Két éve zárult egy projektuma, amely a számneves, illetve kvantoros főnévi kifejezések értelmezését vizsgálta az anyanyelvelsajátításban, pszicholingvisztikai módszerekkel. Ezzel párhuzamosan az utóbbi években vezetett más projektjeiben a magyar történeti mondattant újította meg azáltal, hogy a generatív személetet és elemzési módszert alkalmazta az ómagyar mondatszerkezetekre is. Ennek keretében vizsgálta az ómagyarban fellelhető jeleit a magyar szórendtípológiai változásának is, melynek során a tárgy–ige alapszórendű finnugor nyelvből ige–tárgy alapszórendű, diskurzus-konfigurációs nyelvvé változott. A magyar történeti mondattani vizsgálódásai organikus módon vezették É. Kiss Katalin kutatásait a magyarral rokon finnugor nyelvek mondattanának irányába. Ezzel pedig már a jelenhez érkezünk el: Tanárnő az idei évtől kezdve ugyanis egy ötéves összehasonlító finnugor mondattani Élvi vonal projektet vezet a Nyelvtudományi Intézetben.

É. Kiss Katalin a rá nagy hatást gyakorló montreali tanulmányútját követően is számos alkalommal kapott külföldön hosszabb-rövidebb időre szóló ösztöndíjakat és más kutatói-oktatói megbízásokat. Montréal után tíz évvel, 1985–86-ban Sloan-ösztöndíjjal töltött az MIT-n, Chomsky tanszékén hét hónapot. 1992–93-ban Mellon-ösztöndíjként a Stanford Egyetemen volt egy évig vendégkutató. 1988-ban a Stuttgarti Egyetem, majd 2006-ban a Potsdami Egyetem vendégtanára volt. Összes betöltött funkcióját, tudós társasági tagságát, szakmai elismerését és díját itt nincs mód egyenként sorra venni. Hogy csak a főbb díjakat említsük: megkapta a Gombocz Zoltán-díjat (1985), a New Europe díjat (Princeton, 1994), a Palladium díjat (2004), a Széchenyi-díjat (2011), a Prima Primissima Díjat (2015) és a legrangosabb hazai tudományos elismerést, a tavalyelőtt neki ítelt Bolyai-díjat (2017). Az utóbbi azért is kiemelkedő díja pályájának, mert ő az első nyelvész, és egyszersmind az első női kutató is, akinek ezt a magas elismerést odaítélték.

Hadd szóljak most pár szót É. Kiss Katalinról, az egyetemi tanárról. Oktatói pályáját még Debrecenben kezdte. A bölcsészdoktori disszertációjának védésekor már a Kossuth Lajos Tudományegyetem angol tanszékén tanított – előbb tanársegédként, majd adjunktusként. 1979-ben átment az ELTE bölcsészkarára, ahol 1986-ig oktatott. Ekkor csatlakozott az MTA Nyelvtudományi Intézetének szakmai közösségéhez, amelyben – és amelyért, különös tekintettel a fiatal kutatókra – azóta is töretlenül dolgozik. Itt a kilencvenes évektől kezdve az ELTE kihelyezett Elméleti Nyelvészet szakján és doktori programjában tartott órákat. A Pázmány Péter Katolikus Egyetemre 2007-ben került. Itt tanszékvezető lett, és a Nyelvtudományi Doktori Iskola vezetője. A doktori iskola és a nyelvészeti doktori képzés az ő vezetésével nyerte el a mai formáját. Az iskolában a figyelme nem csak saját témavezetettjeire terjed ki: minden látókörébe kerülő hallgató előmenetelét követi és egyengeti. A Pázmányon töltött tizenkét éve alatt az OTDK-n hét dobogós helyezett és két különdíjas hallgató témavezetője volt – amiért Mestertanár Aranyérmert kapott. Végzett doktoranduszai közül van, aki már a Nyelvtudományi Intézetben dolgozik, és van, aki a Pázmány oktatója.

É. Kiss Katalin azonban nem csak egyetemi szinten fordít kiemelt figyelmet a tehetséggondozásra. Társalapítója a Nyilas Misi Tehetségtámogató Egyesületnek, amely a határon túli diákok tehetséggondozását segíti. 2003-ban indították el a programot közösen Péntek Jánossal, az MTA kolozsvári külső tagjával. Az egyesület egy sikeres középiskolai ösztöndíjrendszert működtet, amely arra ösztönzi a rászoruló tehetséges romániai és kárpátaljai magyar gyerekeket, hogy érettségit szerezzenek valamely magyar tannyelvű középiskolában. Az egyesület támogatói nemrég létrehozta egy újabb programot is: a Barátság Programot, amely a felsőoktatásba bekerülő diákok támogatására nyújt lehetőséget.

Mindezek alapján most, laudációm végéhez közeledve, milyen választ adhatnék arra a kiinduló kérdésre, hogy mi vitte és viszi a mai napig előre ünnepeltünket a pályán, és hogy honnan ez a kifogyhatatlan lendület és energia, amivel a legkülönbözőbb területeken a sikereket eléri. Biztos, hogy számít a fiatalkori családi háttér és a szülői indíttatás. Tagadhatatlanul fontos szerepet játszottak az olyan támogató és inspiráló tanárok, mint Egri Péter, Papp Ferenc, vagy éppen David Lightfoot. Nagy lökést jelenthettek kezdetben a tengerentúli tanulmányutak és a nyugati kollégák támogató hozzáállása a keleti blokk új szempontokat behozó generativistáihoz. Rengeteg intellektuális muníciót adhatott magának a generatív nyelvelméletnek az újdonsága, és hogy a generatív elmélet alapjáról közelítve mennyi új tény, és az emberi nyelvi képességet általában, univerzálisan jellemző összefüggést lehet felfedezni a nyelvekben. Stimuláló lehetett részt venni a kiemelkedő színvonalú hazai nyelvész közösség szakmai vitáiban, együtt dolgozni az intézeti kollégákkal és tanítványokkal. Újra és újra megújuló motivációt teremthettek maguk az elért szakmai sikerek, a jelenségek megértésének fokozatos elmélyülése, és nem utolsósorban a szakmai díjak, elismerések is. Lelkesítő oktatói, témavezetői sikerélményeket adhattak a felfedezett tehetséges hallgatók és a nyelvészeti pályán elindított tanítványok. Sok örömet és biztos érzelmi háttérrel nyújthatott az itt eddig nem említett családi kör, nem utolsósorban a felnevelt három – ma már felnőtt – gyermek.

Valószínűleg ez mind szerepet játszott, és játszik ma is. Mégis egyértelműnek tűnik: a felsoroltak még így együttesen sem adnak – még közelítőleg sem – magyarázatot erre a kivételes pályáivra, a kutatóként és oktatóként elért sikerekre, a folytonos, nem szünő megújulási képességre. Attól tartok, maga a titok továbbra is megfejtetlen marad.

És talán jobb is így. Ez a titok számunkra, É. Kiss Katalin legközelebbi kollégái számára egyben inspiráció is. Szerencsére van továbbra is lehetőségünk legalább néhány dolgot közvetlenül ellesni, eltanulni tőle a mindennapokban. Ezt kívánom magunknak.

Neki pedig – nos, neki pedig kívánok további sikeres, szellemi izgalmakban bővelkedő, és mindannyiunk számára tanulságos **r e j t v é n y f e j t é s t!** Isten éltesse!

SURÁNYI BALÁZS
MTA Nyelvtudományi Intézet
Pázmány Péter Katolikus Egyetem

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Perneszy András levelei a 16. századból

1. Közleményemben Osztopáni Perneszy Andrásnak a 16. század második felében keletkezett négy levelét teszem közzé. – Perneszy András somogyi középnemesi család tagja volt. Életének korai időszakáról keveset tudunk. 1550-től 1559-ig a Zrínyi családnál szolgált, ahol számos ütközetben vett részt a törökök ellen, sőt 1551-ben rövid időre fogságba is került (NAGY 1862: 521). 1562-től alispáni rangot kapott, s fokozatosan egyre jelentősebb szerepet töltött be a Dél-Dunántúl közigazgatásában. 1564-től Batthyány (I.) Ferenc familiárisa, majd annak halála után a bán özvegyének, Svetkovics Katalinnak servitora lett. 1577-től Julius Salm von Neuburg szolgálatába szegődött, előbb Felső-, majd

Alsólendva (1581 és 1587 között) parancsnoka volt (SIMON 1998: 107–109). Tanulmányairól nincsenek pontos ismereteink, azonban az általa betöltött tisztségek arra engednek következtetni, hogy korának műveltebb nemesei közé tartozott.

Az itt közzétett Perneszy-misszilisek annak a 34 tagból álló levélcsoportnak a részét képezik, amelyet napjainkban a Magyar Nemzeti Levéltárban őriznek, a hercegi Batthyány család körmendi levéltárának Missiles szekciójában P1314-es jelzet alatt. A teljes levelezésből eddig mindössze egy dokumentum jelent meg, egy 1569. március 10-én kelt levél TERBE ERIKA által készített betűhű átirata (2010: 259–260). Jelen közlés Perneszy korábbi, magyar nyelvű misszilisei közül három, feltehetőleg saját kezű és egy korabeli másolatként fennmaradt dokumentumot ad közre. A szövegek átírása folyamán a nyelvemlékközlés kialakult gyakorlatára támaszkodtam (BENKŐ 1972), mintául – különösen a problematikus helyek esetében – TERBE ERIKA (2006, 2010), valamint HEGEDŰS ATTILA és PAPP LAJOS munkái (1991) szolgáltak.¹

2. A levelek szövege

1. Batthyány Boldizsárhoz 1568. október 27.

A levél jelzete: HU_MNL_OL_P_1314_036293

Magnifice domine, domine mihi gratiosissime: et confidentissime post
Seruitiorum Meorum perpetuam Commendationem: Im Irtham
Azonyomnak² egh leweleth hÿzewm hogh Nem lezen
ew Nagh:^{nak} Ellene ha The, N, meg nÿthÿa es
Meg Lathÿa Merth Wgÿan zewksegh hogh The, N,
Erche az dolgokath akÿkrewl Irtham, chak hogh
The ,N, Igewn hamar kewlgÿe meg Azonyomnak
Ew Nagh:^{nak} Azon Igewn kewnÿergek Nagh:^{nak}
ha kedÿg the ,N, mÿndÿarasth zembe lenne
es zolna ez dolgokrol ew Nagh:^{wal3} en Igewn dÿchernem
Az Wr Isthen Tharchameg the Nagh:^{dath}
Jo Egesseghben, Posonbol, 27. die octobris
1568.

Magnifice dominationis Vestre

SERvitor :

Andreas Pernezÿ de

Ozthopan, etc

Címzés: Magnifico domino, domino Balthasaro de
Batthan. dapiferorum Regalium Magistro
et Consiliario Sacrae Cesareae et Regie Maiestatis
etc domino mihi Gratiosissimo

¹ Ez úton köszönöm meg lektoraim, Terbe Erika és Szentgyörgyi Rudolf segítségét a levelek átírásának ellenőrzésében.

² Svetkovics Katalin.

³ Az *ew Nagh:*^{wal} rész jellel utólag interlineárisan betoldva.

2. Batthyány Boldizsárhoz 1568. október 27.

A levél jelzete: HU_MNL_OL_P_1314_036291

Magnifice domine, domine domine [!] mihi gratiosissime: post Seruitiorum Meorum perpetuam Commendationem Immar ez Leweleketh meg Irtham wala, Melÿeth Im ez En Lewelembe kewthwe Nagh^{nak} kewldewththem, hogh Jwtha Az, N, Embere A ,N, Lewewel, Sÿbrÿk Lazlo masth etth nÿnch, hanem kÿmenth orozwarra Mÿhelth be Jew Azonnal gongÿyath Wÿsselewm Az mÿnth N. Elewben Attha, Arraÿs Reÿa gondolok, hogh Adÿg Aban Az pewrben Nem Lezen Nagh:^{nak} semmÿ gongÿya Mÿg Ismeg Nagh:^{nak} en walazth Nem Irok Arol Az dologrol, es mÿg Ismeg Nagh:^{thwl} Walazom Nem Jew, Azonkewzben el Mwnak Az Napok, de ez Legenth sÿethsegel kelle Nagh:^{dhöz} wÿza Bochathanonk, Melÿ dolognak meghErthÿ⁴ ,N, az okath ezen Lewlembewl, Melÿen Azonÿomnak⁵ ew Nagh:^{nak} Irtham, es Im the Nagh:^{nak} kewldewththem, Thowaba hol the ,N, ez Masthanÿ Lewelben Jelenthÿ Azth, hogh Jo Newen wezÿ thewlem, hogh thereketthem Sÿbrÿk Lazlonal ez fewlewmeg Irth dologban, es Inth kegÿelmessen hogh ez Wthanÿs az mÿbe Leheth Wÿgÿaznek Az ,N, dolgaÿra, es az mÿbe Lehetne Lennek segethsegel, kÿerth the ,N, Ennekem⁶ Aÿanlÿa Barathsagath ,N, meg Bochassa kewnÿergewk Nagh:^{nak} de En ez Igeketh nem Erdemlewm the Nagh:^{thwl} Merth En N, zolgaÿa Lewen Nem Barathsagath hanem kegÿelmes Jo Akarathÿath Warom Nagh:^{nak} Ees olÿ dologthwl meg|| Megwalwa, (kÿth Az wr Isten el thawozthasson mÿnd Ewrewke) A kÿben Azonÿom ew ,N, Meg Banthathnek⁷ ,N, Ennekem Wgh parancholÿon Azon kewnÿergewk Nagh:^{nak} mÿnth Bagodÿ Benedek deaknak, Awagj Akarmelÿknek Azok kewzewl, Akÿk N, kenÿereth Ezÿk, Bÿzon zÿwemzerenth kÿwantham hogj walamÿkor zolgalhassak Nagh:^{nak} es az mÿre eleg Lezewk, mÿnden Erewmel ez wthanÿs Azon Igÿekezem, es Agÿa Az Wr Isten hogh meg zolgalhassam Nagh:^{nak} Az The ,N, Jo Akarathÿath Azwr Isthent Tharchameg Nagh^{dath} ÿ Jo Egessegben, Posonbol, 27. die *octobris* 1568.

⁴ *Erthÿ* interlineáris betoldásjellel a helyére utalva, alatta j betű.

⁵ *Nak* interlineáris betoldás.

⁶ Az *E* feltehetőleg *O*-ból javított betű.

⁷ *A B* javított betű.

Magnifice *dominationis Vestre*

SErvitor :⁸

Andreas Pernezÿ

de ozthopan, etc

Címzés: Magnifico *domino*, *domino* Balthasaro de
Bathÿan, *dapiferorum Regalium Magistro*
et *Consiliario Sacrae Cesareae et Regie*⁹ *Maiestatis*,
etc *domino* mihi *Gratiosissimo*

3. Batthyány Boldizsárhoz 1568. október 30.

A levél jelzete: HU_MNL_OL_P_1314_036295¹⁰

Magnifice *domine*, *domine mihi gratiosissime: et* *Confidentissime* post *seruitiorum*
meorum perpetuam Commendationem.

Az the .N. leweleÿth meg Erthewththem Bÿzon zÿwem
zerenth banom Az .N. faradsagath, es Bwswlassath, kÿnek bÿzoñ
az mÿnth Thepnap Naghnak Meg Irtham oka Nem Wagÿok hanem
az mÿnth Andras Mesthewr Wram zawa, es chelekedethÿ ten,
.N. meg Erthÿ Az mas lewelembewl, Mellÿeth Thegnap kewldett=
hem Azzonÿomnak, Ew Nagh:^{nak} Mÿndazalthal, Im Az Wristen
Wgh hoztha az mÿnth .N. kÿwantha, Wgh mÿnth az Wÿwar dolga
el halladhath, es Inhibiciora Megerth, de Mÿerth hogh horwath
Mÿklosnak Egÿeb pewrÿÿs wolth, Azerth Ew Erewtthe zolny
kellewth, Abban Egÿeb nem lehetheth, Mel' dolog felewl Im
meg Erthÿ .N. Az mÿnth Azzonÿomnak Ew Naghnak: Bewebben
Irtham:

Ahol the .N. Ir Az the .N. fel Jewethelÿ felewl, ha Az Inhibiciok
mÿnd kÿ kelnek, Az wthan .N. fel Jewethne Bathorsaggal,
de meg Adÿg Errewl Ismeg Irhathonk Nagh^{nak} Merth meg
Arraÿs kel wÿgÿaznÿ, hogh ne legÿen walamÿ thewb megÿs olÿ
pewr kÿre Ez wthan fognak Nagh:^{dath} zollethanÿ Ma Locumtenens
Wramis Emlethe hogh kÿwanna, hogha .N. fel Jewethhne, kith
bÿzon Enÿs Igewn kÿwannek, Merth wgh Jobban kÿ Theczenek,
kÿ Mÿnemew Akaraththal Wagÿon Naghhoz:

Az Inhibiciokkal sÿethseggel Az kapthalamban Bochassa .N. Embereth
kwchÿn hogh otth <fel> fel wehessen egh kapthalanth es Azokath
Az pewrewsewketh Akÿk Nagh^{dra}: *Sentenciakath Wetthek*,
Inthesse el .N. Mÿerth Kedÿgh hogh krÿsthoff Wramnak,
Waswarmeÿeben Jozaga Nÿnch, Abba a pewrben, Az
Inhibicionak keththfele kelleth zakadnÿ, Egÿk Az Waswarÿ
kapthalanra, hogh Thÿlogÿanak a *Sentencianak* *Execucioÿathwl*,

⁸ A szó alatt.

⁹ Az *e* szárát lehúzza.

¹⁰ Terbe Erika szerint ezt a levelet más kéz írta, mint az előző kettőt.

es ha Immar kÿ bochatthak wolnaÿs Az execuciora, hathra hÿwassak, de ha kÿ menth Wolna walamelÿ Testimonium, Azthÿs, Ismeg mas Testimoniauual kell wÿzza hÿwathnÿ. Az masÿk kedÿg kapornakÿ konwenthre, Azerth Onnanÿs The .N. Egh Conuenthewth Wÿthessen Thoronra, Az Mwra kewzben, Az Inhibicio Melle, onnan Inthesse .N. krÿsthoff Wramath, hazathwl. Az Wristen Tharcha¹¹ megh Naghdath|| Jo Egessegben: Posonÿ penultima *octobris* 1568.

Magnifice dominationis Vestre

Servitor :

Andreas pernezÿ

de Ozthopan, etc

Címzés: *Magnifico domino*, domino Balthasaro

de Bathÿan, dapiferorum

Regalium Magistro et Consiliario

Sacrae Cesaree: et Regie Maiestatis etc domino

Mihi *Gratiosissimo*

4. C.N.¹² 15 Pozsony, 1568. október 30.

A levél jelzete: HU_MNL_OL_P_1314_036296

Pernesÿ¹³ Andras lewelenek
massa posombol

Nağos Es kegelmes Azzonÿom, Eoreke walo Zolhalathomath Aÿanlom te Nağnak, mÿnth keğlmes azzonÿomnak. Bÿzonÿ zÿwem zÿrenth banom te Nağnak Chiak Ez kewes ideÿg Valo bwsulasatis, mÿlÿ dolognak okat hezÿm, hogÿ te Nağod Nÿlwan megh Ertÿ, az En mas lewelembÿl: mellÿet tegnap kwltem Nağnak, de Jm Zÿnte Vgÿ lÿhet Jmmar, az mÿnth tÿ nağsagtoknak io akarattÿa, Az Pÿr Vgÿ mÿnth te Nağdat Es Vÿwarath Jllettÿ annÿban, Ez mastanÿ Octawarol Jnhibiciora mÿohet, De mÿerth hogÿ horwath miclosnak ÷oth mas Pÿre Vagion; keben w Erÿtte zolottonak Ebennis kellÿt zollanÿ, mÿerth w kalonÿan maradoth Volna Erÿtte, ha Eggikben Zolottanak es¹⁴az masikban Nÿm zolattanak Volna Erÿtte. Azÿrth Annÿ reğÿben az mÿnth horwath miclost illÿttÿ ÷Pÿr serÿrseben irtak, az semmÿkepen Nÿm lehet, hogÿ Eogÿÿbkeppen ke meohessÿn Ez Octawabol, hanem ha fÿl kÿl, horwath miclos Neÿÿÿÿÿl Eleo kÿl kernÿ az leweleket, kewÿl mongia hogÿ magua Nÿm zakadoth

¹¹ A *T* javított betű.

¹² A levél tartalma és a másolást végző kéz alapján a címzett valószínűleg Svetkovics Katalin volt.

¹³ Az *j*-ből javított.

¹⁴ A szó utólagos betoldás.

Es őr ęaok Vgý zalloth mýnt ęaný agakra, Addig horwath miclos Sém tartozýk ęęęlný, migh azokat Eleó Nę, aggiak az leweleket, ha Eleó aggiak horwath miclos Newewel azoknak az lewelknek massath kęl kęrný, Es Valamýth Ollýat felelný, hogý kýwęl Repulsiora Męonnýęn ez Pęor, Ez Jwendęo Octawan az Repulsionak terhet męgh fezetthwęn, horwath miclos, ismęg az Eleýre mőhessęn Ez Pęrnek az Egý Repulsionak męgh az fezetesęuęl Job lenne Naęnak ha horwath miclos Newewel az lewelekek massath Ez mastaný Octawan ký zędhetnek Es Ez Jwęndęo Octauaig azokbol tanulhathnank, De En inkab hýzēm hogý mýhelt Tęrwęn zęrenth kezdek azth ký mondaný, || hogý kwlęnben Nęm tartozýk felelný howath miclos Vgý mýnth Chiak horwath miclos Ellęn Nęm fogiak Eleó hozný az lewęęket, hanęm w Magok fogiak az ęępęreōsek Ęl halaztaný Jnkab hogý Nem, minth Chiak horwath miclos Ellen Eleó Vętnek mýndęn lęwęęket Az tęb dolgokol Jrtam Ez Elęt Valo lewelembęn, te Naęnak bewęsggel¹⁵, ha Jm az Jnhýbeciakat¹⁶ ký Veōhettwík, azokat mýth kęllýęn El jarný, Es ha mý Eogýęb olý dologh tęrtęnyk, kýth Nag^{nak} az te Naęod paranchiolattia zęrenth zwkseę lęzęn, Tuttara adnom, mýndęnękręl Ismęg irok Naęnak, Az Vristen tarchia meg Naędat kegelmes Azzonýom io Egesseęben. posombol. Octobernek 30 Napian 1568.

The N. Zolgaýa.

Pernezý Andras

Oztopaný. etc

Külön lapon:

Ezth Irhatom Naęnak hogý ma Męntem Vala locumtenęns Vramhoz, ký Naęnak Aianlýa Zolgalathiat Jllýęn hirth bezelle, hogý Chiazar Jgęn, haraguth balasý Janosra, hýwatta Es Nęm Męnth, azth Izenthe w ęęlsegenek hogý igęn beteg, Valamý Chiatara kwldęt volt Nepeben oda Vezęth, Es azth mongia Pispek Vram, hogý azerth haraguth reaýa, w ęęlsege, Eogýęb Sęmmý hirunk Ninchięn kit Jrhathnank Naęnak.

Hivatkozott irodalom

BENKŐ LORÁND 1972. *Tudnivalók a Magyar Nyelv közleményeinek alakításmódjához*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 129. Budapest.

¹⁵ A b feltehetően javított.

¹⁶ A szó eleje javított.

- HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS szerk. 1991. *Középkori leveleink 1541-ig*. Régi Magyar levéltár 1. Tankönyvkiadó, Budapest.
- NAGY IVÁN 1857–1868. *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 1–12. Pótlék-kötet, Pest.
- SIMON ÉVA 1998. „Nagy két császár birodalmi között.” Zalalövő története 1566–1690. In: MOLNÁR ANDRÁS szerk., *Zalalövő története az ókortól napjainkig*. Zalalövő és Környéke Közéletéért, Kultúrájáért, Környezetéért Alapítvány. Zalai Levéltár, Zalalövő, 105–56.
- TERBE ERIKA 2006. *16. századi magyar nyelvű misszilisek forrástörténeti, nyelvtörténeti tanulságai*. Doktori (PhD) disszertáció. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- TERBE ERIKA 2010. *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575*. Régi Magyar Levéltár 3. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

KOCSIS ZSUZSANNA
MTA Nyelvtudományi Intézet

Számunk szerzői

DR. FÁBIÁN ZSUZSANA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Romanisztikai Intézet, Olasz Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/C, fabian.zsuzsanna@btk.elte.hu – DR. FARKAS IMOLA-ÁGNES, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Angol Nyelv és Irodalom Tanszék, Str. Horea 31, 400202, Cluj-Napoca, Romania, farkas.imola.agnes@gmail.com – DR. FORGÁCS TAMÁS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2., forgacs@hung.u-szeged.hu – DR. HEGEDŰS RITA, Humboldt-Universität zu Berlin, Philosophische Fakultät 2, Institut für Slawistik, Fachgebiet Ungarische Literatur und Kultur, hegedus.rita@gmail.com – DR. HORVÁTH LÁSZLÓ, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., horvath.laszlo@nytud.hu – DR. KARDOS ÉVA Debreceni Egyetem, Angol-Amerikai Intézet, Angol Nyelvészeti Tanszék, 4002 Debrecen, Pf. 400., kardoeseva@unideb.hu – DR. KEMÉNY GÁBOR, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., kemeny.gabor2@yahoo.com – KICSI SÁNDOR ANDRÁS, 1071 Budapest, Peterdy u. 34., kicsis@freemail.hu – DR. KISS JENŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kistraba@gmail.com – KOCSIS ZSUZSANNA, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., zsannakocsis@gmail.com – DR. M. NAGY ILONA, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék, 4032 Debrecen, Egyetem tér 1., m.nagy.ilona@arts.unideb.hu – DR. NÉMETH T. ENIKŐ, Szegedi Tudományegyetem, Általános Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2–4., nemethen@hung.u-szeged.hu – DR. M. PINTÉR TIBOR, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 1146 Budapest, Dózsa György út 25–27., m.pinter.tibor@kre.hu – DR. RÓNA-TAS ANDRÁS – DR. SURÁNYI BALÁZS, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33.; Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Angol-Amerikai Intézet, Elméleti Nyelvészet Tanszék, suranyi@nytud.hu – DR. SZABÓ MARTINA KATALIN, TK CSS-RECENS, 1250 Budapest, Pf. 20., Szabo.Martina@tk.mta.hu; Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Intézet, Szoftverfejlesztés Tanszék, 6701 Szeged, Pf. 652., martina@inf.u-szeged.hu – DR. TERBE ERIKA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, terbe.erika@btk.elte.hu.